Danskernes Historie Online
Danske Slægtsforskeres Bibliotek

Dette værk er downloadet fra Danskernes Historie Online

Danskernes Historie Online er Danmarks største digitaliseringsprojekt af litteratur inden for emner som personalhistorie, lokalhistorie og slægtsforskning. Biblioteket hører under den almennyttige forening Danske Slægtsforskere. Vi bevarer vores fælles kulturarv, digitaliserer den og stiller den til rådighed for alle interesserede.

Støt vores arbejde – Bliv sponsor

Som sponsor i biblioteket opnår du en række fordele. Læs mere om fordele og sponsorat her: https://slaegtsbibliotek.dk/sponsorat

Ophavsret

Biblioteket indeholder værker både med og uden ophavsret. For værker, som er omfattet af ophavsret, må PDF-filen kun benyttes til personligt brug.

Links

Slægtsforskernes Bibliotek: https://slaegtsbibliotek.dk
Danske Slægtsforskere: https://slaegt.dk

Bjørn Poulsen

BONDENS PENGE

Studier i sønderjyske regnskaber 1400-1650

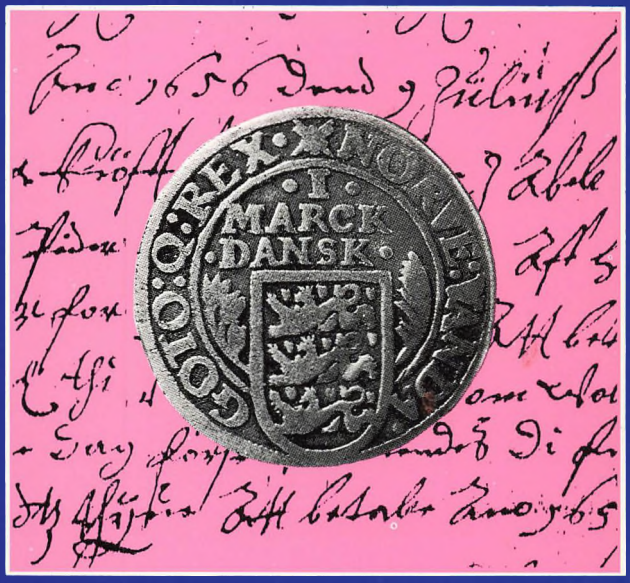

Landbohistorisk Selskab

Bondens penge

Bondens penge

Studier i sønderjyske regnskaber
1400–1650

Bjørn Poulsen

Landbohistorisk Selskab

Indholdsfortegnelse

Forord 9

I. Pengene kommer til landet
Om begreberne penge, marked og bonde 11
Landdistrikternes monetarisering i middelalderen 15
Bondehandel og handelsbønder 21
Særudvikling i Vestslesvig 25

II. Regnskaberne
II,1. *Den middelalderlige storgård*
Brink-regnskabet 28
Brinkgård 30
Regnskabets indtægter og udgifter 32
»Udsspisningsregistret« 41
Driftsform og monetariseringsgrad 44

II,2. *En handlende bondesøn*
Højer-regnskabet 50
Ogels transaktionsfelt 51
Varebyttet 52
Pengene 58
Far og søn 59
Højer 60
Det nære omland 62
Rømø og Fanø 66
Sønderside 67
Ribe 69
Varde 72
Skåne – Trelleborg og Slogerup 73

Hamburg 74
Anders Ogels virksomhed 75

II,3. *Storbønder ved gestranden*
Regnskabsbogen fra Maas 78
Jordsamleren Walke Widdesen 79
Backe Detlefsen overtager bolet i Maas 81
Backe Detlefsens regnskab 84
Landbrug på Maasgården 86
1. Kornet 86
2. Kvæg og heste 87
3. Saltudvinding 92
4. Overskud på landbrugsbedriften 92
Skibet 93
Anlægsvirksomhed 96
Transaktionspartnere og transaktionsobjekter 97
1. Familien 98
2. Arbejdskraften 99
3. Jordforpagtere 101
4. Låntagere og jordsælgere 103
5. Kurator og garantvirksomhed 108
Kapitaloverførsel mellem Slesvigs østkyst og vestkyst 111
To bønder på gården i Maas 117

II,4. *Østslesvigsk bondekredit*
Fladsten-bogen 118
Jes Hansens og Matz Pauelsens kreditgivning 120
Jes Hansens og Matz Pauelsens debitorer 125
Matz Pauelsens kornudlån 127
Jørgen Matzens kreditgivning 129
Fladstenbondens produktion og markedsføring 134
Fladstenbondens aktionsmønster i samfundet 138
Stadier i Fladstens pengeøkonomi 141

II,5. *»Normalgården« ved 1600-tallets midte*
Nørre Vollum-bogen 146
Gårdens produktion 146

Korndyrkningen 148
Kvæget 148
Kreditgivning 150
Kornudlån 153
Nørre Vollum-bondens økonomi 156

III. Linjer i den landlige monetariseringsproces
Er regnskaberne repræsentative 157
Landdistrikternes monetarisering i 15–1600-tallet 160
Bondens formue 163
Samfundet og den personlige økonomi 169

Zusammenfassung 173

Kilder og litteratur 177

Noter 191

Forord

Det spørgsmål, som dannede indgangen til denne undersøgelse, var i og for sig ganske enkelt: Hvilken rolle spillede penge og marked for bonden i tidsrummet mellem år ca. 1400 og år ca. 1650? At give svaret er imidlertid langtfra simpelt. Tværtimod, idet man arbejder med problemet, ser man, at hele samfundsstrukturen må inddrages, at der må periodiseres skarpt, og at forskellige geografiske regioner har helt afvigende udviklingslinjer. Det er altså klart, at man ikke kan nå til en fuldstændig behandling af emnet. Visse udviklingslinjer kan skitseres, visse sammenhænge kan fremdrages. I erkendelse af dette har jeg valgt at lade dette første forsøg få karakter af en række studier i regnskabsmateriale. Med udgangspunkt i den generelle danske udvikling skal en række sønderjyske regnskaber undersøges for at opnå delsvar på det overordnede emne. Regnskaberne bliver analyseret bredt, så det følgende vil indeholde mere end de strikt nødvendige oplysninger; til gengæld håber jeg at kunne give et rigere billede af bondeøkonomiens begrænsninger og – først og fremmest – muligheder. Jeg er af den opfattelse, at vi kun ved den detaljerede analyse af kilder kan komme ud over gængse generaliseringer på dette felt.

Et seniorstipendium ved Københavns Universitet har gjort det muligt for mig at arbejde med de tidskrævende kilder. Jeg vil gerne udtrykke min tak til de mange, der har givet mig hjælp og vejledning; først og fremmest prof. Bjarne Stoklund, København; prof. dr. phil. Erling Ladewig Petersen, Odense; lektor dr. phil. Esben Albrectsen, København; lektor Fritz Saaby Petersen, Odense; arkivar Hans Schultz Hansen, Åbenrå; bibliotekslektor dr. Johann Runge, Flensborg; arkivar, dr. phil. Lars N. Henningsen, Flensborg og Oberstudienrat Albert A. Panten, Niebüll.

Johann Runge har velvilligst oversat »Zusammenfassung«, og grafikeren Helge Krempin har med vanlig hjælpsomhed skabt bogens omslag. Takkes skal også de arkiver og biblioteker, herunder ikke mindst Dansk Centralbibliotek for Sydslesvig, som har hjulpet mig ved fremskaffelse af kilder og litteratur.

Endelig skal en tak gå til Statens Humanistiske Forskningsråd, Sydbanks Fond, Laurits og Augusta Dahls Mindelegat samt Landsdommer V. Gieses legat, hvis økonomiske støtte gjorde det muligt at udgive denne bog.

Flensborg januar 1990

Bjørn Poulsen

I. Pengene kommer til landet

Om begreberne penge, marked og bonde

Før vi nærmer os den historiske behandling af det valgte emne, må nogle begreber klargøres. Mest betydningsfuldt i denne sammenhæng er det naturligvis at søge en bestemmelse af på den ene side undersøgelsesgenstandene *penge og marked*, på den anden side af hovedpersonen, *bonden*.

Marked og penge er først mulige, i det øjeblik værdier opstår. Den helt ureflekterede nyden giver ingen basis for værdisættelse og bytte. Konsekvenserne af dette forhold udviklede filosoffen Georg Simmel i sin *»Philosphie des Geldes«*.[1] Ifølge Simmel sætter værdiskabelsens proces først ind i det øjeblik, hvor der opstår en afstand mellem den nydende og årsagen til hans nydelse. Herved, ved indordningen i værdiernes rækker, skabes økonomiens objekter. Selve økonomien konstitueres videre ved overvindelse af distancen mellem individ og objekt. I de mere udviklede økonomier vil dette ske i form af *byttet* mellem besiddere af de økonomiske objekter, værdierne. *Penge* repræsenterer nu rationaliseringen af byttetransaktionerne; de er med Simmels udtryk det selvstændige udtryk for økonomiens karakter af at være et gensidigt forhold. En vigtig egenskab ved pengene er det, at de gør økonomien til en kontinuerlig strøm, idet de »huller«, som konsumtion medfører, ikke forekommer. Først og fremmest er pengene dog et udtryk for menneskets afhængighed af andre, en relativitet, der altid gør det gensidigt afhængigt af andre. Pengene har følgelig ingen plads, hvor der ingen gensidige relationer findes – det være sig i tilfælde af, at man ikke begærer noget fra andre mennesker – eller fordi man er hævet over dem og tilfredsstiller sit begær uden modydelse. Det historisk relative i et samfund domineret af penge

og marked understreges af nyere antropologiske analyser.[2] De har tydeligjort, at det udviklede samfund, hvor markedskræfterne frit behersker samfundet, er enestående for den nyeste tid, og de viser, hvordan produktionen og varernes fordeling i primitive og arkaiske samfund var bestemt af de sociale institutioner. *Økonomien* eksisterede her kun som et biprodukt af slægtskab, af politiske og religiøse relationer.[3] *A. Gurevich*[4] har specielt med henblik på middelalderen understreget nødvendigheden af et samlet syn på samfundet, når man ønsker at tale om ejendom. I den tidlige middelalder kan man ifølge Gurevich næppe skelne mellem individ og objekt, mennesker og natur i vor moderne forstand. Dette har eksempelvis den følge, at jord overføres inden for slægten og under højst ritualiserede former. Et egentlig markedssalg af jord er således vanskeligt tænkeligt i den tidlige del af middelalderen. Opkomsten af personlig jordejendom og et jordmarked repræsenterer tydeligvis et klart tegn på en udskillelse af økonomi som særskilt sektor inden for samfundet.[5] På samme måde er det blevet understreget, at vi heller ikke for varernes vedkommende, skal forestille os en fri handel i nutidig betydning i middelalderens første del, og så sent som i 1700-tallet er der tegn på, at bønders kapital i rede penge mere betragtedes som familiens end individets eje.[6]

Ganske bestemte historiske betingelser er altså kendetegnende for eksistensen af penge og marked, vidtstrakte og stærke sociale forbindelser er nødvendige. Dette gælder i endnu højere grad for *kreditten*. Simmel gør opmærksom på, hvordan kredit udgør et mere abstrakt forhold end det blotte pengeforhold, idet pengene her indtager en dobbelteksistens: De er for det første långivers formue og for det andet en realitet i hånden på skyldner. Kredit er en del af et samfundssystem, der præges af loyalitet og tiltro.[7] En nyttig distinktion inden for kreditten er den af Börje Hanssen foretagne skelnen mellem de uformelle nabo- og vennelån, og de egentlige »formallån«, der gives mod sikkerhed og rente.[8] Lånene er i den sidstnævnte mere komplicerede form kun mulige under velbefæstede og fremskredne samfundsforhold.

De spørgsmål, der her skal behandles, er da: under hvilke former formidlede bonden sine værdier? Blandt disse værdier vil hans produkter få hovedinteressen, mens markedet for jord i mindre udstrækning bliver belyst.[9] Først og fremmest skal der spørges: i hvor stor udstrækning var der tale om, at gårdens produkter forblev uden for værdisætning, da de forbrugtes i husholdet, eller i hvert fald uden for bytte/pengeøkonomi, idet de afleveredes til en »redistributiv« økonomi? – i hvilken udstrækning indgik produktion for en bytteøkonomi, og for en økonomi præget af penge i bondens strategi? Og havde kredit i det hele taget nogen betydning i landdistrikterne i den periode vi her behandler? I sidste instans drejer diskussionen sig naturligvis om, hvordan de fortidige bønder adskilte sig fra vore dages landbrugere. Til præcisionen af denne problemstilling kan der muligvis hentes hjælp i den antropologiske forsknings skelnen mellem bønder (»peasants«) og moderne landbrugere (»farmers«).[10] Bønder defineres her som agerbrugere og kvægavlere, der producerer afhængigt af en overhøjhed, der modtager en afgift, og som under dette pres sætter bondehusholdets reproduktion som første mål. Her over for står »farmerne« som de rationelle landmænd, der søger den højeste profit ved markedsrettet produktion. I den øvre del af undersøgelsesperioden vil opmærksomheden da være henledt på eventuelle tendenser mod en overgang fra bondeøkonomi til farmerøkonomi. Et emne, der skal forfølges netop i denne sammenhæng, er, om der inden for husholdet gjaldt særlige økonomiske love, som det jo angiveligt skal være tilfældet i »bondeøkonomien«, eller om den almindelige værdisætning trængte igennem i relationerne mellem nærtstående individer.[11]

Også med hensyn til den første del af undersøgelsesperioden må man være klar over, at der er definitoriske problemer ved at tale om bønder. Middelalderens forandringer inden for godssystemet førte til ændringer i gårdstørrelsen, der fik grundlæggende betydning for gårdens produktion og for den enkelte bondes forhold til sit herskab. Men der kan dog i Danmark i hele perioden opereres med et lag af jordbrugere (»bønder«), der dyrkede egen eller andres jord, og som afgrænsedes mod på den ene side et

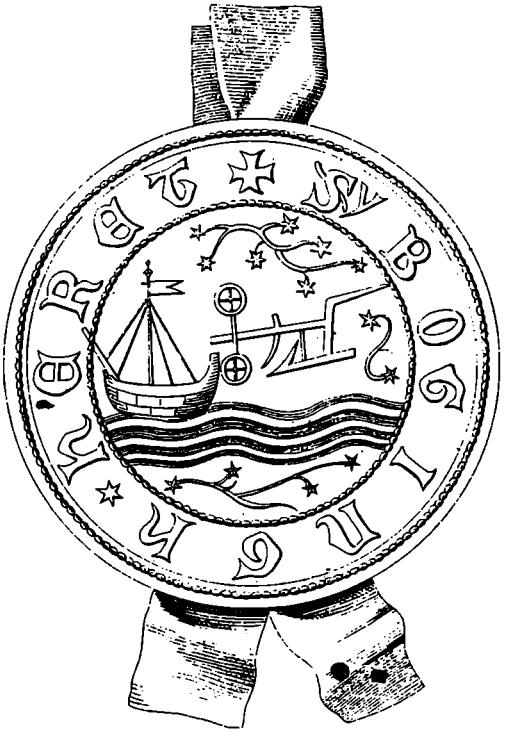

Fig. 1. Bøking herreds segl med plov og skib er betegnende for de vestslesvigske bønders to næringsveje – agerbruget og søfarten. På brev af 7. januar 1377 1/1. (Efter A. L. J. Michelsen: Nordfrisland im Mittelalter. 1828).

jordejende aristokrati og på den anden side en underklasse af husmænd og tyende.

Disse foreløbige bemærkninger vil have gjort det klart, at det hverken er bøndernes historie eller pengenes historie, der her skal undersøges: det interessante er netop de punkter, hvor de to historier knyttes sammen. Det første problem bliver dateringen af det tidspunkt, hvor rede penge – mønter – kom til landdistrikterne. Selv om materialet til en undersøgelse af dette er særdeles spredt, lader det sig gøre i grove træk at skildre pengenes indtrængen i landdistrikterne.

Landdistrikternes monetarisering i middelalderen

Ved efterårstid et uvist år først i 1200-tallet mødtes på Skånemarkedet en benediktinermunk fra Ringsted med en bonde fra Halland.[12] De havde fælles interesser at pleje her på markedet; det var fisketid og forsyninger skulle skaffes. Det er sandsynligt, at begge kom til det internationale omslagssted for at købe ind med medbragte penge. Man kan selvfølgelig forestille sig, at bonden selv ville fange sine fisk; men den fortælling, som han gav munken, efterlader i hvert fald ingen tvivl om, at rede penge var til stede og almindelig udbredt i hans hallandske hjemegn:

Der havde været en dødelig sygdom blandt kvæget, og han og hans 16 naboer var gået sammen og havde rådslået om hvilken helgen, de skulle anråbe – Hellig Olav eller Hellig Knud? Der var da blevet kastet lod, og den hellige Knuds lod kom ud. Man bad så til kongesønnen og sygdommen ophørte. Bonden kunne nu overrække munken fra Ringsted, hvor jo Knud Lavard lå begravet, 17 penninge med ordene: »Se her er så mange penninge som vi er naboer« .[13]

Formentlig afspejler tilstanden i den hallandske bygd alment danske forhold; man kan næppe tvivle om at bønderne på tærsklen til det 13. århundrede havde almindelig adgang til penge. Ved denne tid opkræves i landdistrikterne et stigende antal *gejstlige afgifter* i mønt. Allerede før 1171 blev tiende betalt i penge i Ringsted herred, og konverteredes først dette år til korn.[14] 1177/78 tiltrådte biskop Absalon den gamle sædvane, at munkene fra Ringsted kloster opkrævede to kollekter i rede penge – »*duas collectas nummorum*« - ved navn »Knudskud« og »Marieskud« af sjællandske sysler.[15] Det ser ud til, at disse lokale helgenskatter i ved denne tid – hvis ikke tidligere – havde fået konkurrence af en landsdækkende afgift til pavesstolen, »Peterspenge«.[16] Princippet bag betalingerne til paven, »Romskud« som de også kaldtes, var 1 penning af hvert hus. Det kan ikke dokumenteres, at dette allerede blev håndhævet i 1100-tallet; men i lyset af opkrævningen af »Knudsskud« og »Marieskud« i penge bliver det dog sandsynligt.

Ved midten af 1200-tallet ser man i hvert fald tydeligt, at pavepengene indgik i rede penge – idet bisp Jakob Erlandsen så sig nødsaget til at tage af pengene.[17] Først i 1300-tallet får vi dog virkelig besked med indsamlingspraksis: skatten på 1½ penning af hver opkrævedes af sognepræsterne, som indbetalte dem til domkirkerne.[18] Der er ingen tvivl om, at det var store mængder mønter, det på dette tidpunkt drejede sig om. Fogeden i Ribe reddede sig eksempelvis i året 1320 flere tønder med peterspenge fra en strandet transport med indbetalingerne fra Ribe og Slesvig.[19] 1332 modtog den pavelige kollektor alene fra Lund Stift 73½ mark og 12 penning i skånsk mønt samt 47 skilling grot tournois.[20] På dette tidpunkt havde paven dog allerede gennem mere et århundrede regelmæssigt opkrævet en endnu større skat, nemlig korstogsafgifterne.[21] Allerede 1213 opfordrede pave Innocens III til at deltage i eller yde frivillige bidrag til et korstog til det hellige land. Til brug for indsamlingen befaledes det, at der i kirkerne skulle opstilles pengeblokke, sikret med tre nøgler – man har altså som en selvfølge gået ud fra, at gaverne kunne erlægges i mønter.[22] Hvor store summer, der indkom i første omgang, ved vi intet om. Indbetalingen af en tyvendedel af de kirkelige indtægter, som blev påbudt på Laterankonciliet 1215, synes væsentligst at være sket i naturalier;[23] til gengæld er det sikkert, at korstogstienden af 1274 og de følgende afgifter udgjorde vældige summer i rede penge: Den danske seksårige korstogstiende, der blev udskrevet 1274, beløb sig til 55203 ½ mark i kobberpenge og 427 mark sølv samt 54 skilling 10 penning sterlingmønt.[24]

Gejstligheden kunne fra engang i 1100-tallet hente kontanter hos landbefolkningen; men intet tyder på, at denne var den del af overklassen, som kom først på dette punkt. I Anders Sunesens parafrase af Skånske lov fra allerførst i 1200-tallet fastlægges det, hvordan landboen skulle betale landgilde til sin jorddrot med rede penge (»*pecunia*«) før 15. august, så jordejeren kunne købe ind på fiskemarkedet.[25] Da den hallandske bonde, som vi ovenfor stiftede bekendtskab med på samme fiskemarked, ofrede sine penninge, havde han måske allerede hjemme betalt andre rede penge til en jordejer. De kilder, der foreligger, synes faktisk at vise, at et flertal af danske jordlejende bønder igennem hele 1100-tallet be-

talte *jordafgift i penge*, eller i det mindste havde deres afgift ansat i mønt. Oplysningerne om jordleje fra det 12. århundrede strækker sig helt tilbage til omkring 1123, og angiver samstemmende at landgilden var en pengeafgift.[26] I løbet af 1200-tallet udvikledes der sig imidlertid en praksis, hvor større gårde under betegnelsen »brydegårde«, dvs. forvaltergårde, ydede naturalier, og hvor kun småbrugene (»gårdsæder«, »landboer«) gav penge til deres herre.[27] Stadig kunne dog de store gårde være pengebetalere: de sjællandske bryder, der er optegnet i Århuskannikernes jordebog fra omkring 1313 gav således afgifter i mark penninge, mens jyderne betalte i korn.[28] På de små gårde i 12–1300-tallet – de såkaldte »gårdsæders« (Sjælland) eller »landboers« (Jylland) – vedblev man at betale i rede penge. Kilderne taler om de, der dyrker deres jord for korn (bryderne), og de, der dyrker for penge (landboerne/gårdsæderne).[29] Netop småbrugernes betaling af penge er særdeles interessant, da alt tyder på, at denne husmandsgruppe har haft jordbrug af en størrelse, der umuligt kunne producere et overskud. Dette kan næsten kun tolkes således, at småbrugerne solgte deres arbejdskraft på storgårdene for penge, at der i landdistrikterne i 12–1300-tallet eksisterede et lønnet arbejdsmarked.[30]

Senest i omlægningen til et pengeafgiftssystem kom antagelig staten eller rettere sagt *kongemagten*. Det tyngende naturalieunderhold af den rejsende konge, »natholdet«, begyndte sammen med ledings- eller militærpligten vistnok først tøvende op imod år 1100-tallet af afløses med faste betalinger. Men så indtraf også på Valdemarernes tid, hvad Kristian Erslev træffende kaldte »den hele Udvikling fra personlige Ydelser hen imod tinglige og pekuniaire«.[31] Istedet for natholdet og præstationen af leding trådte ydelserne stud og ledingsskat eller kværsæde. I kong Valdemars Jordebog findes den såkaldte Hallandsliste fra omkring 1240, der fortegner de betalte afgifter af hallandske bønder. Her kan man for det første se, at stud i de fem nordlige herreder, måske efter gammel skik, ydedes i et bredt spektrum af naturalier – korn, havre, malt, honning, okser, svin, flæskesider, får, smør, ost; men for det andet også at der i denne ældre ordning indgik pengeydelser: 13 øre sølv, 20 ørtug sølv, 18 øre sølv, 13 mark

penninge. Ud fra sammenhængen – opremsningen af de specificerede ydelser – er det næsten sikkert, at disse beløb erlagdes i rede penge. Utvivlsomt er det ihvertfald, at de 3 mark sølv, »til at købe fisk for«, »når kongen kommer«, som bønderne i et herred betalte, må være betalt kontant.[32] I de 5 sydhallandske herreder, hvor ydelserne til kongen delte sig i vinterstud og sommerstud, var det et mindre broget skue af goder, som overgaves til kongen – nemlig i langt overvejende grad havre. Også her ydedes penge – et herred gav 13 mark penninge i vårstud, et andet 18 mark penninge i vinterstud. Ydelsen »kværsæde« blev kun betalt i tre herreder, men i alle disse tilfælde angivet i mark penninge – 12, 12 og 24. Man kan næppe tvivle om, at kongemagten i 1200-tallets første årtier var i fuld gang med at kræve penge af de danske bønder. Allerede 1231 svarede de jyske landejendomme efter deres ansættelse i plove den såkaldte »plovskat«, i det følgende årti gav også sjællændere og fynboer denne afgift, og 1249 kom skåningene til.[33] Plovskatten må ifølge sin funktion i vid udstrækning være blevet betalt i rede penge, idet dens formål var at tjene som afløsning for de tidligere så hyppige møntvekslinger. I tre jyske sysler ved vi, at plovskatten i perioden før 1200-tallets midte androg 18 penninge årlig af hver plov.[34] Nogen fuldstændig betaling i mønt blev der dog næppe tale om, ihvertfald ikke i 1300-tallets første fjerdedel, hvor skattebeløbene var pr. plov var steget kraftigt. Om en skat fra 1325, hedder det, at »kongen udskrev og tog en mark sølv af hver plov, og det tilsvarende i flæsk og smør«.[35]

Bønderne måtte betale mønter til kirke, jordudlejere, kongemagten, og det er næppe urigtigt at se en væsentlig faktor i monetariseringen af Danmarks landbefolkning i de krav, der stilledes »ovenfra«.[36] At landbefolkningen ikke uden videre affandt sig med processen er tydeligt. Oprøret mod Knud den Hellige kan muligvis sættes i forbindelse med opkrævningen af en regulær skat »nefgjald«, og senere ved vi eksempelvis, hvordan kong Erik Plovpenning netop ved forsøget på at udskrive den afgift som han fik sit tilnavn af – (»*denarios redarios siue aratrales*«) – fik rejst hele den skånske bondebefolkning mod sig.[37] Når en skånsk ridder da i 1302 bar samme tilnavn som kong Erik – »Plovpenning« - var det

sikkert ikke kun positivt ment.[38] Man satte sig imod opkrævningen af penge med vold og ironi, men om nogen varig standsning af disse ydelser kunne der naturligvis ikke være tale. Og endnu langt mindre kunne landets beboere bremse den omsiggribende værdisætning i penge af alle former for ydelser. Monetariseringsprocessen var uomgængelig, ingen stod udenfor.

Tegnet på, at det virkelig forholdt sig således, udgør *møntfundene*: De kan kun sige lidt om, hvad der skete; men deres eksistens er til gengæld et klart bevis på, at mønter udbredtes i løbet af middelalderen. Møntfundene deles bedst i skattefund og enkeltfund, hvoraf en speciel afart er de såkaldte kirkefund – mønter fundet i kirker. At man ofrede mønter i kirker, ved vi fra de skriftlige kilder. Nævnt er allerede Peterspengene, men også mere almindeligt skilte man sig af med sine penge i kirken. I 1335 da møntforværringen var fremskreden, blev dette et problem for sognepræsterne på Lolland. De klagede over deres ulykker og udpegede som den største: »kobbermøntens forringelse ved offer, tiende, jordefærd, kirkegangskoner og andre kirkelige afgifter og ydelser«. Bønderne har i de talrige ydelser til præsten benyttet de underlødige danske penninge og således reduceret præstens indtægter. Odensebispen bestemte da for at råde bod herpå, at hver husbond var pligtig til på årets 12 højtidsdage at ofre 3 sterlinge, engelske sølvmønter, eller 3 sterlinges værdi, samt at kirkegangskonerne, dvs. de kvinder der indførtes i kirken efter en barnefødsel, mindst skulle betale præsten 1 mark voks og 2 sterlinge. Videre bestemmelser sikrede, at præsterne fik passende indtægter fra messer og fra kvægtiende. I kirkerummet skete der stadige overførsler af rede penge fra kirkegænger til gejstlighed. I almindelighed vidner møntens overgivelse om den »monetariserede fromhed«, og somme tider var der endda en helt direkte sammenhæng mellem kommercielle aktiviteter og møntofringen: Det gjaldt for den såkaldte »helligåndspenning«, der efter tysk skik i 1200-tallet skænkedes til kirken for at besegle hver handels indgåelse.[39] Vender man sig da til de mønter, der findes i kirkerne – under kirkegulvene – viser det sig, at de er talrige. Olaf Olsen undersøgte i 1960 den kronologiske fordeling af 3600 mønter fundet i kirker.[40] Gennemgangen af materialet viste en markant

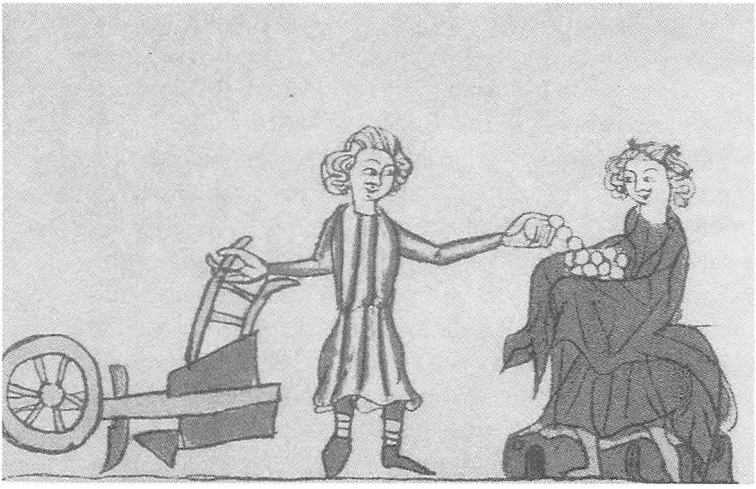

Fig. 2. Bonden med sin plov betaler jordejeren jordleje i mønt. Fremstilling fra omkring 1330 i den tyske Lovbog »Sachsenspiegel« (Codex Palatinus Germanicus 164, Universitätsbibliothek Heidelberg).

stigning i fundantallet omkring år 1200. De enkeltfundne mønter fra kirkerne, der uden videre kan betragtes som tab fra offerhandlinger, antyder altså på linje med de skriftlige kilder, at mønter på dette tidspunkt trængte ned til lokalcirkulationen.[41] At denne udbredelse af pengebrug ikke kun gjaldt kirkerne, viser en undersøgelse af mønter, fundet løst uden for kirkerne.

Fundene demonstrerer, at møntens gennemtrængen skete først i byerne, nemlig i tidsrummet ca. 1150–1200, mens enkeltfundene fra landdistrikter derimod var yderst få indtil midten af 1200-tallet – og først da blev det øjensynligt almindeligt at tabe mønter på landet.[42]

Langt sværere at tolke som kilder til møntbrug på landet er de samlede møntskattefund. De repræsenterer en tradition, der strækker sig tilbage i oldtiden, og kun en meget detaljeret analyse af materialet tillader en udskillelse af udviklinger i cirkulationsmønstrene. Men det kan i hvert fald siges, at skattefund fra landdistrikter er almindelige i den periode, hvor enkeltfundene og de skriftlige kilder viser at mønten cirkulerede her:[43] Fra tiden efter 1250 og til omkring 1513 kan der optælles over hundrede

fund fra landet, mens byerne kun kan præstere cirka det halve. For perioden indtil 1400 er fundene fra landdistrikter langt de fleste. I føste halvdel af 1400-tallet kan der så konstateres en tendens til relativt flere byfund, der dog igen forsvinder i århundredets anden halvdel. Nogen slående forskel i sammensætningen og størrelsen mellem skattefundene fra henholdvis land og by synes ikke at gøre sig gældende. Alt i alt tegner skattefundene et billede af det danske land som en temmelig ensartet cirkulationsflade, med mulighed for betydelige formuedannelser overalt i samfundet.

I løbet af højmiddelalderen monetariseredes transaktionerne i landdistrikterne. Bonden gav mønter opad til jordherrer; han brugte dem i lokalsamfundet og han samlede – i det mindste af og til – større formuer. Måske var også et lokalt kreditmarked under udvikling. En 1200-tals kalkristning i Sønder Asminderup kirke meddeler således – 'Toke lånte sølv af Rægnild« - »29 juni«. Noget sikkert om bondekreditten kan vi dog ikke sige før et par århundreder senere. Derimod er der tegn på, at et jordmarked var ved at opstå.[44] Slægtsbåndet på arvejorden opløstes, og ordet »sæliæ«, der i forbindelse med jord hidtil havde kendetegnet gaver, fik nu betydningen salg. Jord gled ind i værdiernes rækker. Stadig var dog skødning af jordegods omgærdet med massiv symbolik og langt fra enkel.[45]

Bondehandel og handelsbønder

Mønternes fremtrængen i 11–1200-tallets landbrugssamfund kan tolkes som en følge af et helt nyt samfundssystem, hvor alle former for ydelser værdisattes. Det gjaldt for leverancerne »opad« til konge, jordejere og kirke, det gjaldt for interne transaktioner i landdistrikterne. Denne værdisætning fremstod da som forudsætningen for den arbejdsdeling mellem land og by, som udbredtes ved år 1200.[46] Bønderne behøvede penge og i mindre grad varer, og de fødevarer og råstoffer, som nu antog varekarakter, var uundværlige for borgerne i de fremvoksende købstæder. Mødet mellem de to grupper skete på byernes torve. Her stod allerede

»bondefangeren« parat, den bedrevidende bybo, som udnyttede den markedssøgende bondes naivitet på det monetære område. Ribes Stadsret fra 1269 bestemmer, at »hvis en bonde i uvidenhed bliver grebet med falske penge, skal han bøde staden 1 mark penge og fogeden 1 mark penge«.[47] Det synes sikkert, at højmiddelalderens bondehandel først og fremmest udspillede sig på byernes torve. Her mødtes købmænd og håndværkere med bønderne fra omlandet til faste tider og udvekslede varer. Først når dette behov var dækket, fik de udenlandske købmænd en chance for indkøb. Den idealtypiske situation giver de regler for torvehandel, som Aakirkeby på Bornholm fik 1499:[48] Om lørdagen skulle bymarkedet afholdes. Hver bonde, der havde noget at sælge, skulle holde midt på markedspladsen med sine varer. Blandt disse nævnes kvæg, korn, smør, lam, oste, æg og hø.

I højmiddelalderen fremstod en udveksling mellem land og by. Bonden tog til den nærliggende by og stod kun undtagelsesvis i direkte kontakt med et større geografisk felt. Der var selvfølgelig undtagelser – allerede fra monetariseringens allerførste fase var møntbrugende bønder åbenbart til stede på de internationale Skånemarkeder – men hovedreglen var antagelig kontakten via nærmeste bys torv. På det tidspunkt, da Aakirkeby fik sine torveregler, havde torvehandelen imidlertid allerede længe ikke været den eneste – og måske ikke engang den vigtigste – kanal for afsætning af bønders varer.[49]

Senmiddelalderen oplevede en bredere bondehandel; en handel hvor bonden selvstændigt afsatte sine produkter til en videre kreds af aftagere. Det tydeligste bevis på, at bønderne fandt handelspartnere uden for nærmeste by, er de danske byers forstærkede forsøg på at udelukke fremmedes landhandel og forprang fra midten af 1300-tallet og den kamp mod bondesejlads, som byerne satte ind i 1400-tallet. Denne øgede forbudte kontakt med fremmede havde samtidig sit legale sidestykke i de opblomstrende årsmarkeder, hvor lokale borgere og bønder mødtes med folk langvejsfra. I forholdet mellem de udenlandske handlende og landbefolkningen skød nu også en ny instans sig ind. Adelen, særlig lensmændene, søgte en formidlerrolle, hvor de tog mellemhandlerens profit.[50] Disse udviklinger mod et bredere kontaktfelt

fulgtes paradoksalt nok af en indsnævring af det lokale: i senmiddelalderen udvikledes den form for afsætning til byerne, hvor bonden trådte i forbindelse med enkelte lokale købmænd, og hos dem fik konto. Et sådant personligt afhængighedsforhold demonstrerer allerede en forordning fra 1291, der giver Slesvigs borgere ret til at sagsøge folk fra landet for gæld.[51] Ganske tilsvarende bestemmelser finder man i Nyborgs privilegier fra 1457, hvoraf det fremgår, at Vinding herreds bønder kunne have gæld hos borgere, og i en overenskomst for de frisiske herreder fra 1445, der sikrede Husums borgeres tilgodehavender på landet.[52] En tidlig kilde til den konkrete udforming af de faste relationer mellem landboer og købmand udgør den flensborgske købmand Namen Jansens »skyldbog« fra årene 1528–1549.[53] Her finder man nøjagtige varekonti for hundreder af bønder i et vidstrakt område. Det ses, at bønderne solgte deres overskudsproduktion af enhver art, og i almindelighed erhvervede basale goder som humle, salt, sild og hør. Lige så tydeligt er det dog, at luksusvarer, bl.a. det dyre hollandske klæde, hyppigt fandt vej til bøndergårdene. Samme billede af udveksling mellem købmandsboder og bønder giver den mere kendte, men mindre omfattende købmandsbog fra Malmø, ført af Ditlev Enbeck. Fra bonden Jens Madsen i Skabersjø (Bare herred) modtog Enbeck eksempelvis ca. 1530 6 skæpper malt og 1 svin. Til gengæld fik så Jens Madsen 2 tønder baiesalt og 5 skæpper humle.[54]

Grundene til handelens ændring er vel i første række, at danske *bønder* nu i højere grad end i højmiddelalderen fremstod som socialgruppe. Den stærkere gruppe af »normalbrug«, som skabtes med storgårdenes opløsning i tiden mellem det 13. århundredes slutning og det 15. århundrede, viste sig istand til at opnå en generel sænkning af afgiftsniveauet, og der blev mere at sælge.[55] Det forøgede overskud forklarer dog intet i sig selv. Heller ikke de storgårde, der nu forsvandt, havde i højmiddelalderen, så vidt vi kan se, afsat deres produkter til en videre køberskare, og den afgiftslettelse, der indtraf på gårdene var kun af forbigående karakter, idet der oven i landgilden lagdes nye afgifter og øgede statslige skatter, mens den ny handel havde mere permanent plads. Øjensynligt skal forklaringen søges på to niveuaer. For det

første var selve den nye driftsstruktur i landbruget – »normalgårde«, som ofte var fæstegårde tilknyttet hovedgårde, – strukturelt forbundet med kommerciel afsætning af produktionen. De nye bønder stod på egne ben og måtte selv skaffe sig de nødvendige goder ved udveksling med andre. Det andet moment var, at det åbenbart var et ganske nyt marked, der åbnede sig.[56] Man kan uden videre tale om en »demokratisering« af handelen. Som en følge af den industrielle udvikling og den øgede arbejdsdeling i Vesteuropa ændrede udvekslingen mellem Vesteuropa og Østersølandene karakter. Dagligdags varer, herunder især landbrugsvarer, kom i langt højere grad ind i handelen. Det nye marked for korn og kød, som solgtes til købedygtige byborgere, kunne ikke undgå at påvirke den danske bonde og involverede uundgåeligt såvel ham selv som herremanden.

Markedet var for danske bønder i første række det nordtyske. Allertidligst blev de nordtyske byers nærmeste opland inddraget i deres forsyningsområder. Den slesvigske ø Femern var således allerede fra det 14. århundredes første årtier en central kornleverandør for Lübeck.[57] Snart udstraktes kontakterne yderligere. I Lunds privilegier fra 1361 fik tyske gæster forbud mod at rejse ud i landsbyerne og handle.[58] I selve de lybske »slagteres« - »knokenhauernes« - skrå fra 1385 hører vi, at det påbydes at købe ind på de faste årsmarkeder i Flensborg, Slesvig, Egernførde, Meldorf i Ditmarsken og »hos friserne«. Man forsøgte altså at stoppe medlemmernes løse opkøb i by og på land. Igennem 1400-tallet bliver belægene for bondehandel med tyskere talrige. Dels tog de fremmede selv til danske landdistrikter, dels er det tydeligt, at der nu fandtes en livlig sejlads fra Sydsjælland, Møn, Lolland-Falster og de sydfynske øer til nordtyske havne.[59] Hertil kom at bondeskuder krydsede Kattegat og Nordsøen og også inddrog Norge og den svenske kyst i deres transaktioner.[60] Hyppigt var skudehandelen knyttet sammen med fiskeri, bl.a. deltog netop de sydsjællandske, mønske og lollandske-falsterske bønder i Øresund store sildefiskerier.[61]

Den sidste del af middelalderen og »nytidens« første århundreder – 15–1600-tallet – prægedes fortsat af øget monetarisering.[62] Peder Palladius eksemplificerede i 1530'erne på følgende vis,

hvordan alle krævede pengeløn: »Kommer der en spillemand til dit bryllup, vil han ikke lade sig nøje med mad og drikke for sit arbejde og sit gækkeri. Han vil have med hjem, og den penning, spillemanden skal have, sidder ikke fast i din pung, den skrider så lempelig op i hånden, mens det søde øl glider ned i dig«.[63] Med hensyn til bondestandens markedsintegration var der tale om en tid, der prægedes af voldsomme, modsatrettede bevægelser. På den ene side fandt man udtalte tendenser mod bondens udelukkelse fra markedet; først og fremmest fra den givtige oksehandel, men også fra skudehandelen og den almindelige landhandel.[64] Den sjællandske bondes agrare overskud blev således i stigende grad direkte overtaget af jordejerne. Der er ikke tvivl om, at landgilden i høj- og senmiddelalderen var værdisat, den kunne betales i penge. Om dette rent faktisk fandt sted, bestemte jordejeren. Under indflydelse af møntdevaluering eller kornpriser kunne han konverterere pengeafgifter til naturalier. Dette skete i stor stil i senmiddelalderen såvel i Danmark som i Nordtyskland.[65] Igen var det navnlig de sjællandske bønder, der måtte holde for i denne proces, der afgjort virkede mod monetarisering på landet; blandt dem blev landgilde i korn dominerende fra det 15. –17. århundrede.[66] På den anden side var der egne af landet, der tog helt andre udviklingsveje; her betaltes ofte jordleje i penge, her var afgifterne i det hele taget mindre, og herfra eksisterer der gode kilder til bønder og prangere, der drev en meget omfattende handel: de regnskabsbøger, der skal præsenteres i det følgende er måske blandt de allerbedste.[67]

Særudvikling i Vestslesvig

Fra slutningen af 1300-tallet, den tid, hvor det tyske og det danske marked for alvor blev fælles, daterer sig det første regnskab, der her skal underkastes en analyse. Inden denne indledes, må det imidlertid siges, at dette regnskab stammer fra Vestslesvig – og at alle de øvrige undtagen ét kommer fra samme egn. Det har visse implikationer, idet den udvikling i monetariseringsprocessen,

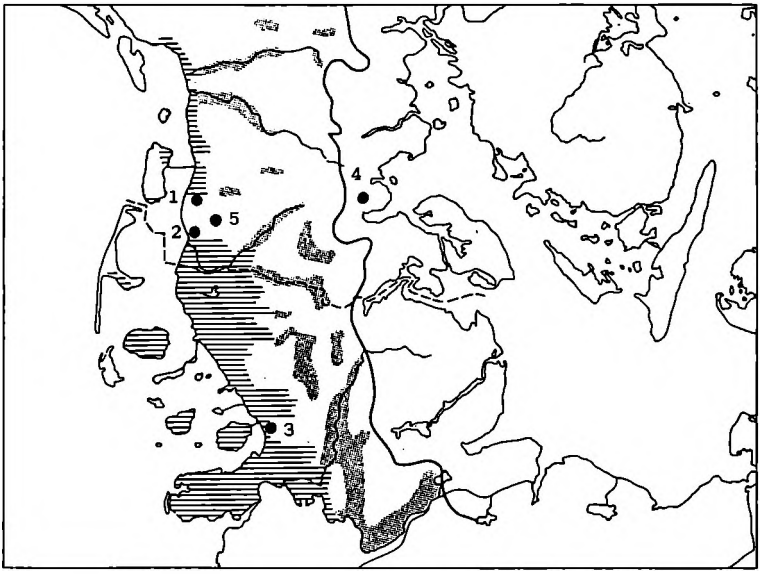

Kort 1. Kort over Slesvig med angivelse af hjemsted for de fem regnskaber, der analyseres i denne bog. 1. Brink. 2. Højer. 3. Maas. 4. Fladsten. 5. Nr. Vollum. De nuværende markområder er skraverede.

som ovenfor skildredes, er den generelle danske.[68] Vestslesvig og Nordfrisland indtager på visse punkter en særplads. Vestslevig og den jyske vestkyst er det ældste område i Danmark, hvor en en egentlig møntøkonomi satte sig igennem på markedspladser. Fund af de såkaldte sceattas har i de senere år vist, hvordan der i 700-tallet på en række lokaliteter langs den jyske vestkyst – med Dankirke og Ribe som de vigtigste – udviklede sig en ret livlig møntcirkulation i sammenhæng med nederlandske og engelske områder.[69] Der var altså i området enestående traditioner, som givetvis videreførtes i vikingetid og middelalder, omend under ændrede former.[70] Fra bønderne her blev der allerede i 1200-tallet overført varer til Hamburg og Nederlandene. Bedst lader transaktionerne sig belyse for den sydligste del af kysten, hvor nordfriserne boede. Allerede 1261 lovede friserne i Utland, at hamburgerne kunne komme til dem uden at blive udplyndret eller tilfangetaget, og 1284 fik ejderstederne og friserne frit lejde i

Bremen.[71] Der er heller ingen tvivl om, at kontakter til Flandern udvikledes ved denne tid: 1314 var en gruppe frisere blevet overfaldet og frarøvet varer til en værdi af 2000 »store« floriner, da de kom på vej mod Flandern efter at have besøgt et marked i Frankrig.[72] Igennem 1300-tallet vidner adskillige breve om kontakter fra Strand, Edoms herred, Ejdersted til Hamburg, Bremen, Holland, Flandern.[73] At hamburgske skibe også lagde ind ved Før og List, vidner en klageskrivelse fra 1360 om.[74] Kontakterne fra Slesvigs vestkyst var altså formentlig tidligere udviklet end de tilsvarende forbindelser mellem bønder og nordtyske byer i Østersøen. Hertil kom, at kontakterne til de virkelig centrale områder i Europa – Flandern, England, Frankrig – satte vestslesvigerne ind i et økonomisk samvirke, der var mere fremskredent end det generelle danske. At dette gav sig udslag i socialstrukturer, der afveg fra den generelle danske og nordtyske, kan ikke undre. Uden at foregribe den afsluttende vurdering, kan det være på sin plads at bemærke, at netop denne anderledes struktur betinger, at de følgende regnskaber overhovedet er skabt.

Vi kan nu give os i kast med regnskaberne for først i et afsluttende afsnit atter at samle trådene.

II Regnskaberne

II,1. Den middelalderlige storgård
Brink-regnskabet

Middelalderlige regnskaber ført på danske landbrugsejendomme er overordentlig sjældne. Fra bondebrugene findes der slet ingen; for storgårdenes vedkommende kan de tælles på en hånd; i det følgende kan imidlertid et hidtil så godt som uudnyttet eksempel herpå præsenteres.[1] Det drejer sig om et papirhæfte på 10 blade, hvor en nydelig håndskrift starter med at angive – »*perceptio pecunie per Christernum Iacobi anno quarto ex parte domini episcopi Ripensis*«.[2] I oversættelse – »Oppebørsel i penge ved Christian Jacobsen i det fjerde år på Hr. Ribe-bispens vegne«. Christian Jacobsen er en ellers ret ukendt person. I Ribebispen Johan Mikkelsøns testamente fra 2/12 1388 optegnedes det, at han skulle have et drikkehorn, og at han skulle sørge for at udlevere 2 okser og 1 mark korn til en Peter Nielsen.[3] Meget mere end, at han var en af bispens fogeder og antagelig var lavadelig, lader sig ikke fastslå. En analyse af det omtalte regnskab afslører, hvilken gård han var foged på, nemlig Brink, som lå i marsksognet Ballum (Tønder-, Højer- , Lø herred).

Regnskabet, der ser ud til at være skrevet i et stræk, angiver selv, at det dækker »det fjerde år«.[4] Vi må vistnok tro, at dette betyder, at Christian Jacobsen havde bestyret gården i 4 år, og at det regnskab vi besidder er en del (antagelig det sidste) af en række på flere. Også i 1500-tallet ser vi, at Brink forpagtedes for fireårsperioder.[5] Muligvis er regnskabet for de fire år aflagt på en gang for bispen. Men hvornår var da det? I regnskabet omtales udgifter til en ko: »*ad exequias domini mei episcopi*« – til min herre bispens ligbegængelse – dvs. vel til at købe en sjælemesse for den afdøde

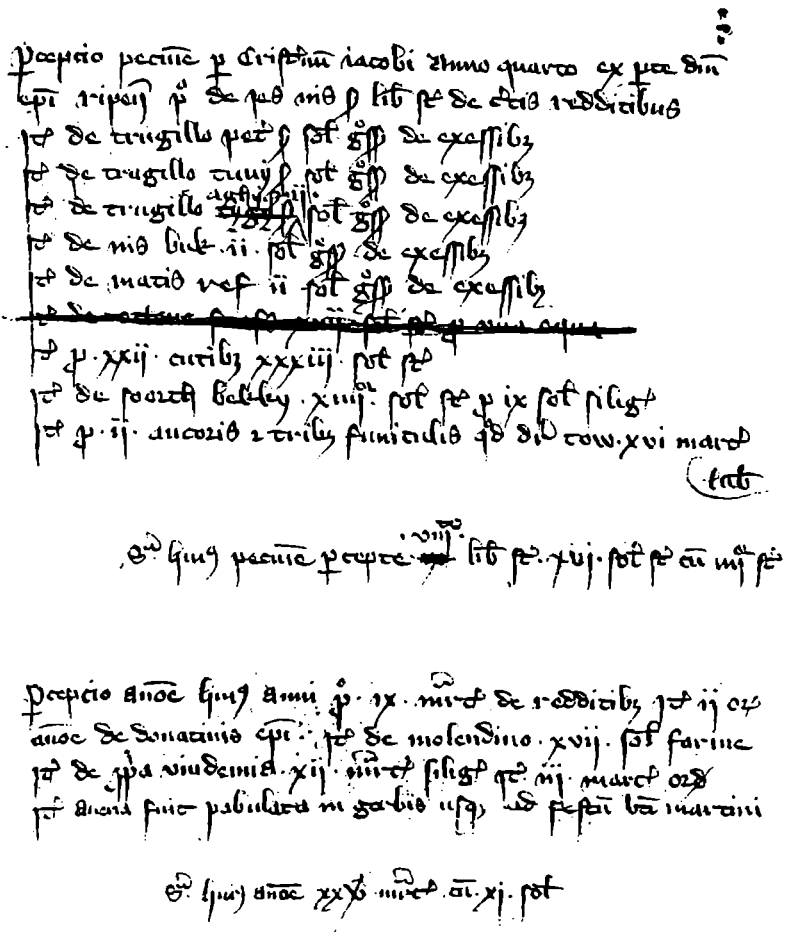

Fig. 3. Brinkregnskabet er skrevet på latin. Den første side, som ses her, starter oversat: »Indtægt i penge ved Christiern Jacobsen i det fjerde år på Hr Ribe-bispens vegne. Først af Jes Nissen 1 pund sterling af de visse afgifter. Ligeledes af Trugels Petersen 1 skilling grot af bønderne. Ligeledes af Trugels Tunyssen 1 skilling grot af bønderne. Ligeledes af Trugels Aghyssen 2 skilling grot af bøderne. Ligeledes af Nis Buk 2 skilling grot af bøderne ...« (Rigsarkivet, Kbh. Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver. Ribe Stift. Ribe Kapitels arkiv, nr. 196).

bisp for. »Det fjerde regnskab« bør da falde i det år, hvor en bisp er død, og denne bisp kan vel næppe være andre end den ovenfor omtalte Johan Mikkelsøn, der var biskop i Ribe 1369–88. Dateringen støttes af en analyse af den kalender, der benyttes i regnskabet.[6] Regnskabet viser sig at operere med et regnskabsår, der går fra midten af juli til næste juli; da bispen døde december 1388 har vi altså at gøre med et årsregnskab for tiden 1388–89, som allerede den lærde J. Kinch kom frem til i 1869.[7]

Brinkgård

Før selve regnskabet analyseres, kan det have interesse at se på, hvad der iøvrigt vides om gården Brink, der lå på en banke tæt ned mod engene i Østerende-Ballum, 200 meter sydøst for den nuværende Brink Møllegård.[8] Allerede i 1200-tallet havde Ribebispen omfattende besiddelser i det vestslesvigske kystsogn Ballum.[9] Hvornår selve hovedgården Brink byggedes er usikkert. Dog var den muligvis ikke anlagt i året 1330–50, da Ribes biskop udstedte breve »i Ballum«.[10] For første gang nævnes gården i kilderne i 1379, da Trøjborgs mægtige ridder Henneke Limbæk erkendte, at han skyldte Løgumkloster en sum penge. Det bevidnedes blandt andet af »Harrike Støt, foged på Brink«, og af Hr. Anders, »sognepræst i Ballum«.[11] Man må vel forestille sig, at Støt ligesom de følgende fogeder på Brink har måttet balancere mellem den rette herre, Ribes bisp, hvis nærmeste borg var Møgeltønderhus, og den adelige indehaver af Trøjborg. Den næste foged vi træffer på Brink, er vor regnskabfører Kristian Jacobsen. Det sker – udover regnskabet – i det ovennævnte testamente fra 1/12 1388. Testamentet giver iøvrigt et par oplysninger om gården. Væbneren Jens Skram fik 2 føl, et gråt og et skimlet, som gik på bispens borg Brink (»prope castrum Brynkke ambulantes«), ligesom en anden væbner Jens Fris, der også arvede 2 føl, et sort og et blakket, som var ved borgen Brink (»apud castrum Brinchæ«). Bispen havde åbenbart sit stod af heste her, og når Hr. Troels Nielsen samtidig fik en utæmmet hoppe »af de bedste« med

Fig. 4. Hvor Brinkgård lå, er der nu kun flad mark. (Foto: Lennart S. Madsen, 1990).

føl, kom den vel også fra Brink. Da en Ribebiskop igen udstedte testamente i året 1409, finder man endnu engang en grå fole, der var på Brink og blev givet en bispetjener.[12] Gårdens foged figurerer sikkert også denne gang blandt de betænkte i testamentet, men han kan blot ikke identificeres. Man må da helt frem til 1484–94 før en bispefoged på Brink igen dukker frem i kilderne. Det drejede sig om væbneren Oluf Staverskov.[13] 1498 var han afløst af væbneren Jesper Pedersen, der bestyrede gården frem til 1515.[14] Efter dennes fratræden synes Ribebispen Iver Munk personligt at have forestået gårdens drift; men snart forlenedes gården til Hans Jul, en broder til bispen Hartvig Jul.[15] Fra Hans Jul gik forpagtningen i arv til sønnen Jørgen Hansen (Jul), der nævnes

1533, og som efter reformationen sammen med sin hustru i 1537 fik Brinkgård mod at give de samme afgifter til lensmanden, som hidtil var ydet bispen.[16]

1562 fik Jørgen Hansens enke, Bege, besked på at overgive gården til Ribes lensmand.[17] Brinkgård blev nedlagt og fra nu af dyrket af sognets bønder. På dette tidpunkt var der til gården en mølle, og blandt bygningerne nævntes et stenhus.[18]

Brinkgård fremtræder som en typisk bispefogedgård, af den slags der var utallige af. Kun 1388/9-regnskabets eksistens hæver gården op af mængden.

Regnskabets indtægter og udgifter

Regnskabet fra Brink 1388/9, der er ført på latin, deler sig som normalt for ældre godsregnskaber i en indtægtsdel og en udgiftsdel. Disse to hoveddele er yderligere underinddelt i afsnit, som fortegner både penge og naturalier.

Indtægterne starter med pengeindtægterne. Det viser sig, at der regnes med 3 møntregninger: sterling-mønt efter engelsk møntfod, grosser (grot) efter fransk møntregning og lybsk mønt. Af disse er sterlingmøntregningen den dominerende: alle beløb omregnes til sterling. Indtægterne i mønt fordeler sig således (Tab 1):

Fig. 5. De engelske sterlinge, som cirkulerede på Brink, har været af type som denne, der er præget under kong Edward I i 1280'erne. Engelsk mønt var almindelig i Danmark fra omkring 1250 til sidst i 1300-tallet. (Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling).

Tab. 1. Pengeindtægter til Brinkgård. (Brinkregnsk., 1 v)

	Sterling	Grot	Lybsk
Faste indtægter (1 betaler)	1 pund		
Bødeindbetaling		8 skilling	
Salg af 22 huder	33 skilling		
Salg af 9 ørtug rug	14 skilling		
Salg af 2 ankre og 3 tove			16 mark

Alt i alt: 8 pund sterling 16 skilling sterling 4 sterling.

Pengeindtægterne til Brinkgård var således særdeles overskuelige. Af faste indtægter var der kun 1 pund sterling (240 sterlinge), som indbetaltes af en Jes Nissen. Temmelig sikkert var der her tale om en jordafgift. Noget større var indtægterne fra bøder, som opkrævedes af 5 mænd, der hver betalte 1 eller 2 skilling grot. Med sikkerhed ved man først, at Ballum var udskilt som birk i 1468; men de nævnte indtægtsposter gør, at man må tro, at dette var et ældre forhold.[19] Til Brinkfogedens funktioner hørte øjensynligt allerede i 1388/9 indkrævningen af bøder fra det lokale birketing på sin herres vegne. Hovedparten af pengeindtægterne kom imidlertid ikke fra fogediet, men fra salg. 22 huder indbragte det pæne beløb af 33 skilling sterling (396 sterlinge), og 9 ørtug rug blev solgt til »Soorth Bekky« for 14 skilling sterling (168 sterlinge). En post, der registerer et salg af en hoppe til 18 skilling sterling er udstreget, og har måske hørt til andet regnskabsår. Det er meget sandsynligt, at køberne af disse varer skal placeres i et bymiljø. Forbindelse til handel havde ihvertfald de, der betalte den pæne sum af 16 mark lybsk (1024 sterlinge) for »2 ankre og tre reb, som kaldes »*tow*«. Hvordan fogeden så var kommet i besiddelse af dette gods, må stå ubesvaret hen – måske var det strandingsgods? Alt i alt må det siges, at pengeindtægterne havde tilfældighedens karakter på Brink. De var ikke omfattende, og kunne givetvis svinge meget fra år til år.

Når man modstiller disse pengeindtægter med udgifterne i rede penge, bliver det da også umiddelbart klart, at der var underskud – udgifterne løb op på 29 pund sterling 10 skilling sterling 4 sterling. De var sammensatte af følgende poster, hvor der som

noget nyt i forhold til indtægterne også forekommer et beløb, som regnes i mark (rent) sølv (Tab. 2).

Udgifterne adskilles bedst dels i ydelser og varer købt udefra, dels i løn til eget personale. Starter man med de betalinger, der gik ud af borgens »husøkonomi«, bliver det tydeligt, at behovet for fremmed arbejdskraft var minimalt. En håndværker, der øjensynligt ikke boede på gården, er »Jens Tymmerman«, altså antagelig en tømrer, der »for sit arbejde« modtog 1 skilling grot. Om denne udbetaling kan have haft at noget gøre med det byggearbejde, der ifølge regnskabet skete på gårdens lade, kan vi ikke vide, men det er jo muligt. Laden må have været af tegl, eller i det mindste tegldækket, for en Peter Esbernsen fik 1 pund sterling for teglsendinger hertil. Materialekøb udefra begrænsede sig iøvrigt til to leverancer af læder. Derimod spillede indkøb af fødevarer en ikke ubetydelig rolle. Lokalt købtes vel 5 køer og 1 tønde honning, men ellers var der stort set tale om køb fra handelsmænd/fiskere. Vigtigst var indkøbene af fisk – en læst sild til 24 mark lybsk, 2 tønder torsk til 2 pund lybsk, 1½ tusind og 2 tønder tørrede hvidling til 1 mark sølv 8 skilling sterling. Hertil kom det nødvendige salt, som der købtes 10 tønder af, samt 1 tønde ærter, olie og øl – 2 tønder af det gode lybske traveøl (»trafnisie«). Det var alt.

En fast post i borgens regnskab har åbenbart udgifterne til tjenere og besætning været.[20] Den »civile« del af borgens lønmodtagere kan beregnes til henved 14 personer. Blandt disse fandt man køkkenregionernes herskere – 1 bager og bagerens svend, Peter »Steger«, og 1 kældermester. De kunne hente hjælp hos to håndværkere – Ascer og Trugels Kymer; – idet disses efternavn utvivlsomt angiver at at de var »kimmere«, en slags bødkere. På lønningslisten var også to »sarratoribus«, altså skræddere.[21] For staldens drift var vel »Ogyth Myelkedey« (mælkedeje) ansvarlig,[22] og udbetaling af løn til »molendinario«, viser at der har været en møller ved gården. 5 personer, som blot angives ved deres ukarakteristiske navne, men hvoraf to modtog et par sko, må sikkert opfattes som landbrugsmedhjælpere, karle. Som væbnede folk fremtræder 3 vægtere og »Hermeth fyreskyth«, der må have stået for de nyintroducerede ildvåben. Krudtet var ved midten af 1300-tallet kommet til Norden, faktisk er det første skrift-

b. 2. Pengeudgifter på Brinkgård (Brinkregnsk 2v, 3r)

	Sterling	Grot	Lybsk	Sølv
'nesteydelser, varer				
ʒl til laden	1 pund			
s Tymmerman's arbejdsløn		1 skilling		
der	5 skilling			
tykker læder			6 mark	
ønde ærter			1 pund	
ie	6 skilling			
d. traveøl	14 skilling			
d. honning			3 mark	
tønder salt		10 skilling		
æst sild			24 mark	
d. torsk			2 pund	
tusinde tørrede hvidling				1 mark
d. saltet hvidling	8 skilling			
:o (til bispens ligbegængelse)		3 skilling		
:øer				6 mark
satte på borgen				
ɔueskytters løn	14 skilling			
rmet »fyreskyth«	2 skilling			
'ægtere		6 skilling		
ɔllerens løn		1 skilling		
ʒyth »myelkdey's« løn	5 skilling			
cer »kymer«	4 skilling			
ɹgels »kymer«	2 skilling			
ger og kældermesters løn	1 pund			
ter »steger's« løn	8 skilling			
'igyus's løn	6 skilling			
ı Kyst	4 skilling			
ıchael Iwersen (får et par sko)	4 skilling			
by (får et par sko)	4 skilling			
viith Matis		1 skilling		
ı Gimmi (?) Steens			5 mark	
ter Henriksen			5 mark	
Niclessen			5 mark	
'ter (?)			5 mark	
'ydde (?)			5 mark	
s Jensen			3 mark	
t: 29 pund sterling 10 skilling sterling 4 sterling				

lige belæg for anvendelse heraf i Norden netop fra Brinks umiddelbare nærhed: I 1372 førte en Ribeborger to tønder »bøssekrudt« til borgen Gram.[23] Borgens egentlige væbnede styrke finder man endelig i de 6 personer, der alle fik en høj løn (fem hver 5 mark lybsk, en 3 mark lybsk). De har uden tvivl udgjort bispefogedens skare af væbnede svende. Fordeler man de ialt 24 lønmodtagerne efter indkomst fremkommer følgende billede (Tab. 3):

Tab. 3. Lønmodtagere på Brinkgård (opstillet efter årlig indkomst).

5 »væbnede« svende hver		26 skilling sterling 8 sterling
1 »væbnet« svend		16 skilling sterling
Bager		10 skilling sterling
Kældermester		10 skilling sterling
Peter »Steger«		8 skilling sterling
Skrædderne hver		7 skilling sterling
Bagersvenden		6 skilling sterling
Ferigyus (?)		6 skilling sterling
Vægterne hver		6 skilling sterling
Mælkedejen		5 skilling sterling
En kimmer		4 skilling sterling
Michael Iwersen		4 skilling sterling(+ sko)
Ebby		4 skilling sterling(+ sko)
Mølleren	1 skilling grot =	3 skilling sterling
Hwiith Matis	1 skilling grot =	3 skilling sterling
En kimmer		2 skilling sterling
Fyrskytten		2 skilling sterling

Denne opstilling giver et indblik i gårdens socialstruktur – omend vi sikkert ikke får den fulde sandhed om den enkeltes lønindtægt. Men tydeligt er det i hvert fald, at de væbnede svende socialt hævede sig kraftigt over borgens øvrige ansatte. De fik gennemgående mere end dobbelt så meget som andre. Indtægtsmæssigt under, men ikke i voldsom afstand fra dem, stod en række mere eller mindre udlærte eller kyndige folk: bageren og kældermesteren, der havde opsynet med gårdens materiel, Peter »Steger«, skrædderne. Endnu et trin nede af lønskalaen fandt man vægterne og mælkedejen, der jo også, hver på deres felt, var betroede folk. Og allerlavest nede kom de jævne knægte, der måtte glæde sig over at få et par sko med i lønnen, da de sikkert ellers kunne have

besvær med at erhverve dem for deres ringe indtægt. At vi i denne gruppe også finder mølleren og 1 kimmer kan muligvis betyde, at kontantlønnen kun udgjorde en mindre del af deres indtægter; til gengæld er der vel næppe nogen grund til at betvivle, at fyrskyttens løn faktisk var yderst ringe. Heldigvis for ham og for alle de andre var pengeindtægterne på Brink kun en mindre del af lønnen. Man fik også fri spise.

Men hvad var der nu at spise på gården – og hvordan var i det hele taget naturalieomsætningen i forhold til pengecirkulationen? En række fødevarer, som allerede er omtalt i forbindelse med pengeudgiftsregistret, forekommer kun i dette – nemlig torsk, hvidling, ærter, olie, salt. De naturalier vi kan følge på forbrugssiden er væsentligst de, der indkom i forbindelse med fogediet. Den eneste undtagelse fra denne regel er faktisk 1 læst sild. Ifølge regnskabet så situationen i grove træk således ud (Tab. 4):[24]

Tab. 4. Naturalieindtægter og forbrug på Brinkgård

	Indtægt fra fogediet	Købt	Forbrug
Korn	24½ mk 11 ørtug		24½ mark 8 ørtug
Svin	35		35½ skinke
Køer/okser	31	4	31¼
Får	112		112
Lam	40		40
Smør	11½ tdr		11½ tdr
Honning	2 tdr	1	
Sild		1 læst	1 læst

Som det ses, var der en snæver sammenhæng mellem de brugte naturalier, og de der kom ind som indtægter fra fogediet. Køb udefra var yderst sjældne. Til gengæld brugtes indtægterne på selve gården med en sådan præcision, at det må vække mistanke om »svindel« med regnskaberne.[25] Naturalieindtægterne er i regnskabet fordelt efter art; de få nødvendige tilkøb til de varekategorier, der indkom fra fogediet, er dobbelt registreret – dels i naturalieindtægtsregisteret, dels i pengeudgiftsregisteret. Derimod er et salg af korn kun at finde i pengeindtægtsregistret. Naturalieudgifterne deler sig i to hovedposter, nemlig i en, der betitles »udgifter i korn udover udgiftsbogen«, og i selve »ud-

giftsbogen«, der er en fortegnelse over, hvad der er spist på gården hver uge hele året.

Lad os blot følge regnskabets rækkefølge i det følgende. *Korn* var som det ses en ikke ubetydelig indtægt. Det kom til gården på følgende vis (Tab. 5):

*Tab. 5. Indtægter i korn til Brinkgård**

Afgift	9 mark korn
Bispegaver	2 øre korn
Fra møllen	17 ørtug
Egen høst	12 mark rug
Egen høst	3 mark byg
Ialt	24½ mark 11 ørtug korn

*Om havren bemærkes »fuit pabulata in gerbis usque ad festum beati Martini«

Inden tabel 5 kommenteres, vil det være praktisk at betragte den post i regnskabet, der hedder »udgifter i korn udover udgiftsbogen«. En sammenligning mellem de to gør det nemlig muligt at vurdere udsæd i forhold til høst og gårdens egenproduktion af korn i forhold til den, der blev leveret af undergivne bondebrug (Tab. 6):

Tab. 6. »Udgifter i korn udover udgiftsbogen«

Efterårsudsæd	3 mark 9 ørtug rug
Forårsudsæd	7 øre havre
(Forårs)udsæd	7 øre byg
Meth Winthers	1 mark byg
Hr Trugels	½ mark korn
Kannikerne (af tienden)	4 øre byg
Til at fede svin	10 øre korn
Til gæssene	4 ørtug havre
Hestefoder (fra 11/11 til 28/3)	3 mark havre

De to tabeller 5 og 6 viser, at høsten sommeren 1388 androg 12 mark rug, mens efterårssæden samme år var 3 mark 9 ørtug rug. Forudsættes et konstant forhold mellem høst/udsæd i 1388/89 får man da at udbyttet for rug var 3,6 fold. Med hensyn til byggen høstedes der i efteråret 1388 3 mark byg, mens der næste forår

således 7 øre byg. Igen under forudsætning af konstans i udsædssammensætningen bliver foldudbyttet her 3,4. Med hensyn til havren er vi lidt ringere informeret, idet det i indtægtsregistret blot oplyses, at al havre »fodredes i neg til hestene«. Denne mangel afhjælpes dog næsten til fulde af at udgiftsregistret oplyser hvad hestene spiste: 3 mark havre mellem mortensdag og midfaste. Til hestefoderet kan man så lægge de 4 ørtug havre, som gårdens gæs fik at spise, og man får da en havrehøst i efteråret 1388 (før 1/11) på 3 mark 4 ørtug. Sat over for forårssæden 1389 på 7 øre havre giver det et udbytte på 3,5 fold. Dette er ganske godt i overenstemmelse med det lidt, der ellers vides om kornavlens muligheder i dansk middelalder.[26]

Efter at have set på egenavlen, kan denne sættes i relation til indtægterne fra fogediet i øvrigt (Tab. 7):

Tab. 7. Kornindtægter til Brink fra »undergivne« og hovedgårdsdrift

»Udefra«		Egenavl	
Afgift	9 mark korn	Egen høst	12 mark rug
Bispegaver	2 øre korn	Egen høst	3 mark byg
Fra møllen	17 ørtug	(Egen høst	3 mark 4 ørtug havre)
Ialt	9 mk 23 ørtug		18 mk 4 ørtug

Denne opstilling efterlader ikke tvivl om, at vi har at at gøre med et gods, hvor hovedgårdsdriften havde langt den største betydning. Kornafgifterne fra de undergivne var kun ca. ⅓ af den samlede indtægt. De bestod dels i afgifter (»de redditibus«), der vel må være jordafgifter, dels i »biskopsgaver« (»de donatiuis episcopi«), den afgift, der i Jylland ydedes i stedet for bispetiende. Heller ikke møllen fremstod som vigtig i fogediets økonomi. Det der virkelig talte var gårdens egen kornavl. Det korn, der indkom til gården, benyttedes dels til udsæd, dels til underhold for fæ og folk. Hestene fodredes med 3 mark havre i vintertiden, svinene fik 10 øre korn, gæssene 4 ørtug havre. Kornet, som gårdens besætning fortærede, nævnes hovedsagelig i »udspisningsregisteret«; kun ½ mark korn »til faste« nævnes i det supplerende register. Endelig blev en mindre andel overgivet til personer uden for gården. Det drejede sig for det første om en Hr. Trugels, som

modtog ½ mark korn. Antagelig er han identisk med Hr. Troels Nielsen, en af bispens betroede kanniker.[27] Til kannikerne (eller kanniken ?) var ligeledes 4 øre byg »af tienden«. Denne udlevering må sættes i forbindelse med de andele i Ballum sogns tiende, som Ribekannikerne modtog i 12–1300-tallet. Endelig tilgik der Meth Winthers 1 mark byg. Også hun må have tilhørt Ribebispernes nære kreds, idet hun i testamentet efter biskop Eskil i 1409 fik overgivet en en guldring.[28] Resten af kornet kunne spises på borgen og registreredes i »udgiftsbogen«.

Inden vi vender os til denne, skal de *øvrige animalier* fra fogediet betragtes. Med hensyn til dyrene er det tydeligt, at vi ikke oplyses om gårdens besætning; det var kun forbruget der registredes. Alt i alt optegnedes følgende indtægter i animalier:

Tab. 8. Naturalieforbrug på Brinkgd.

	Slagtet på gd.	Leverancer	Købt
Køer	6	19 (Ballum s. og Rømø)	4
Okse		1 (af bøderne)	
Svin	27	8 »fedesvin« (Ballum s.)	
Får		60 (Ballum)	
		52 (Rømø)	
Lam		20 (Ballum)	
		20 (Rømø)	
Smør		9 tdr (Ballum s. og Rømø)	
		2½ td (Rørkær, Egsum)	
Honning		2 tdr (Ballum s.)	1 td.

Det fremgår af tabellen, at der var et ganske betydeligt husdyrhold på gården. Man kunne slagte 6 køer og 27 svin om året. Bortset herfra og fra de gæs, der blev fordret med den ovennævnte havre, byggede naturalieforbruget åbenbart på leverancer udefra. Leverandørene var stort set beboere af Ballum og Rømø sogne. Det var alene dem, der stod for borgens forsyning med får og lam, og deres sendinger af køer og svin var også af største betydning.

»Udgiftsbogen« er den sidste del af regnskabet. Her registredes, hvordan de indkomne naturalier fortæredes af borgens mandskab uge for uge. Der er tale om et såkaldt udspisningsregister.

»Udspisningsregisteret«

Udspisningsregisteret, »liber expensarum«, dækker størstedelen af Brinkregnskabet. Det starter ugen 19/7–25/7 1388 og slutter ugen 11/7–17/7 1389. Som regnskabsår er der brugt 13 måneder à 4 hele uger, ialt 364 dage.[29] Inden for denne ejendommelige tidsregning forekommer flere sære fejl. For det første regnes der i december måned (1388) med helgendagene Barbare (4. december), Lucie (13. december) og Nat. Chr. (25. december). De er lagt i tre på hinanden følgende uger, hvad der er umuligt, siden der er 21 dage mellem de to yderste. Skriveren må her have udeladt en uge, før eller efter Lucia. Tilsvarende ser man, at juni/juli måned (1389) forekommer Nativitatis Johannis Baptiste (24. juni), Octava Petri et Pauli (6. juli) og Divisionis Apostolorum (15. juli) i 3 succesive uger. Igen må der være oversprunget en uge. Der mangler altså 2 uger. De er indsat f. 9v-10r: Petronille (31. maj), <Bonifacii (5. juni)>, <Anonym uge>, Barnabe (11. juni), Viti (15. juni). Hvordan så denne uorden er opstået, så tjener den dels til at understrege regnskabets »konstruerede karakter«, dels giver den praktiske problemer med en årsopstilling af naturalieforbruget.

Men naturligvis må det forsøges at vise, hvad man spiste på gården. Dette gøres bedst ved en opstilling, med oplysningerne fordelt på de 52 uger. De varer, der kan følges, er rug »til brød«, malt »til drikke« - altså til øl –, samt køer, får, lam »til køkkenet«, og endelig smør og sild. Det fremgår, at selv om regnskabet givetvis harmoniserede mængderne, er der markante svingninger over tid i alle fødevaregrupper. Allertydeligst træder langfasten frem – de fyrre dage før påske, der skulle minde om Kristi faste i ørkenen. Den faste, eller rettere »fyrme«, der udøvedes i denne tid indebar på Brink, at man opgav nydelsen af kød. Der blev ikke spist får, lam, grise eller køer. Også forbudet mod smør har man åbenbart taget højtideligt. Til gengæld steg så forbruget af *sild* til otte gange normalen. I fasten fik man 1 tønde sild om ugen, ellers var den faste regel ⅛ tønde. Det er imidlertid interessant at regnskabet registrerer, at allerede 4 uger før fasten indtraf, var man begyndt at spise mere sild – dobbelt ration eller ¼ tønde om

ugen. Det må siges, at understøtte den formodning, der har været fremsat om at fastens fiskespisning naturligt passede ind i det nordiske »livsmønster«; antagelig var forrådene af nedsaltet kvæg ved at svinde, og man måtte alligevel søge til alternative fødegrupper.[30] Sild spiste man altså altid; det samme gælder rugbrød og uden afbrydelse var også brygningen af øl på basis af malt. Rug brugte man 3 ørtug rug af om ugen undtagen i en 3 måneders tid, hvor der kun benyttedes 2. Det normale maltforbrug var 4 ørtug, men i en periode var der kun brug for 3 og endda i enkelte uger 2 ørtug. Af køer tilberedte stegemesteren i borgkøkkenet som hovedregel ¾ om ugen – af til blev der dog kun ½. En hel ko fik man ved to festlige lejligheder. Af flæskesider blev der gerne sat 2 til livs om ugen, periodisk dog kun 1. Velfortjent smovsede man imidlertid efter fasten: i de to uger, der fulgte den, steg forbruget til 3 flæskesider. Med hensyn til får og lam er det tydeligt, at de ældre og yngre dyr indtog en komplementær plads i fødevareforsyningen. Åbenbart foretrak man lammene, som man spiste 4 stykker af hver uge i tiden fra midt i maj til oktobers allerførste dage. I mangel af lam spiste man så i den mellemliggende vintertid 3 får om ugen, undtagen ved et par lejligheder, hvor forbruget steg. Fælles for alle fødevarerne var visse forbundne stigninger og fald, som det allerede er slået fast med hensyn til fastetiden. Der kan imidlertid også konstateres flere sammenhængende svingninger i forbrugsmønstret. For det første er det tydeligt, at med regnskabets uge 8, dvs fra den 6. september faldt forbruget af rug (med ⅓), af malt (¼–½), af flæsk (⅓), køer (¼). Det ny reducerede niveau holder sig frem til juleugen, hvorefter forbruget går tilbage til det oprindelige højere stade. Det er svært at forklare dette fænomen; men går man ud fra regnskabets korrekthed, synes der at være to mulige forklaringer: enten var der i denne tid færre folk på gården, eller også var der da supplerende forsyninger, som ikke vedkom regnskabet. En løsning, der kan siges at indeholde begge disse faktorer, ville være at man i efteråret drev Vesterhavsfiskeri med mandskab fra gården; men måske er der snarest grund til at erindre sig, at de gæs, der fodredes med havre ikke nævnes i »bespisningsregisteret«. Gæssene, der netop slagte-

des om efteråret, må have udgjort et godt kosttilskud i denne tid.[31]

Mere tidsbegrænsende ændringer i forbruget afstedkom et bispebesøg og julehøjtiden. Ud for den hellige Katharines uge, dvs 22/11–28/11 1488, finder man tilføjelsen – »Hr biskoppen var med sine folk til stede i hele ugen«. At dette medførte en stigning i forbruget er tydeligt. Rugforbruget steg med ⅓ i forhold til den forudgående tid, maltforbruget med ¼, flæskeforbruget med ⅓, der spistes 1 hel ko istedet for den normale halve, og fårekomsumtionen nåede sit maksimum – 7 stk. Desuden noteredes det, at hestene fodredes med 10 ørtug havre. Næste top kom i juleugen (20/12–26/12 1388), hvor der for anden gang i regnskabet dukker en hel ko op, og hvor man fik 4 får istedet for de normale 3.

Forsøger man nu at anskue forbrugsmønsteret under et, skal det selvfølgelig ikke glemmes, at pengeudgiftsregisteret indeholdt en række fødevarer, der savnes i »udspisningsregisteret«. Af disse må olien vel antages at have haft sin primære funktion i fastetiden, hvor smørret ikke kom på bordet. Måske skal også købet af 2 tønder torsk, 1½ tusind tørrede og 2 tønder saltet hvidling ses i sammenhæng med fasten, mens en tønde ærter vel har været nydt mere jævnt fordelt over året. Indkøbet af de to tønder traveøl, viser at selv om meget øl hjemmebryggedes, kunne man dog også nyde købeøl. Den søde honning mangler også i udspisningsregnskabet, men måske er det benyttet til mjødfremstilling i forbindelse med den maltede byg.[32] Alt dette har imidlertid ingen særlig vægt på årsbasis.

Som helhed har forbruget været sammensat af normalt ugentlig 3 ørtug rugbrød, ⅛ tønde smør, 3 får eller 4 lam, ¾ ko, 3 flæskesider, ⅛ tønde sild og drikkevarer fremstillet af 4 ørtug malt. Et forsøg på en beregning af kilovægten af dette når op på henved 750 kg – med alle forbehold. Interessant er det i hvert fald, at kornet åbenbart indtager en betydeligere plads, end det kendes fra de få andre danske kilder til middelalderens madforbrug.[33] Ovenfor skønnedes det, at der var 24 lønmodtagere på Brink, hvortil kom bispefogeden selv. Om nogle af disse havde familie, kan ikke ses, men ud over fogeden er det dog en oplagt mulighed,

at mølleren, kimmerne, skrædderne og bageren havde en livsledsagerske. Regner man med dem og giver dem hver et par børn, når man frem til, at der på Brink i året 1388/89 var 44 personer. Deles ovennnævnte ugeration med 44 ser man imidlertid, at dette skønnede antal personer er meget i underkanten; der har skullet mange flere til at spise de mængder, der fortæredes. Det må vist konkluderes, at materialet ikke rækker til betragtninger over, hvad den enkelte person spiste på Brink.

Driftsform og monetariseringsgrad

Det vil nu være på tide at summere Brinkgårdens økonomi med henblik på at overveje regnskabets udsagn om hovedspørgsmålet: pengenes rolle i landbrugssamfundet. Midtpunkt i fogediet var en borg, »castrum« - et befæstet anlæg, hvor en foged omgivet af 6 væbnede svende befalede over 14 »civile« personer, 3 vægtere og en fyrskytte. På borgen ved vi, at der ud over boligfaciliteterne lå et køkken med bageovn og en kælder, hvor borgens forråd opbevaredes. Et hovedhus med rum til fogeden har der givetvis været.[34] Man må forestille sig at de landbrugsmæssige funktioner, som det var normalt, lå i særskilte avlsbygninger i form af en forgård eller ladegård. Af disse omtales laden (»orreum«), der var bygget af tegl, eller i det mindste havde tegltag. Tilstedeværelsen af en mejerske og slagtningen af 6 køer indicerer, at der har været en kostald. Om derimod slagtningen af 27 svin behøver at betyde, at en svinestald var til stede, er mindre sikkert. Frit omkring i flokke har man haft gående de gæs, der spiste 4 ørtug havre på et år. I forbindelse med ladegården har vel møllen ligget. Det hestestod, som ifølge bispetestamenterne fra 1388 og 1409 græssede ved borgen og som må have været ganske stort, er der kun få spor af i regnskabet. Et registreret salg af en hoppe, der igen er streget ud, siger ikke meget; mere informativ er oplysningen om, at hestene fra mortensdag til midfaste fik 3 mark havre i foder. At heste har betydet en del for bispens værdsættelse af gården er imidlertid sikkert nok, og der kan have eksisteret et særligt regn-

skab for indtægterne fra hestesalg. Rundt om gården har hovedgårdsmarkerne bredt sig. Deres størrelse antydes af regnskabets udsæd/høst-opgivelser. Udsæden var som nævnt 3 mark 9 ørtug rug, 7 øre byg, 7 øre havre; mens der høstedes 12 mark rug, 3 mark byg og ca. 3 mark 4 ørtug havre.

Dette var selve Brink – men til gården indkom jo som nævnt en række afgifter betalte »udefra«, nemlig ialt 1 pund sterling, 9 mark korn, 8 fede svin, 19 køer, 1 okse, 112 får, 40 lam, 12 tønder smør, 2 tønder honning. De rettigheder i det omliggende landdistrikt, der betingede disse afgifter, var tydeligvis af forskellig art. I to tilfælde hører vi om »afgifter«: en Jes Nissen betalte det betragtelige beløb af 1 pund sterling »de certis redditibus«, altså af de faste afgifter, og 9 mark korn betegnedes »de redditibus«. Disse afgifter må antagelig opfattes som en decideret jordleje af jord, som bispen har besiddet. Noget lignende gør sig ganske givet gældende med hensyn til 3 tønder smør, som betaltes af de navngivne lokaliteter »*Rørekyer*« og »*Egsum*«, der må have været udlejede engstykker. Ikke ejendom, men dominium/herlighed – biskoppens forsvarsydelse, hans »værn« - var antagelig forudsætningen for afgifterne i svin, køer, får og lam m.v. De indkom på følgende vis:

Tab. 9. Indtægter fra Ballum sogn og Rømø

	Ballum sogn	Rømø	Ballum sogn og Rømø
Fede svin	8		
Køer			19
Okse	1		
Får	60	50	
Lam	20	20	
Smør			9 td.
Honning	2 td.		

At disse ydelser ikke repræsenterede en fast skyld bekræftes eksplicit i forbindelse med smørydelsen af Ballum sogn, der betegnes som »*de precariis*« – altså af »bederne«.[35] Der var ganske klart tale om tale om leverancer, der byggede på fogediets magtposition. Sogneboerne i Ballum sogn og en del af Rømø har til gengæld for,

at fogeden sikrede dem udnyttelsen af skov og specielt eng og strand, betalt med andele af dyr, der udnyttede naturrettighederne. Af en anden form for overhøjhed, nemlig den jurisdiktionnelle, flød bøderne. De indkom som nævnt dels i penge (5 tilfælde), dels også i form af en okse. Endelig var gården indsamlingssted for gejstlige ydelser. I »bispegaver« (»de donatiuis episcopi«) indkom 2 øre korn, og 1 kannik fik udleveret 4 øre byg, som var indkommet ved tiende (»de decimis«). Både den afgift, som bispen fik istedet for tiende, og den egentlige kirketiende gik altså igennem Brinkfogedens hænder.

Forsøger man nu at sammenligne 1300-tals fogediet med de oplysninger, der haves om Brink og Ballum sogn fra 1500-tallets første halvdel, viser der sig iøjnefaldende forskelle. Gården var i det 16. århundrede stadig en stor gård, visse af de gamle bygninger stod der stadig; først 1562 blev et »stenhus« nedrevet, og den tilhørende mølle nævnes også endnu da. Selve afgifterne fra 1500-tallet afslører imidlertid ændringerne. Ifølge jordebogen fra 1537/8 fandtes der da 48 gårde i Ballum sogn, som hver gav årlig 3 ørtug byg, 1 ørtug havre, 1 svin, 1 gås, 2 høns, 1 mk 4 β lybsk i pengeafgift (ialt 60 mk lybsk, 6 mark byg, 2 mark havre, 48 svin, 48 gæs, 96 høns). Hertil 12 mark lybsk i »forbedelspenge«, hvad der i dette tilfælde må repræsentere Brinkfogedens betaling for at modtage sognebøndernes hoveri. Brinkgårds afgift var 24 ørtug havre, 1 td smør samt gæsteri.[36]

Disse oplysninger viser for det første, at fogediet var opløst i tiden mellem 1388/9 og 1537/8. Hvor det i det første år var borgfogeden, der sørgede for den lokale adminstration af gods og birk, og stod som mellemmand mellem sogneboere og bispestol, så var der i det sidste opstået en individualisering af de enkelte bondebrug i forhold til den centrale adminstration, og birket var lagt til Riberhus. Mens man i 1300-tallet ikke bekymrede sig om de enkelte bøndergårdes betaling, men lod fogeden om det, var man i 1500-tallet fra centralt hold klar over hver bondes afgifter. Brink var i senmiddelalderens slutning tydeligvis bortforpagtet mod en fast afgift, hvor tidligere regnskabsaflæggelse havde været reglen. Med fogediets opløsning var den administrative sammenhæng mellem Ballum sogn og Rømø forsvundet. Allervigtigst var

det måske, at godsets udnyttelse i 1300-tallet ganske øjensynligt ikke havde til hensigt at overføre et overskud til Ribe: målet var at opretholde en borg med en garnision. Her overfor stod situationen senere, hvor en række gårde – dels af normalstørrelse, dels den store Brinkgård – betalte til centralkassen. Der var altså afgørende og strukturelle forskelle på mulighederne i de to systemer. Hvad man kan forsøge at sammenligne, er hvad de undergivne bønder i Ballum sogn betalte[37] (Tab. 10):

Tab. 10. Afgifter af Ballum sogn

	1388	1537
Køer	(mindre end 19)	
Svin	8	48
Okse	1	
Får	60	
Lam	20	
Smør	(mindre end 9 td.)	
Honning	2 td.	
Korn	9 mark (eller mindre)	
Byg		6 mark
Havre		2 mark
Gæs		48
Høns		96
Penge	1 pund sterling	60 mk lybsk

Som det fremgår var der kun i meget lille omfang tale om kontinuitet. Ganske vist kan det se ud til, at den samlede værdi af alle naturalieafgifter ikke var voldsomt forskellig i de to år, men stort set alle afgiftstyper var forandrede. En vis konstans finder man med hensyn til kornafgifterne. Derimod var de væsentlige herlighedsydelser i køer, okse, får, lam, smør, honning forsvundet i 1500-tallet. Af 1300-tallets animalieydelser var kun svinene forblevet – og vokset til det 6 dobbelte. De for 1400-tallet så typiske herlighedsydelser i gæs og høns var nytilkomne. Med hensyn til pengebetalingerne fandt man i 1388/9 kun en person, der betalte penge – nemlig det betragtelige beløb af 1 pund sterling – 1537 måtte hver enkelt af 48 bønder ud med et overskueligt beløb på 1 mk 4 β lybsk. Den udvikling, der har ført til denne radikale omvæltning i afgiftssystemet, lader sig desværre ikke kildemæs-

sigt belægge. Det store pengebeløb, som en mand gav i 1388/9, må dog vistnok tolkes som vidnesbyrd om en storgård under Brink. Ved siden af den har der så været andre mindre gårde. I 1537 er det markant, at alle gårde i Ballum birk undtagen Brinkgård betaler det samme: der må i den foregående tid have fundet en egalisering sted, som indbefattede delingen af den storgård, der betalte 1 pund engelsk. Bønderne ensartede pengebetaling i 1537 kan da forklares ved, at de havde overtaget storgårdens jord og betalte en afgift herfor i penge.

Med hensyn til selve Brinkgård er det af særlig interesse at vide, om også denne gård i 1537 var blevet mindre end i 1300-tallet. Betragter man oplysningerne om udsæd i 1388/9 forekommer dette at være ret sandsynligt. Det fremgår nemlig af de ovenfor anførte tal, at denne var over 6 gange så stor som gårdens afgift i 1537 – 24 ørtug havre (og 1 td smør). Et så skævt forhold mellem udsæd og afgift er næppe tænkeligt, og må antagelig forklares ved at Brinks omfang virkelig var reduceret i forbindelse med omlægningen fra fogedslot til blot landsbyens største gård. At dette må være kommet de øvrige jordbesiddere til gode giver jo sig selv. På det store 1300-tals Brinkgård har man givetvis haft behov for arbejdskraft udefra i form af pligtigt arbejde fra Ballums beboere. Denne arbejdspligt finder man første gang belagt i 1533, hvor Jørgen Hansen til Brink fik brev på, at Ballums bønder »skulle arbejde til Brink«, og 1542 hører man, at Jørgen Hansen måtte betale 12 mark lybsk for at modtage denne ydelse.[38] Denne gamle tjeneste var imidlertid på dette tidspunkt ikke tilpasset den nye og mere egale brugsstruktur i sognet. Ballums beboere protesterede over at have »tvende herskaber, både til Brink og til Riberhus«. Ved en dom sidst i 1540'erne blev de dog dømt til årlig at yde en dags slæt, en dags riven, en dags »skyørdt«, »sex læs hø og sex læs tørv at tage«, hver to om en plov »et forledt huer«, 2 dages møgægt, hver to dages tørvegrøft og hver to en skovægt efter tømmer til »gårds bygning«.[39] Der er imidlertid næppe tvivl om, at denne kontrakt repræsenterede et tilbageskridt for Brinkgård. Jørgen Hansen kunne nemlig klart bevise, at birkets beboere omkring 1500 slog hø og gravede tørv, pløjede, agede møg med mere når de blev tilsagt – arbejdet havde altså tidligere været uden

faste grænser. Der var i det mindste lige fra 1400-tallets slutning en proces igang, hvor hovedgårdens jord formindskedes, sognets gårde voksede sig store – og lige i landgilde – og arbejdsydelserne til hovedgården søgtes begrænset. Den endelige nedlægning af Brink i 1562 med jordens fordeling blandt de 48 bymænd repræsenter da blot det endelige skridt i en udvikling, der allerede længe havde været igang.

Brinkregnskabet fra 1388/9 er et vidnesbyrd om et stade i den landbrugsmæssige udvikling, hvor storgårdene dominerede. Det system, der her træder frem var i meget høj grad en selvforsynende enhed. Kun en gård (og sandsynligvis en stor gård) betalte jordafgift i penge. De øvrige leverede naturalier. Rede penge var kun påtvungne i en form for bondebetalinger: bøderne. De mindre bøndergårde i Ballum sogn har altså kun i ekstreme situationer været absolut tvungne til at producere et salgsoverskud. Den begrænsede monetarisering afspejler sig videre i selve Brinks økonomi. Pengeindtægterne ud over bøderne var få og tilfældige. Pengeudgifterne bestod navnlig i en række indkøb fra handlende og i løn til borgens ansatte, hvis ydelser var pengeansatte efter en varieret skala. På borgen trivedes altså en urbant tilknyttet pengeøkonomi, som tilsyneladende kun i meget ringe grad var bundet til den lokale bondeøkonomi. Alene af listen over ydelser til lenet i 1543 fremgår det, at dette forhold havde ændret sig da. Nu betalte alle Ballums bønder i penge. Et regnskab fra netop 1540'erne og fra en bebyggelse tæt på Ballum tillader os at gå tættere på den økonomi, der trivedes blandt den ny gruppe af selvstændige Vestslesvigbønder.

II,2. En handlende bondesøn
Højer-regnskabet

I Flensborgs byarkiv befinder der sig blandt de regnskabsbøger, der fortegner købmanden Namen Jansens efterladte formue, et beskedent hefte i oktav. Dets bind er af pergament og lukkes med et lille spænde af messing. At de ialt 190 sider udgør et regnskab fremgår umiddelbart, og regnskabsføreren identificeres allerede på første side:[1]

»Dit is <seligen> anders ogels
kersten ogels Sons to
ho(e)der Rekensboek«

Denne Anders Ogels' familie lader sig spore. Hans fader *Cresten Ugel* registreredes i 1530'erne i Ribe Domkapitels Jordebog blandt fæsterne i Højer by.[2] Han sad på en gammel slægtsgård. Da gården i 1436 blev købt af kapitlet, noteredes det i salgsbrevet, at fæsteren hed Andreas Ugil.[3] Vor regnskabsførerers fjerne stamfader og navnefælle gav 1436 i fæsteafgift 7 ørtug korn, mens Cresten i 1530 sad for 5 ørtug byg, 1 svin og ydede gæsteri. 1533 finder man så igen Cresten Oggelß, Anders fader, i den ovenfor omtalte Namen Jansens store »skyldbog«. Kersten eller Cresten havde dette år modtaget 6 dromt 1 skippund humle, 1 skippund hamp samt mel – alt til en værdi af lidt over 20 mark.[4] Med tanke på vor regnskabsbogs placering blandt Namen Jansens arkivalier er det bemærkelsesværdigt, at denne indførsel står alene i hans »skyldbog«. Man fandt i Højer handlende, der havde langt mere omfattende vareudveksling med flensborgeren.[5]

Forbindelsen Flensborg-Højer har da heller ikke givet sig særlig udslag i Anders Ogels regnskabsbog. Kun en oplysning viser overførsler ad denne vej. På en af bogens sidste blade noteredes det, at Namen Jansen havde leveret 3 tønder salt til 23 skilling tønden.[6] Vi må tro, at der her er tale om en leverance fra Flensborg.

Namen Jansens forekomst giver os et fingerpeg om regnskabsbogens alder; den notits, hvor han figurerer må være fra før hans

død 1549. En mere præcis tidsangivelse findes kun et sted i regnskabsbogen – nederst side 2 anføres, at en person skal tilbagebetale en pengesum i julen 1545. Denne datering er central, da bogen synes at være skrevet inden for et ganske kort tidsrum. En snæver brugsperiode fra ca. 1544–46 er sandsynlig.

Denne fastlæggelse i tid rummer perspektiver. 1546 gav den danske konge nemlig et brev til *Cresten Oggell* i Højer. Det lød på, at sandemændene i Møgeltønder birk skulle træde sammen og gøre deres »*tough om hans søenn, som bleff mørdt udi for*^{me} *byrcke, att the tha udenn aldt skodtzmaal och undskyllingh udlegge hannom hans rette bane mandt och fuldt giøre lovgenn, som the wille andsvare for Gud och were bekendt for ko. mat.*«.[7] Faderen til vor regnskabsfører søgte altså i 1546 – ved den tid, da regnskabet synes at standse – at spore sin søns morder. Er det ikke sandsynligt, at den døde søn var identisk med vor regnskabsfører, Anders Ogels? Og kan det ikke med rimelighed formodes, at regnskabsbogen netop i forbindelse med retssagen er havnet i Namen Jansens arkiv? Han havde jo et tilgodehavende, der kunne bevises ved hjælp af den.

Regnskabet er, som det kunne ventes, ført på plattysk. Enkelte steder forekommer der dog indførsler på dansk, der viser, at Anders Ogels har været tosproget i handelslivet og efter omstændighederne har kunnet betjene sig af det sprog, der lå nærmest for. Det havde han også brug for. Han kom vidt omkring.[8]

Ogels transaktionsfelt

Først skal det fastlægges, hvor vidt Anders Ogels aktionsradius rakte. Hvor boede de folk, som han fik økonomiske mellemværender med? Ikke alle de 106 personer i regnskabsbogen kan sikkert identificeres og placeres geografisk; men for størstedelens vedkommende er dette dog muligt. Følgende fordelingskort kan tegnes (kort 1, s. 63).

Som det fremgår, finder man Ogels transaktionspartnere i Højers nære opland, på Rømø og på Fanø og i byerne Ribe og Varde: Altså et udpræget vestjysk og kystnært transaktionsfelt. Uden for

kortets område er isolerede forbindelser til Hamburg, til 3 personer i den skånske by Trelleborg, samt 1 i Slogerup, ligeledes i Skåne. Namen Jansen er som nævnt sandsynligvis identisk med den flensborgske købmand af samme navn; handelen med ham har dog rimeligvis fundet sted ved vestkysten, formentlig i Højer. På samme måde fremgår det, at Ogels i Ribe traf Haderslevkøbmanden Jep Anckersen.[9]

Varebyttet

De varer, der cirkulerede mellem Anders Ogels og hans transaktionspartnere, var af mangehånde slags. Varerne kan dog på naturlig vis deles op i en række grupper af forskellig økonomisk betydning.

Af størst værdi var klædet (Tab. 1):

Tab. 1. Anders Ogels klædehandel

Art	Klæde(laken)	Blåt klæde	Grønt klæde	Rødt klæde
Afhændet	ca. 59¾ alen	2¼ alen	1¾ alen	4 alen
Pris ialt	44 mk 14 sk	1 mk 13¼ sk	14 sk	3 mk
Pris pr. alen	12 sk	13 sk	8 sk	12 sk
Erhvervet	3(4?) stk			
Værdi	49 mk 14 sk			

Art	Gråt (ufarvet) klæde	Rød harderwijker	Leidisk	Sort leidisk
Afhændet	2½ alen	3½ alen	2 alen + for 6 mk	1 alen
Pris ialt	1 mk 4 sk	ca. 39 mk	ca. 8½ mk	20 sk
Pris pr. alen	8 sk	20 sk		20 sk

Art	Rødt engelsk	Brun engelsk	Brown saden	Lærred
Afhændet	12 alen	1½ alen	5½ alen	23 alen
Pris ialt	18 mk	2 mk	ca. 2 mk	3 mk ⅓ sk
Pris pr. alen	24 sk	24 sk	ca.6 sk 1 witten	2⅓–2 sk

Det var det udenlandske, professionelt fremstillede, klæde, som Ogels handlede med. De to dominerende produktionssteder Holland og England trådte klart frem også i Ogels varebeholdning. Fra de hollandske byer Leiden og Harderwijk kom dyrt klæde til 20 skilling pr alen, og fra England, der netop omkring 1530–1550 slog igennem på det danske klædemarked, stammede det endnu dyrere »*engels*« til 24 skilling.[10] Det lidt billigere klæde med priser på 3–13 skilling har formentlig været nederlandsk, selv om det ligesom ved lærredet er muligt, at det kom fra de tyske produktionscentre.[11] »Brown saden« er vel det fine lærred, der normalt kaldes »seter«. Det tyder i hvert fald alenprisen på (6 skilling 1 hvid pr alen).[12] Samlet summede salget af stoffer sig til den betydelige værdi af ca. 128 mark 9 skilling, mens købene kun androg 49 mark 14 skilling.

Til salget af klæde udskåret i stykker føjede der sig en afsætning af færdige beklædningsartikler (tab. 2):

Tab. 2. Anders Ogels' handel med beklædning (regnskabet registerer kun salg)

Art	Bukser	Hat (»hoth«)	Grå hat (»grawe hot«)
Mængde ialt	4 par	7 stk.	1 stk.
Pris ialt	4 mk 10 sk	42½ sk + 24 danske hvide	5 sk
Pris pr. stk.	16–18–24 sk	5–7 sk	5 sk

Art	Kjortel (»kiortel«/»rock«)	Grøn kjortel	Skjorte	Sko
Mængde ialt	1 stk.	1 stk.	2 stk.	2 par
Pris ialt	4 mk	1 mk	20 sk	11 sk
Pris pr. stk.	4 mk	1 mk	8–12 sk	5–6 sk pr. par

Fortjenesten ved færdigsyede klæder nåede kun op i nærheden af en fjerdedel af indtægten fra det stykvis solgte klæde. Ialt indkom herfra 32 mark 1 skilling. På den anden side er salg af færdige klæder også i sig selv et bemærkelsesværdigt fænomen i en tid, hvor hjemmesyning og bestilt syning hos skrædder ellers antages at dominere.

Af større økonomisk betydning var salget af en række artikler, der gennemgående, ved siden af klædet, indgik med stor vægt i tidens handel (tab. 3):

Tab 3. Anders Ogels' handel med humle, hør, hamp, salt

Art	Humle	Hør	
Afhændet	16 dromt (+ 9 dromt givet i kommission)	7 pund (givet i kommision)	
Pris ialt	ca. 24 mk 14 sk + kommissionen = ca. 24 mk		
Pris pr. enhed	1 dromt = 2½ mk, 2 mk 10 sk, 2 mk 12 sk, 3 mk, 3 mk 4 sk		
Erhvervet			
Pris ialt			
Pris pr. enhed			
Art	Hamp	Salt	Frisisk salt
Afhændet	15 sten	1 td	1 td
Pris ialt	17 mk + 4 mk 6 sk for at lave 5 sten	20 sk	16 sk
Pris pr. enhed	1 sten = 18–19 sk	1 td = 20 sk	1 td = 16 sk
Erhvervet	2 uspec. mængder	3 td	
Pris ialt	(max. 19 mk) + 2 mk 4 sk	4 mk 5 sk	
Pris pr. enhed		23 sk	

Indtægterne fra denne varegruppe, der udgjordes af grove massevarer, androg ialt 72 mark 8 skilling. Navnlig humlesalget spillede en rolle. De noterede købspriser beløber sig til en mindre sum, nemlig til under 20 mark. Humle, hør og hamp importeredes syd eller østfra, mens det frisiske salt var hjemmeproduceret. Ser man på varernes anvendelse, er der, som det siden vil fremgå, næppe tvivl om, at saltet skulle bruges til fiskekonservering, og også hampeimporten havde antagelig tilknytning til fiskeri, idet den benyttedes til fiskegarn[13].

Til disse varer sluttede øllet sig (tab. 4):

Tab. 4. Anders Ogels' ølhandel

Art	Øl	Hamborgsk øl
Afhændet	1 td	
Pris ialt		
Pris pr. td		
Erhvervet	uspec mængde + 3 td	12 td
Pris ialt	max 19 mk + 16½ mk	
Pris pr. td	5½ mk	

Der var her tale om en vare, der næsten udelukkende noteredes på indkøbssiden. Det gode hamborgske øl hentede Ogels direkte i Hamburg ved hjælp af en mellemmand; det uspecificerede øl, der sikkert også var udenlandsk bryg, opkøbte han lokalt.[14] Det fremgår, at formålet med de dyre køb på ialt 82½ mark ikke var at tilvejebringe en vare, som kunne benyttes i den almindelige udveksling. Ingen steder står der gældsposter for leveret øl. Øllet må da enten være blevet drukket af Ogels og hans familie, eller hvad der er mere sandsynligt, være udskænket i mindre mål, som kunne sælges kontant.

Blandt de mere eksotiske handelsvarer sydfra fandt man et par krydderier og ris (tab. 5):

Tab. 5. Anders Ogels' handel med krydderier, ris

Art	Afhændet	Erhvervet
Peber	for 16 sk	½ pund (pris 8 sk)
Safran	for 2 sk	
Risengryn (»*reysgreyt*«)	for 4 sk	

I dette tilfælde var der tale om luksusvarer, der ikke indgik i Ogels' videre handelstransaktioner. Det halve pund peber indkøbtes til faderen; safran, peber og risengryn solgtes til Anne Ogels, måske søsteren. Økonomisk set kom handelen ikke engang op på to mark.

Lidt vigtigere var en blandet gruppe af metal- og skovprodukter (tab 6.):

Tabel 6. Anders Ogels' handel med metal- og skovprodukter m.m.

Art	Afhændet	Erhvervet
Spænde (sølv?), »*bres*«		1 stk. (pris 8 sk)
Skål (kobber?) »*beckenn*«		1 stk. (pris 8 sk)
Hestesko		201 stk i 2 td
Bly	for 16 mk 12 sk	
Bark, »barck«	for 6 sk	
»Garns barck«	2 stk.	
Anker og tov	for 10 mk 4 sk	
Tjære, »*ters*«		1 snes (»1 styge«)

Tabel 7. Anders Ogels' handel med korn- og kvægprodukter

Art	Afhændet	Erhvervet
Kohud	2 stk. (pris: ialt 1 mk 12 sk, pr. stk 14 sk)	
Kød, »*fles*«		for ½ daler
Flæsk, »*speck*«	for 1 gylden 7 sk	2 sider
Ost	for 17 sk	
Smør	¼ td	for 4 daler 3 sk
Mel	2 td (pris: ialt 6 mk 3 sk, pr. td 3 mk, 3 mk 3 sk)	
Brød	for 16 sk	1 td (pris: 6 mk)

De to første genstande, spændet og skålen, var ligesom krydderierne luksusvarer, der hørte hjemmesfæren til. Skålen blev købt til faderen, spændet formentlig til Ogels selv.[15] Hesteskoene erhvervedes i Ribe og blev vel distribueret til smede i landdistrikterne. De øvrige varer i denne gruppe knyttede sig til søfart og fiskeri. Det gælder også »barck« og »2 garns barck«, i det første tilfælde er der antagelig tale om bark til at »barke« garnene med, i det andet måske snarere om de såkaldte bakker, et krogfiskeredskab, som består af en line, hvortil der med regelmæssige mellemrum er fæstnet snører.[16] Ialt indkom lidt over 27 mark ved salg af disse varer, mens udgifterne ikke kan ansættes, da vi ikke kender prisen på hesteskoene; noget særligt stort beløb kan der dog sikkert ikke være tale om.

Hjemlige landbrugsprodukter havde ikke Ogels interesse. De

indgik ganske vist i hans transaktioner, men ikke i særlig stor mængde (tab. 7).

Begge kohuderne blev afhændet til bønder, der solgte dem videre i Hamburg.[17] De øvrige salg foregik lokalt; Ogels fader tegnede sig for en pæn del – alt flæsk, smør og det meste af osten. Størstedelen af de erhvervede produkter var resultatet af en handel med en Vardekøbmand – smør for 4 daler, 2 sider flæsk, kød for ½ daler, 1 tønde brød til 6 mark. Økonomisk set er transaktionerne uden større interesse. Indtægter og udgifter beløber sig begge til 10–15 mark og opvejer således hinanden. Hvis Anders Ogels i det hele taget havde en egen landbrugsproduktion, spillede den ihvertfald ingen rolle i handelen.

En lille post i regnskabet udgøres af emballage (tab. 8):

Tabel 8. Anders Ogels salg af emballage

Art	Afhændet	Erhvervet
Kiste	1 stk. (pris 28 sk)	
Tomme tønder	2 stk.	

Tabel 9. Anders Ogels handel med fisk

Art	Afhændet	Erhvervet
»Myddelgut«/»myddelschul«	2810 stk.	7800 stk.
»Talgut«/»talschul«		3540 stk.
»Schullen«		for 3 daler (minus 3 sk) + for 9 mk
Saltet skuld, »solt scholt«	11 stk.	
Rokke, »rochel«		2 snese (pris: 13 sk)
Sild		½ td

Vi kan nu gøre en foreløbig status over varesalget i Ogels regnskabsbog. De eneste udgiftsposter, der virkelig talte var øl (ca. 82½ mk) og klæde (49 mk 14 sk), heroverfor stod store indtægter ved salg af klæde (128 mk 9 sk), beklædningsgenstande (32 mk 1 sk), humle etc (72 mk 8 sk). De noterede udgifter til varekøb løb op på ca. 168 mark 6 skilling, mens indtægterne ved salg var ca. 279 mark 8 skilling. Differencen mellem disse to poster var ikke

fortjeneste for Ogels – tværtimod vi mangler endnu at omtale en særdeles vigtig udgift i hans regnskab, fiskeopkøbene (tab. 9).

En samlet vurdering af fiskehandelen viser, at der var tale om en værdimæssig betydningsfuld artikel. Den fisk, der forekom, var hovedsagelig tørret skuld, en flynderfisk. Den kunne enten være i form af »talgut«/»talschul«, eller der kunne være tale om den ringere »myddelgut«/»myddelschul«.[18] Rokke og sild spillede en absolut underordnet rolle. Fisken blev, som det fremgår, stort set skrevet på købssiden, mens afhændelse kun undtagelsesvis noteredes. Der er ikke tvivl om, at vi her har den vare, der i forhold til udlandet afbalancerede klæde-tøj-humle-hør-øl posterne. Angivne priser på 15 mark for tusind »talgut« og 1 kvarter »talgut« for 1 daler gør det klart, at der alene for denne fiskesort blev givet mere end 45 mark.[19]

Pengene

For en god del var Ogels transaktioner bygget op som naturalieudvekslinger; over et længere tidsrum byttedes de modtagne varers værdi med afgivelse af andre. Det rokker dog ikke ved det faktum, at handelssystemet hvilede på penge, der fungerede som værdimåler for kredittilståelsen, og som ofte kom i brug som betalingsmidler. I en del tilfælde giver regnskabsbogen oplysninger af typen »*Hans Jensß 22 ß lub*«. Her må vi i almindelighed tro, at der er foregået en varetransaktion, hvor vi blot ikke kender den udvekslede vare. Der kan dog også være tale om et kontantlån. Rede penge træffer man utvetydigt, når et første beløb udredes ved en handels indgåelse »*tho hant*«, eller når et kontant beløb lægges ud for andre. Udlånte penge »*lentgelt*« forekommer også. Laurens Andersen i Højer lånte således to gange 4 skilling, og hans fader fik et lån på to skilling, mens en Andreus Boysen, der vistnok også boede i Højer, modtog to mark »lentgelt«.[20]

Med hensyn til de anvendte mønter befinder vi os tydeligvis i et grænseområde. I de lokale slesvigske transaktioner noteredes gælden hyppigst i mark lybsk, i kongeriget derimod mark dansk.

Blandt »stormønterne« var daleren fremherskende og havde en betydelig overvægt over brugen af (guld)gylden. Alene står et beløb, der i Ribe erlægges i geldersrijders – gylden præget i Geldern.[21]

Men lad os nu vende os til en nærmere analyse af Ogels' udveksling med de enkelte transaktionspartnere.

Far og søn

Der er næppe tvivl om, at Anders Ogels – for så vidt han i det hele taget havde fast bopæl – boede i Højer. Det tætte kontaktnet i denne landsby og i dens omland synes utvetydigt at vise dette. Herfra er han rejst ud og har slået sig ned på fremmede handelssteder, hvor boder eller værelser hos fremmede købmænd lejedes.

Hjemme, og også i nogen grad på sine rejser, kunne Anders støtte sig til faderen, Cresten, som han antagelig boede hos om vinteren. Et tegn herpå er det, at Anders »*auer winter*« overlod sin fader 1 daler 10 skilling samt en skjorte til 6 skilling.[22] Til gengæld fik han så bl.a. tjære og ¼ tønde smør. I Højer kunne den ældre Ogels antagelig klare klædesalget i sønnens fravær som dennes kommissionær. Det bemærkes, at 6 alen lærred og 32 alen klæde blev »*to hus*«, og da Kresten betalte sin søn herfor må vi tro, at han har solgt partiet videre.[23] Der er i det hele taget god grund til at formode, at Anders Ogels lærte købmandshvervet af sin fader. Far og søn fulgtes åbenbart ad på flere rejser. 22 mark blev ifølge regnskabet lagt ud »for min far« i Hamburg, hvor de to må have været sammen. Det største regnskab mellem far og søn opstod dog på fiskelejet Sønderside i Ho bugt.[24] Følgende artikler solgte Anders her til sin far: en skål, hamp, peber, sild, en kjortel, et par sko, en del tøj (2 alen rød engelsk, 2¼ alen blåt klæde, 6 alen lærred). Faderen modtog små kontantlån, og fra en Jurgen Olufsen købte sønnen brød, ost og kød til ham. Anker og tov for 10 mark 4 skilling, som Kresten Ogels også erhvervede fra sin søn, må være beregnet for et skib. Med dette skib kan de skuld (for 9

mark), 10 snese talgut og 2 snese myddelgut, som Anders Ogels fik af faderen, være blevet fanget.

Alt i alt androg den gæld, som Kresten Ogels pådrog sig i regnskabsperioden ca. 60 mark. Lige så meget som selve beløbet er der grund til at hæfte sig ved selve det faktum, at der blev holdt nøjagtigt regnskab mellem fader og søn – alle ydelser, også inden for den allernærmeste familie, var værdisatte.

Højer

Højer var ved midten af 1500-tallet en stor landsby på 23 gårde og 30–40 huse. Rigdommen i samfundet var ujævnt fordelt, hvilket fremgår af en oversigt over de personer i byen, som hørte under Tønder len og betalte 20-penninge-skat i 1543 (Fig. 1).[25].

Det store antal husmænd og småbrugere og den relativt velstillede gårdbrugerstand gav basis for en vis håndværksmæssig specialisering; ud fra de erhvervsindicerende tilnavne at dømme fandtes der et par smede, en snedker og en skomager i bebyggelsen.[26] At i hvert fald visse af gårdmændene, og formentlig også en del af de mindre bemidlede gav sig af med handel og søfart, er ikke mindst den her beskrevne regnskabsbog et vidnesbyrd om.[27] Selve besejlingsmulighederne var gode. Beliggenheden ved Vidåens udløb og Højerdybet gjorde det muligt for skibe at løbe helt ind til byen.

Ogels havde transaktioner med mindst 15 personer i Højer. Der var for det første *Anne Ogels*, som man må tro var hans søster. Hun købte sjældne varer – risengryn, peber og safran.[28]

Dernæst fandt man to større kunder. Den ene af disse hed *Erik Clausen*. Han var leveringsdygtig i fisk og solgte 1/2 tønde sild samt adskilligt myddelgut og talgut til Anders Ogels. Modsvarende fik han og hans kone så salt, klæde, 1 hat, 3 sten hamp, mel og kontantlån på 1 daler, 3 mark.[29]

Af lånene blev de to givet ham på Sønderside; det viser, at han fik sine fiskeforsyninger herfra, og Ogelsfamilien ikke var ene om

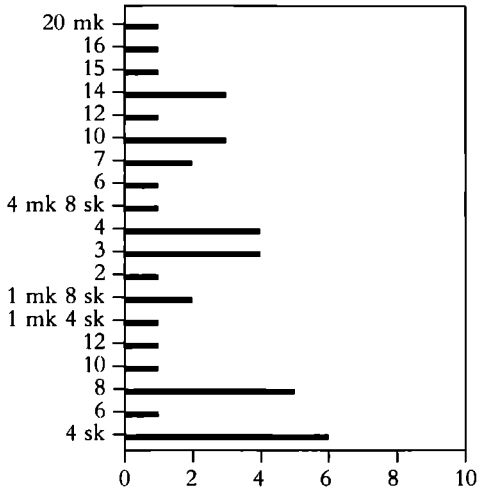

Fig. 1. Tyvende penningeskat i Højer 1543.

at tage turen fra Højer til det vestjyske fiskeleje.[30] Dette fremgår iøvrigt også af transaktionerne med den Jurgen Olufsen, som lånte 1 mark i Højer og betalte beløbet tilbage med naturalier på Sønderside.[31]

Den anden betydelige kunde i byen hed *Karsten Ol.* Han var, som det kan udledes af Namen Jansens regnskabsbog, en af de virkelig betydelige handelsdrivende i Højer lige fra 1530'ernes begyndelse, og Anders Ogels kom da naturligt i forbindelse med ham. Ol stod som garant for 25 skilling, der låntes af en bonde i Rejsby, og han købte selv 3 dromt humle, 1½ alen brunt engelsk klæde, 1 hat, noget bly og bark til fiskegarn.[32]

De fleste af de transaktioner, som Ogels foretog i Højer by, var imidlertid beskedne. Gennemgående androg de beløb, Højerbeboerne skyldte, mellem 4 skilling og 1 mark (= 16 skilling), og kun ganske isoleret registreredes op til 3 marks gæld. Visse steder, f.eks. ved Laurens Andersen, tilføjedes det, at de små beløb var »*lentgelt*«. At modtagerne af småbeløbene ofte tilhørte husmandsklassen bliver tydeligt, når man sammenligner skattelisterne fra Højer med regnskabsbogen. Husmanden Jacob Smyth lånte 18 skilling og 4 hvide, en anden husmand – Hans Nissen – fik 12

skilling, og en tredje – Karsten Hunesen – modtog 4 skilling + 2½ mark.[33]

Det ser ud til, at Anders Ogels i sin hjemby handlede med nogle få velstående folk og hyppigt gav smålån til trængende. Det klassedelte samfund, der fremgik af analysen af 20-penningeskatten 1543, afspejlede sig således klart i Ogels regnskabsbog. Beløbsmæssigt var transaktionerne med hjembyen ikke afgørende. Lidt varer kunne sælges, en del fisk erhverves – alt i alt summede Højerboernes skyldige beløb sig til et par og tredive mark.

Det nære omland

Anders Ogels havde ifølge regnskabsbogen forbindelse med mindst 20 beboere i 11 omliggende landsbyer (jfr. kort 1). Stærkest var relationerne til sognebyen *Emmerlev*, lige nord for Højer. Ligesom i Højer fordelte transaktionspartnerne sig her i dels mere betydelige, dels i »småkunder«.

Den allerførste regnskabsindførsel i bogen gælder Hans Andersen, Emmerlev.[34] Forbindelsen mellem Ogels og ham havde allerede stået på nogen tid; tidligere økonomiske mellemværender ryddedes af vejen ved, at Anders betalte 12 skilling og 6 mark 4 skilling »*olt schult*«.[35] Blandt de registrerede vareleverancer til ham kan nævnes 7 kvarter grønt klæde, 1 par sko og 2 hatte.[36] Det fremgår, at Ogels og han sammen tog to rejser til fiskelejet Sønderside. Her modtog Andersen et par bukser og lånte 2 daler, 1 mark. Til gengæld betalte han med fisk; som vi skal vende tilbage til havde Andersen og Ogels åbenbart bådfællesskab[37].

En anden betydelig transaktionspartner, der også synes at have boet i Emmerlev, var *Nys Petersen*. Med absolut sikkerhed kan hans bosted ikke fastslås, en anden mulighed er selve Højer. Transaktionerne indledtes ved, at Ogels erhvervede et større vareparti – for 19 mark hamp og øl samt et spænde til ½ mark – og til gengæld herfor dels straks betalte 5 mark »*tho hannt in der schipper schelschop*«, dels senere gav 10 skilling i sit herberg.[38] Omtalen af et

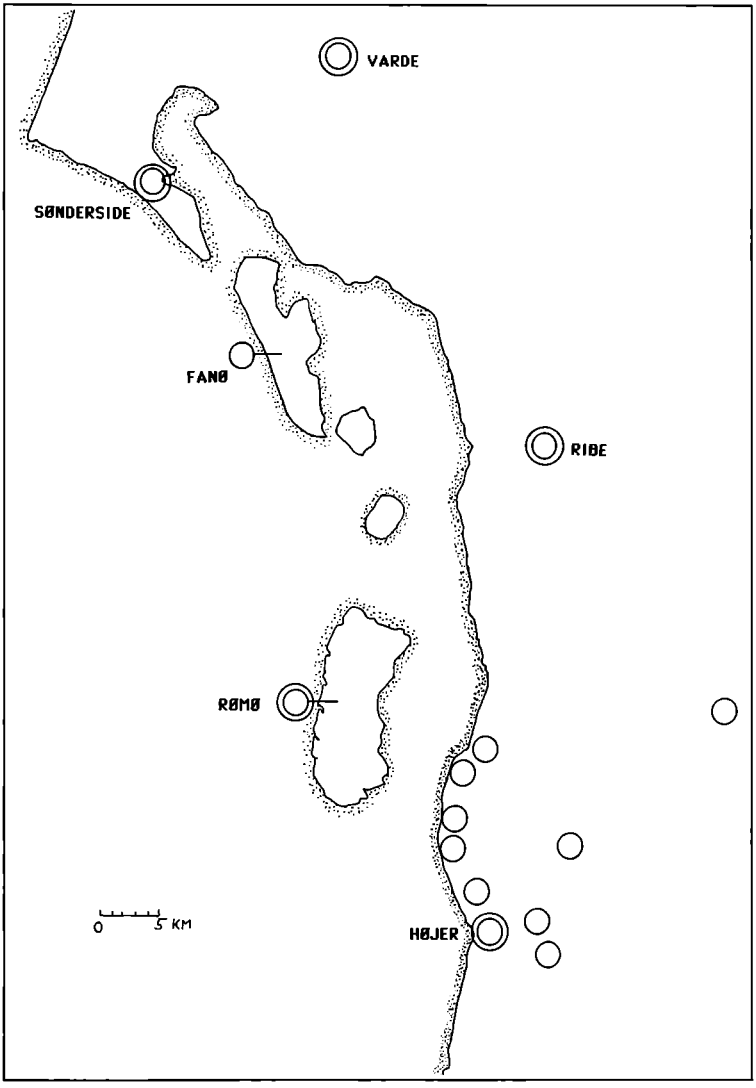

Kort. 1. Den geografiske fordeling af Anders Ogels transaktionspartnere.

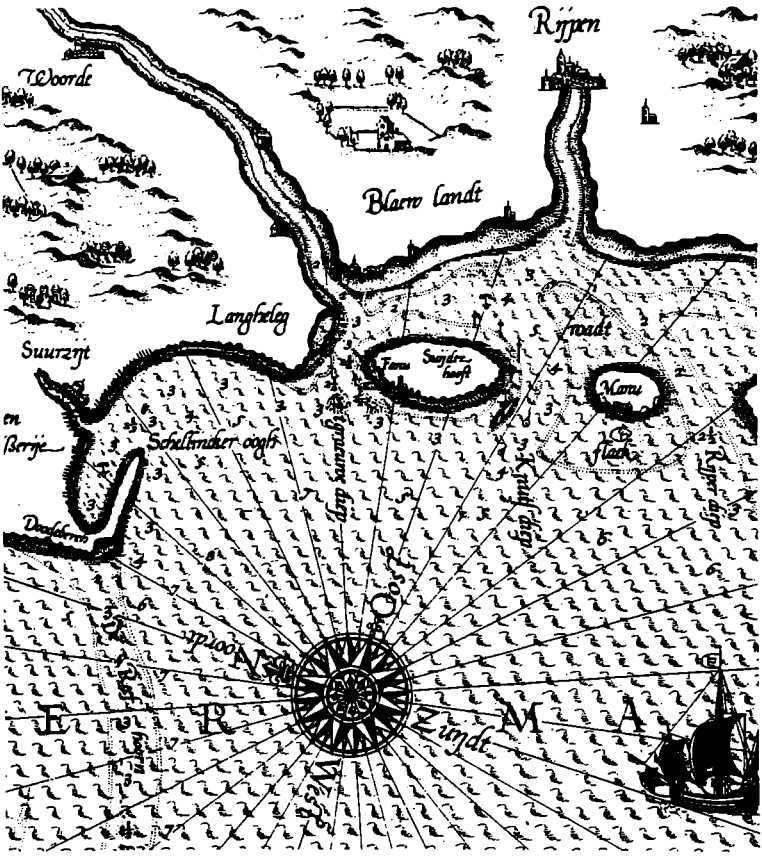
Rijpen
Woorde
Blaeuw Landt
Langheleg
Suurzyt
Schellinger oogh
Zuyder-hoofd
Noort
Noort
flack
Zuyder-diep
Zuyder-diep
Zuyder-diep

laug, har vi her en af de organisatoriske rammer for vestslesvigske skippere og handlende. Og til vestkystens handelsfolk hørte Nys Petersen helt klart. F.eks. hører vi, at han havde fragt i et skib, der ankom fra Hamburg.[40] Af Ogels købte han en del klæde, nemlig 4 stykker almindeligt og 6 alen rødt engelsk, mens hans søn i regnskabsbogen noteredes for en gæld på 3 mark.[41]

En tredje Emmerlevboer, som handlede med Ogels i større omfang, var *Hans Jensen*. Han fik forskellige varer leveret til en værdi af 12 mark 7 skilling, bl.a. modtog hans »pige« for 3 skilling smør. I betaling gav Jensen 10 snese talgut og 2 snese myddelgut. Han må således også have deltaget i det vestslesvigske fiskeri.[42]

Til de små transaktionspartnere i Emmerlev hørte Hans Nyß, Tuge Lasß og Nyls Andersß med noterede beløb på henholdsvis 1 gylden, 2 mark og 5 mark 6 skilling.[43]

De øvrige sikkert lokaliserbare landsbykunder fordeler sig med højst to hver sted. Ydelserne, som de ses at have modtaget, var 2 kohuder, klæde, humle, hamp samt kontantlån. Marten Jepsen i *Bønderby* (Møgeltønder s.) købte en kohud og solgte den i Hamburg; Dynys Jenß i *Østerby* (Daler s.) modtog 2½ alen rød harderwijksk klæde og 2 alen lærred; det sidste blev af ham givet videre til Ester Jenskun.[44] 1 dromt humle købte både en mand i *Koldby* (Hjerpsted s.) og en i Rejsby (Ballum s.).[45] Symen Jensen og Thames Jensß »*in der mars*« (vel Ballum marsk) erhvervede henholdsvis 3 og 2 sten hamp.[46]

I de fleste tilfælde er det imidlertid ikke angivet, hvilke varer som er leveret for de penge, der skyldes. Særlig store vareleverancer har det imidlertid ikke været; det fremgår tydeligt af de beskedne beløb. Mechel i Ballums 9 skilling »*lentegelt*« udgør et klart markeret kontantlån; et andet tilfælde af lån i rede penge finder man, da Peter Knutsen i Rejsby (Ballum s.) fik overdraget 25 skilling gennem Karsten Ol i Højer.[47]

Samlet indgik beboerne fra de omliggende landsbyer med stor vægt i Ogels handelssystem. De skyldige beløb for de ydelser, de fik, summer sig ialt til det betragtelige beløb af 206 mark 14 skilling. En del af dette beløb betaltes for kystbyernes vegne i fisk; for de andres vedkommende var rede penge hyppigst. De varer,

som Ogels formidlede til gengæld herfor, bestod i kramgods af forskellig slags – først og fremmest klæde, lærred, hatte, humle og hamp.

Rømø og Fanø

I Vadehavet nord for Højer finder man øerne Rømø og Fanø. Her havde Ogels henholdsvis 7 og 2 kunder.[48]

På *Rømø* var det navnlig en gruppe af folk med efternavnet Tamsß, der betød noget. Peter Tamsß købte for 10 mark hamp og bly og to »bakker« til fiskeriet for 16 mark 8 skilling. At varerne havde forbindelse til fiskeri understreges af, at de delvist udleveredes »*in Assmess Hock syn bodde*« - altså i en bod. Den endelige bekræftigelse af at Peter var fisker giver registreringen af et fiskeregnskab mellem ham og Ogels. Det fremgår, at Tamsß havde 7½ lod (anparter) i en båd. Han fangede nu fisk for 6 mark på hvert lod, dvs 45 mark. Heraf blev tusind »talgut« til 15 mark og 300 »talgut« + 300 »myddelgut« udleveret til andre personer, mens Ogels fik det resterende, altså mindst et par tusind fisk.[49] Jens Tamsß kom til at skylde adskillige beløb, bl.a. for mel og humle. Til gengæld solgte han 1 kvarter talgut til Ogels.[50] Mechel Tamsß skyldte penge for bl.a. et par bukser og en skjorte.[51]

På Rømø fandt man også Klement Hansß, der skyldte Ogels 2 mark 4 skilling + 2 daler + 1 mark lybsk. Om den ene mark siges det, at den er lånt i Ribe, og det er da også ganske rimeligt at antage, at de to er mødtes ved fiskemarkedet her. Den betaling Ogels modtog faldt i hvert fald i fisk, 6 snese »talschul« og 8 snese »myddelschul« .[52] Resten af økunderne var dels Trowls Persß fra Rømø, der erhvervede 2 dromt humle, og dels to andre Rømøboere – hvoraf en bar tilnavnet Nortwest – samt to fannikker, der alle 4 købte sig en hat.[53]

Handelen med øboerne lignede den, der fandt sted med fastlandets landsbybeboere, blot trådte fiskeopkøbene endnu tydeligere ind i billedet. Økonomisk set var øerne ganske vigtige for

Ogels, idet den samlede noterede kredit hertil androg ca. 63 mark 9 skilling.

Sønderside

Fiskeriet ud for Tønder-Ribe-Varde-Ringkøbing havde ganske vist solide rødder i middelalderen, men meget tyder på, at der i perioden fra 1500-tallets første årtier til midten af århundredet skete en voldsom vækst heri; særlig da i skuller-fiskeriet.[54] Mens Helgolands fiskeri oplevede en nedgangstid, dannedes der nu en hel perlerække af fiskelejer ved den jyske vestkyst, hvor fiskere og handelsmænd slog sig ned i fangsttiden, tilberedte fisken og handlede med den.[55] Man fandt lejer ved List, Rømø, Fanø, Hjerting, Langlig, Vesterside, Huge, Tipper, Nyminde med flere steder; det mest betydelige blev imidlertid lejet ved Sønderside. Et hollandsk kort fra 1588 siger om det sidstnævnte sted, at her »*is de grootste Visserye op gheheel Judtlandt*«.[56]

I regnskabsbogen finder man gentagne gange stednavnet »*suder syde*«. Der er ingen tvivl om, at dette kan identificeres med netop Sønderside, der lå i Ho sogn, ved en vig inde i Ho bugt, nord for Skallingen.[57] Adskillige kilder fortæller om lejets blomstringstid ved 1500-tallets midte: 1545 blev der udstedt brev til almuen, »*som fisker for Sønderside, Ho og Oksby*«, at den skulle give sine præster »madtfiske«, dvs tiende i fisk, ligesom den havde gjort fra gammel tid.[58] 1547 bestemtes det, at alle udlændinge og danskere, der fiskede ved Sønderside, ikke måtte tage herfra, før de havde givet afgiften sandtold i form af »*medellgotz*« (middelgods).[59] 1551 førtes en sag for Ribe rådstue, der bl.a. fortæller os, at der på fiskelejet lå talrige boder ejet af ripensere, og at der desuden færdedes bønder fra Vestslesvig sammen med borgere fra Varde, Stade og Amsterdam.[60] Fra 1562 er det første regnskab for sandtold på Sønderside bevaret. Det indeholder mange informationer, bl.a. kan man ud fra sandtoldens omfang – 48500 skuller, 3000 stk. hvidling – sætte fiskebådenes antal dette år til ca. 50 skuldskibe og 8 hvillingeskibe.[61]

En pæn del af den fangede fisk solgtes i Ribe, men af et brev fra 1548 fremgår det, at kronen regnede med, at hovedparten købtes af udenlandske købmænd. I samme brev oplyses det, at mange af fiskerne »*forleggis*« og får størsteparten af deres fiskeredskaber fra borgerne i Ribe, Varde og andre nørrejyske købstæder.[62] Andre kilder bekræfter, at det var almindeligt, at fiskerbådenes anparter ejedes af fremmede, ikke mindst af Ribes borgere.[63] Ved midten af 1500-tallet var disse både hovedsagelig de fladbundede »everter«, der gerne havde en besætning på 12 mand.[64]

Af Anders Ogels regnskabsbog ser man, at han to gange i regnskabsperioden rejste til Sønderside. Her har han formentlig som andre haft sin bod, hvorfra transaktionerne kunne foretages. Regnskabet gør det muligt at udskille 10 transaktionspartnere, som opholdt sig her sammen med ham. Blandt disse kender vi allerede faderen Kresten, Erik Clausen fra Højer og Hans Andersen fra Emmerlev, mens det permanente bosted ikke kan fastslås for 7 andre personer.[65]

Rejsernes ene formål var varesalget. Blandt de registrerede salg kan nævnes 1½ alen rød harderwijk, 2 alen rødt engelsk klæde, 2 alen blåt klæde, 6 alen lærred, 1 hat, 1 kjortel, 1 par bukser og 1 par sko. Formentlig blev også en del af det hamborgske øl, som Ogels tog hjem i store partier, udskænket i kander på Sønderside.[66] Hertil kom så kontante udlån af mindre størrelse. Rejsens andet mål var naturligvis erhvervelsen af fisk. En del fisk købtes og erhvervedes ved varebytte, men også aktivt fiskeri involverede Ogels sig i.

Anders Ogels og hans faders fælles ophold på Sønderside er allerede omtalt.[67] Regnskabet efterlader ingen tvivl om, at faderen var tilstede her med sit skib – der indkøbtes anker og tov – og et noteret beløb på 4 skilling for »*wagengelt*« vidner om transport af bakker og udrustning til lands.[68] De mest oplysende notitser om selve organisationen af fiskeriet er dem, der er knyttet til Hans Andersen, Emmerlev.[69] Andersen, der som nævnt var kunde hos Ogels, opholdt sig gennem nogen tid på Sønderside sammen med denne. Her gav Ogels Emmerlevbonden forskellige ydelser. Udover for 1 par bukser og for flere smålån blev Andersen 10 snese talgut skyldig for vognleje. Formentlig sejlede han selv med et

skib. Det fremgår af regnskabsbogen, at Hans Andersens båd, ligesom det var normalt på fiskelejet, var finansieret gennem anparter. Teksten lyder: »på 11½ lod 2½ tusind myddelgut og ½ tusind (minus 4 snese) talgut; heri havde Hans Andersen 2½ lod« og videre »den første gang er der på hvert lod 2 mark 3 skilling (minus 2 penning)«. Kan der end være visse usikkerheder i tolkningen af dette udsagn, synes det klart, at skibet var delt i mindst 11½ lod (vel ud af ialt 12). Heraf ejede Anders Ogels 9 lod og Hans Andersen 2½ lod. Efter disse andele kunne fangsten så fordeles. I analogi med en notits under Rømøfiskeriet, hvor det siges, at der »fiskes 6 mark på hvert lod«, må man tro, at det nævnte beløb på 2 mark 3 skilling (minus 2 penning) repræsenterer den aktuelle fangstværdi i penge pr lod.

Anders Ogels erhvervede også fisk andre steder end på Sønderside, bl.a. på Rømø. Der er dog næppe tvivl om, at det var Søndersides skuld, der i det væsentligste bar hans virksomhed. På dette leje fiskede han selv, og her drev han »forlagsvirksomhed«, idet han på linje med byernes borgere købte anparter i andres fiskeskibe.

Beløbsmæssigt kan vi ikke få noget virkeligt indtryk af Ogels omsætning på Sønderside. De ialt 61 mark 15 skilling, der kan optælles som skyldigt beløb her, siger ikke meget. Adskillige af pengene er allerede talt med under andre lokaliteter, idet debitorerne boede andetsteds. Dette sammenligningsproblem kunne endda løses, men det er næppe værd st gøre, da det er evident, at handelen på Sønderside i stor udstrækning må være foregået i rede penge. Med en så flukturerende menneskemasse, som den der færdedes på Sønderside, kunne fastere kreditforbindelser kun sjældent knyttes.

Ribe

Det var naturligt for Anders Ogels at søge til den store handelsby Ribe. Her fandt han de fremmeste interessenter i det Vesterhavsfiskeri, som havde så stor økonomisk betydning for ham. Lige fra

Fig. 7. Ogels modtog af en købmand i Ribe 12 »gellersreyer«. Det var nederlandske sølvgylden til 24 skilling lybsk stykket – »geldersrijders«, præget af hertugen af Geldern. Her er et eksemplar udmøntet under Karl af Egmond (1477–1538). (Koninklijk Penningkabinet in s'Gravenhage).

senmiddelalderen var fisk en fast del af ripensernes handelsmønster. Fisk solgtes løbende hele året, men særlig dog ved et fiskemarked i juni.[70] Der er næppe tvivl om, at Klement Hansen fra Rømø, som Anders Ogels udbetalte 1 mark lybsk i Ribe, var i byen netop for at afsætte sin fangst.[71] Fiskekøberne var mange, men de nordtyske byer hævdede sig ihvertfald godt. Et vidnesbyrd herom er en dom fra Ribe rådstue fra året 1541.[72] To borgere fra Ribe ved navn Jørgen Kremer og Esbern Hansen påstod, at de havde leveret 100.000 skuld (minus 1 knop) til de to hamborgere Didrick Koytenbruer og Claus Kellinghuse. Vender vi os igen til Anders Ogels regnskabsbog, viser det sig, at de to ripensere, der betyder mest i hans optegnelser, netop er dem fra 1541-sagen.

Jurgen Kremer skyldte 70 mark, et beløb for 4 alen klæde og for 4 snese »talschul« samt 1 mark for 1 par bukser til svenden.[73] Til gengæld betalte han så i rede penge 24 mark og 12 »*gellersreyer*« – dvs nederlandske gylden præget af hertugen af Geldern – »geldersrijders«. *Esbern Hansen* skyldte 55 daler og betalte med ialt tusind »talschul«, tretusind + 500 »myddelschul«, 2 mark dansk.[74] En *Mas Hansen*, der angives at være broder til Esbern, skyldte 16 mark dansk for klæde.[75] Til disse stordebitorer føjede der sig endnu et par stykker: For det første købmanden Jep Anckersen fra Haderslev, som Ogels tydeligvis også traf i Ribe. Han kom til at skylde 26½ mark.[76] Og for det andet en Jep Persß, der skyldte 51 mark 4 skilling og leverede to tønder fyldt med hestesko, den ene med 141 sko, den anden med 40.[77]

Blandt de mindre Ribe-kunder må regnes *Mas Nylsß,* der skyldte 4 mark og 1½ daler. Endelig forekommer der en person ved navn *Jessue Walgrauersß* (også stavet: Jenwol grauerß, Jenne Wall), der øjensynligt også var ripenser.[78] Han skyldte ialt 4 mark 6 skilling samt for 1 alen rød harderwijker klæde.

Hvad var det nu for varer, som Ogels solgte i Ribe? Lad os starte med at betragte de to »fiskehandlere« Jørgen Kræmmer og Esbern Hansen. Jørgen fik ganske vist et lille parti fisk (2 snese »talschul«) af Ogels, men Esbern afgav til gengæld så store mængder (1200 »talschul«, 4200 »myddelschul«), at det er indlysende, at Ogels hovedafsætningsvare i Ribe ikke har bestået i fisk. De to handlende må have købt deres fisk hos andre. Til gengæld for de rede penge og den fisk, som de betalte Ogels, har de givetvis hovedsagelig modtaget klæde, samt måske i nogen udstrækning humle, hamp og hør. Kun lidt af det er nævnt, men ved Esberns broder Mas noteredes det jo udtrykkeligt, at hans 16 marks gæld var for klæde, og ved Jessue Walgrauers registreredes det, at han fik 1 alen rød harderwijker. Med hensyn til Haderslev-købmanden Anckersen er det svært at forestille sig, at hans ophold i Ribe og køb hos Ogels kunne have andet formål end erhvervelse af klæde.[79]

Ogels' transaktioner med Ribeborgere kan altså summeres således: Det primære for ham var afsætningen af klæde; til gengæld herfor modtog han dels rede penge, dels fisk og dels håndværksprodukter, som hestesko, der kunne distribueres i det lokale handelssystem. Beløbsmæssigt var handelen på Ribe af allerstørste betydning, idet det samlede skyldige beløb androg hele 250 mark 14 skilling, og også for Ogels beholdning af rede penge har udvekslingerne været centrale. Bondesønnen fra Højer fik her vægtige nederlandske sølvmønter i sin pung.

Varde

Varde udgjorde Ribes alvorligste konkurrent på vestkystens fiskelejer. Sammen med Ringkøbing optrådte de to byer ved 1500-tallets midte som forhandlere af fisk til hele Danmark.[80] Det undrer derfor heller ikke, at Varde indgik i Ogels handelsmønster.

Anders Ogels største handelspartner i Varde hed *Klement Krensen*.[81] Han skyldte Ogels 4 mark 3 penninge for mel, et ubestemt beløb for 3 snese »myddelschul« samt 27 mark 4 skilling. Det ser ud til, at de to har været i kontakt både i Varde by og på et fiskeleje, vel Sønderside.[82] Det første fremgår af Ogels notat: »*noch bleff to synem hus 9 dremt hoppen noch 7 punth flas*«. 9 dromt humle og 7 pund hør lå altså i Krensens hus og kunne ved kommissionssalg handles videre af denne, efter at Ogels havde forladt byen. Kontakten på fiskelejet demonstreres i forbindelse med de varer, som Krensen overlod Ogels. Der var tildels tale om solide agrarprodukter – smør, flæsk, kød, 3 tønder øl og 1 brød, men også om fisk. 1 kvarter 1 snes »myddelgut« udleveredes af Bartel, 600 »myddelgut« kom fra Jan, og endelig siges det, at 6 1/2 tusinde »myddelgut« »*nam ick ut Jans bode*«. Vi må tro, at Vardekøbmanden har haft penge tilgode hos en af bodebesidderne på et fiskeleje, og at Ogels da har fået sit tilgodehavende udbetalt hos denne.

Til *Anne Klemmes*, der vel var Klements hustru, leverede Ogels 1 dromt humle for 13 mark 4 skilling og leidisk klæde for 6 mark.[83] Om *Karsten Nylsß* fra Varde ved vi, at han købte 4 dromt humle, mens det om to andre borgere kun siges, at de skyldte penge, ialt 8½ mark.[84]

Ogels salgsvarer i Varde bestod da først og fremmest i humle. Ialt 14 dromt humle blev ifølge regnskabsbogen afhændet her. Hertil kom så klæde, hør og mel. De erhvervede varer udgjordes hovedsagelig af fødevarer, som måske er fortæret på fiskelejet Sønderside, og fisk, der også leveredes fra lejet. Vardekøbmanden Klement Krensen indtog på samme måde som hans kolleger i Ribe en vigtig funktion i Ogels handelssystem ved at opkøbe og distribuere det udenlandske gods.

Samlet kan Vardeborgernes skyldbeløb opgøres til den ret betydelige sum af 62 mark 9 skilling.

Skåne – Trelleborg og Slogerup

Den mest »eksotiske« side af Ogels regnskabsbog udgøres af en række skånske gældsposter. Helt så ejendommelig, som man umiddelbart kunne synes, er denne side af hans virksomhed dog ikke.

De østslesvigske byer havde lige fra 1200-tallet og fremefter tradition for deltagelse i sildefangsten ved Skanør og Falsterbo.[85] Den flensborgske sejlads på Skåne i 1530'erne og 1540'erne fremgår flere gange af Namen Jansens »skyldbog«.[86] Andre kilder viser, at Skånefarterne på dette tidspunkt også omfattede almindelig varehandel. 1550 fik således Flensborgkøbmanden Thomas thor Smede en udførselstilladelse for 2 læster byg og 2 læster havre, som han »måtte lade udføre af Skåne«, og 1535 hører vi om en anden flensborger, der i forbindelse med en gældssag fik frataget sit varelager i den skånske kystby Trelleborg.[87]

Det er navnlig kontakten til *Trelleborg*, der i vor sammenhæng er interessant. I 1500-tallet besøgtes denne stad, sammen med en række små fiskelejer på Skånes sydkyst, almindeligt af slesvigske og holstenske handlende.[88] Blandt de besøgende var Anders Ogels.

To gældsposter i Ogels« regnskabsbog gælder borgere i Trelleborg. En *Las Jyde* skyldte 1 mark dansk og en *Peter Jepsen* 2 mark dansk for en grøn kjortel samt for to tomme tønder.[89] I Trelleborgs bagland ligger sognebyen Slågarp, eller som den hed på dansk *Slogerup*. Også her havde Ogels en kunde. Det var den stedlige præst Her Matz, som skyldte 2 mark dansk for en tønde frisisk salt.[90]

Umiddelbart kan det synes rimeligt at formode, at Ogels benyttede sig af de søforbindelser, der eksisterede fra østkystens købstæder til Skåne for at nå hertil. Imidlertid viser Namen Jan-

sens »skyldbog«, at flere personer tog turen fra Højer til Skåne. Både Hans Wels (1538) og Jørn Olufsen (1539) fra Højer købte salt i tønder fra den flensborgske købmand – og ved dem begge tilføjedes det, *»he schal my betalen wen he weder von schonn kumt«*.[91] På denne baggrund bliver det sandsynligt, at Højerboerne rent faktisk betjente sig af skibe, der sejlede fra Vestslesvig. Ved en betragtning af Ogels regnskabsbog falder nu to forhold i øjnene. For det første, at Skånefareren Hans Wels som en af de få Højerboere lånte et beløb i *dansk* mønt (8 skilling 8 hvide) – var han med Ogels i Skåne? For det andet, at Ogels i sit regnskab noterede, at han skyldte Namen Jansen for 2 tønder salt (á 23 skilling) – købte han ligesom de to andre Højerboere ind hos Flensborgkøbmanden for at have salt til Skånefærden?

Formålet med rejsen var naturligvis at besøge sildefiskerierne. Det frisiske salt var åbenbart godt nok til at kunne sælges til nedsaltningen af fangsten som det fremgår af den tønde *»fris solt«*, der blev købt af præsten i Slogerup.[92] Tomme tønder var også velkomne til at pakke sildene i. Ved siden af solgtes der så andre varer, bl.a. den grønne kjortel. Opkøbene har uden al tvivl bestået i sild. Beløbsmæssigt får vi næppe indtryk af Skånehandelens omfang i Ogels regnskabsbog. Den lange vej og markedets hektiske liv har fremtvunget kontanthandel, og det samlede skyldbeløb er følgelig på kun 5 mark dansk.

Hamburg

Af oversigten over varerne i Ogels regnskabsbog, såvel som af gennemgangen af de enkelte handelssteder, er det fremgået, at der opkøbtes fisk i store mængder og solgtes klæde, tøj, humle, hør, hamp, øl sammen med adskilligt andet gods.

Købegodset er stort set ikke at finde i Ogels regnskabsbog; der er tale om en memorial, en »skyldbog«, en debitorliste. Hvis de varer, som Ogels modtog ikke er betalt kontant – og det er de næppe – må de have været registreret i andre handlendes regnskabsbøger. Disse handlendes hjemsted har antagelig for en ikke

ringe dels vedkommende været den store handelsmetropol mod syd, Hamburg.[93]

Af regnskabsbogen fremgår det, at Ogels personlig har været i Hamburg, hvor han lagde 22 mark ud for sin fader.[94] At han også betjente sig af andres sejlads hertil bliver ligeledes tydeligt. To bønder fra Bønderby (Møgeltønder s.) købte samtidigt hver en kohud af Ogels for 14 skilling stykket. Om den ene af bønderne siges det, at han solgte huden i Hamburg. Det har den anden mand også gjort, for han modtog af Ogels fragt for 12 tønder hamborgsk øl.[95]

Med eget skib og med fragtforsendelser stod Anders Ogels da i forbindelse med Hamburg. Her fandt han den store køberskare for fisk, særlig da på skuldemarkedet 15. juni, Viti Modesti dag.[96] Her kunne Vesterhavsskuld og skånesild afsættes, og det nederlandske klæde, det gode hamborgske øl, humlen og alle de andre varer fra sydligere himmelstrøg erhverves[97].

Anders Ogels virksomhed

Regnskabsbogen viser os en driftig mand på vej fremad, en mand, der knyttede kontakter på mange leder, og som lagde planer. Ved en gældspost på en skyldig tønde øl, står der, at den skal betales tilbage »*wen myn kost wesen schall*«, når mit bryllup skal holdes.[98] Kapital var ved at være samlet, så giftermålet kunne overvejes. En ung bondeknøs var ved at konsolidere sig.

Det var ikke landbruget, som hjalp ham. Sin niche fandt han som mellemmand mellem Vestkystens fiskelejer og de europæiske handelsmetropolers marked. Denne entreprenørrolle var han langt fra alene om at indtage. Anders Ogels fader var hans nærmeste forbillede og partner, hertil kom andre bønder fra hjembyen Højer og fra de øvrige kystvendte landsbyer i Vestslesvig, og selv Ribes borgere ernærede sig jo for en stor del ved at sælge fisk sydover.

På det lokale plan bandt Ogels kunderne til sig, dels ved en mindre långivning, dels ved en udstrakt kredittilståelse i for-

bindelse med varelevering. Handelen var i realiteten en slags »forskudt bytte«, hvor varer erlagdes for andre varer med en tidsmæssig forskydning. Egentlig kommissionshandel nævnes kun to gange. For det første efterlod Ogels »*to hus*« hos sin fader 6 alen lærred og 32 alen klæde. For det andet deponerede han i Vardekøbmanden Klement Krensens »*hus*« 9 dromt humle og 7 pund hør.[99] De to har så kunnet handle videre med varerne. Alt i alt bliver det ganske tydeligt, at handelssystemets muligheder udnyttedes dygtigt og smidigt. Imponerende er det f.eks. at se, hvordan Ogels i forhold til to »storfiskehandlere« i Ribe, der ellers handlede direkte på Nordtyskland, formåede at træde ind som mellemmand og afkøbe dem deres fisk for selv at sælge den videre.

Anders Ogels skabte sig et solidt kundenet i det lokale, på Rømø og i byerne Ribe og Varde. Ser man på de registrerede skyldbeløb, fremgår det, at hans spredte sin aktivitet særdeles meget. Faderen og de øvrige Højerboere skyldte næsten 100 mark, folk fra nabobyerne lidt over 200 mark, Rømø- og Fanøboerne et par og tres mark, Ribes og Vardes borgere henholdsvis 250 og 62 mark. Fælles for alle disse skyldnere var det, at de i større eller mindre målestok leverede fisk. Til gengæld for sine ydelser fik Ogels da de fisk – skuld og sild -, der gjorde det muligt at hente fremmede handelsvarer hjem fra Hamburg.

Anders Ogels knyttede sig til mange miljøer, færdedes i skipperlaug, fiskelejer og borgerhuse. Med en købmands ekspertise førte han sin regnskabsbog. Trods alt var han imidlertid et barn af landbrugssamfundet, og han levede stadig i det. Sagen var blot, at han ligesom sin fader handelsbonden Kresten Ogels var vokset op i et handelsdistrikt, der var stærkt monetariseret og urbant præget. Der er næppe tvivl om, at den urbane livsstil slog stærkt igennem på kyststrækningen mellem Højer-Tønder-Ribe ved 1500-tallets midte, netop i de år hvor regnskabsbogen blev til. Traditionelle produkter blev trukket ind i suget fra europæiske markeder og oplevede en ny og højere værdisætning, end man hidtil havde kendt til. Den fisk, der kunne fanges ud for kysten, blev en international vare, og det samme skete, som vi snart kommer til, med studene, der græssede på engene.[100] En allerede

igangværende bondeskudehandel fra kystherrederne oplevede med næsten naturnødvendighed et spring fremad. Følgen heraf var øget møntbrug og forbrug af købegods i landdistrikterne – således de smukke vestjyske møbler af urban karakter, som vi stadig kan glæde os over.[101] Den kniv eller økse, der forkortede Anders Ogels livsbane i 1546, ramte en af denne opblomstrings eksponenter.

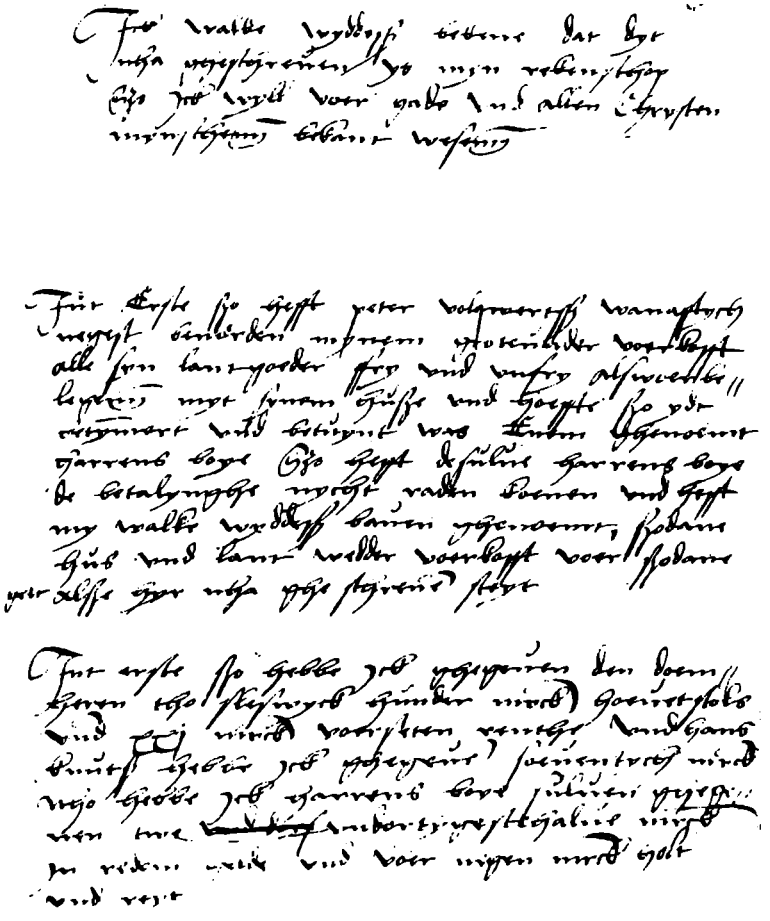

Fig. 8. Maasregnskabets første side fra o. 1510. (Stadtarchiv Husum. D 2/H 1318a.).

II,3. Storbønder ved gestranden
Regnskabsbogen fra Maas

Vestkystflækken Husum oplevede i det 15. og 16. århundrede en voldsom vækst og blev et handelssamfund med international karakter. Lige nord for Husum ligger en bebyggelse ved navn Maas. Fra en gård i denne gårdsamling mellem gest og marsk er

en meget bemærkelsesværdig kilde overleveret. Det drejer sig om en 266 sider tyk læderindbundet regnskabsbog, som er skrevet i det 16. århundrede.[1]

Jordsamleren Walke Widdesen

Den mand, der anlagde regnskabsbogen, var Walke Widdesen. Han fungerede fra efteråret 1496 som herredsfoged i Sønder Gos herred, og ihvertfald 1512 havde han yderligere Husum og Hatsted mark under sit fogedi. 1521 indtog han sammen med to Husum-købmænd forstanderposten for »det hellige kors«, der stod ved vejen øst for Husum. Kornhandel og fiskeri på Helgoland var blandt de indtægtskilder, der styrkede herredsfogedens stilling.[2] Jord og landbrug var og blev dog grundlaget for hans fremtrædende plads i lokalsamfundet.

Widdesens agrare basis kommer tydeligt til udtryk i de jorderhvervelser, der er indførte i regnskabsbogen. Omkring 1511 indledte Widdesen sine registreringer med de selvbevidste ord:[3] »*Ick Walke Wyddeß bekene dat dyt nha geschreuen ys myn rekenschop szo Ick wyll voer Gode und allen Chrysten mynschenn bekant wesenn*«. Ud fra de følgende 6 sider i bogen kan vi rekonstruere 60 års jorderhvervelser til Maasgården (tab 1):

Tab. 1.

A)	*Broder Widdesen besad ca. 1450.*
	1 bol (= 20 demat marskjord + 48½ skæppe gestjord).
B)	*Widde Brodersen erhvervede yderligere ca. 1480–90.*
	+ 4 demat marskjord.
C)	*Walke Widdesen erhvervede yderligere 1490–1511.*
	+ 5 demat marskjord
	+ 46½ skæppe gestjord (og mere)
	+ 14 skæpper gestjord på heden

Det viser sig, at bedstefaderen Broder Widdesen, der første gang nævnes 1438, ved 1400-tallets midte besad et bol med ca. 20 demat marskjord og 48½ skæppe gestjord.[4] Walke Widdesens fader, Widde Brodersen overtog denne ejendom og købte for 40 mark yderligere 4 demat marskjord i det »sydlige bol«. Det skete ca. 1480.[5] Walke Widdesen selv gjorde dernæst store nyerhvervelser. Under hans ejerskab voksede besiddelserne ved køb med 5 demat marskjord og mere end 46½ skæppe gestjord.

Walke Widdesens dispositioner var udtryk for en målrettet jordpolitik. Det fædrene bol formerede sig dels ved køb af 17½ skæppe gestjord, der stødte op hertil, dels ved nybrudet i heden.[6] Selve rentabiliteten forbedredes ved jordbytninger, således at fjernere markstykker blev givet for nærmereliggende – altså en reel arrondering af jorden.[7] Den største vækst forårsagede imidlertid erhvervelsen af to »fremmede« bol i Maas.

Et bol nord for det fædrene bol blev allerede handlet en snes år før 1500. Ejeren Peter Volquartsen solgte det da til en bonde ved navn Harrens Boye.[8] Omkring 1490 gik Boye så konkurs – han kunne »*de betalynghe nycht raden*« - og Widdesen meldte sig som køber.

Harrens Boyes økonomiske problemer ses klart af den tilstand, hvori Widdesen overtog hans gård. Af dens jord var 19 skæpper gestjord pantsat til andre, bl.a. til Husums tolder Melchior Kikebusch, og Widdesen kunne købe alt tilbage.[9] De resterende 10 skæpper gestjord og 1 demat marskjord, som Boye endnu frit disponerede over, erhvervede Widdesen ved at dække gælden i bolet. Domkapitlet i Slesvig fik 100 mark hovedstol og 21 mark forfalden rente; storborgeren Hans Knudsen fra Husum modtog 70 mark. Til Harrens Boye selv blev der kun 32½ mark i rede penge og for 9 mark træ og strå – vel til bygning af et »aftægtshus«.[10] Det samlede køb af bolets ialt 29 skæpper sædejord, 1 demat marskjord finansierede Widdesen delvist ved at undlade at betale sin karl hans optjente løn og istedet lade ham tilså 20 skæpper af det nytilkøbte bol.

Harrens Boye havde åbenbart bragt sig selv i den ulykkelige situation, at hans salgsproduktion ikke var tilstrækkelig til at

dække de årlige renter. Resultatet blev en uundgåelig konkurs og salget til den rige nabo Walke Widdesen.

Et bol, der lå syd for det fædrene bol, splittedes omkring 1480. Da købte Widdesens fader, som nævnt, 4 demat heraf fra ejeren Ocke Tedyngh. Prisen var 40 mark. Senere – »et år før man begyndte at bygge klosteret i Husum«, dvs. ca 1493, erhvervede Widdesen resten af bolet: 4 demat marsk og så meget jord, som der kan sås en tønde byg i. Salgssummen på 70 mark blev udbetalt til Ocke Tedynghs enke Wolbrych Ockens og dennes to søstersønner.[11]

Da Walke Widdesen afgik ved døden omkring 1530 efterlod han til sine arvinger en virkelig storgård med 109 skæpper sædejord og 29 demat marskjord. De arvede, ret store marskarealer havde utvivlsomt udgjort et godt udgangspunkt for opbygningen af denne jordsamling. I en tid, hvor kvæg og særlig okser spillede en stadig større rolle, blev det af afgørende betydning, at man besad græsningsarealer. Det er næppe tilfældigt, at de naboer, der solgte til Widdesen, havde relativt mindre marskjord end herredsfogeden. Selve herredsfogedposten med deraf følgende fordelagtig position i forhold til fyrstemagten og en udviklet rationel økonomisk sans bevirkede, at udgangspositionen kunne udnyttes til en ekspansion ud over det sædvanlige. Man forstår, at Walke Widdesen i 1511, efter at have ledet inddigningen af Margrethekogen syd for Husum, følte sig kaldet til at grundlægge et St. Katharina kapel og takke Herren for hans bistand.[12]

Backe Detlefsen overtager bolet i Maas

Walke Widdesen havde en søn ved navn Detlef Walkesen, som formentlig ikke levede længe efter faderens død. Han efterlod sig en enke, der giftede sig med en ny mand, Erik Clementsen. Clementsen var en ret fremtrædende skikkelse i flækken Husum; 1540 fungerede han således som en af de fire skoleforstandere.[13] Hans hustru døde imidlertid 1546 og hendes søn af første ægte-

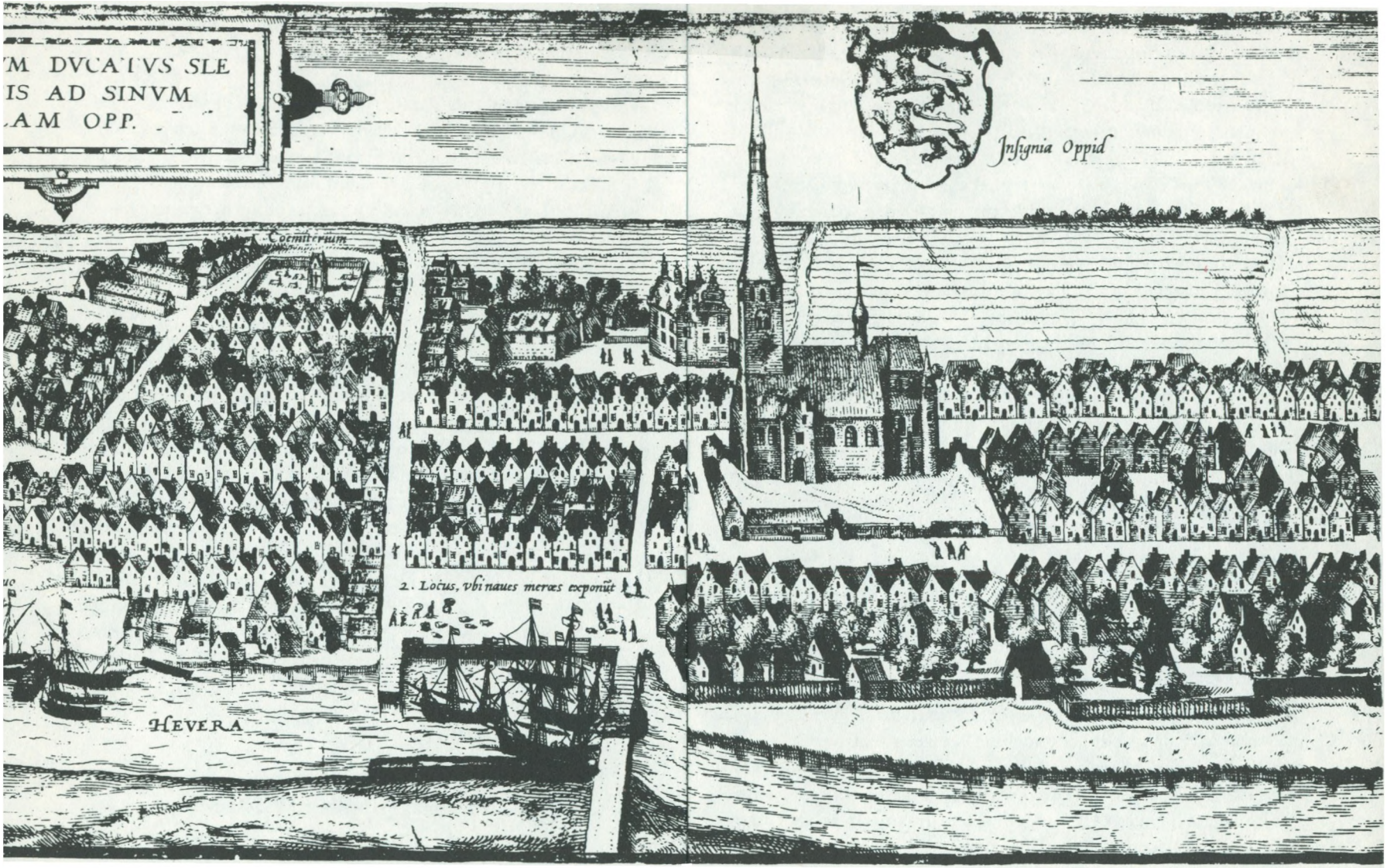

Fig. 9. Den kirkegård, som Backe Detlefsen anlagde ses øverst til venstre (»Coemiterium«) på et udsnit af et kobberstik af Husum fra 1588. (Braun og Hogenberg: Civitates Orbis Terrarum).

skab, Backe Detlefsen, anmeldte nu arvekravene sammen med sin svoger, Husumborgeren Hinrich Hamer.[14] Formentlig tog det dog noget tid før Backe Detlefsen kunne tage sin retmæssige arv i besiddelse. Fra årene 1554–1557 ved vi om hans jord kun, at han forpagtede 6 demat af hertugen.[15]

Det var antagelig nyerhvervede besiddelser Detlefsen 1558 kunne indføre i Maasgårdens regnskabsbog. Her registreredes i umiddelbar opfølgning af Widdesens notater den marsk og gestjord : *wylker ick na mynem ßelygen grote vader und grote moder gearvet hebbe*«.[16] Detlefsen var ikke i tvivl om, at det var den entreprenante bedstefader, han havde at takke for arven.

Hvor stor var så Backe Detlefsens gård i hans tidlige besidderår? Detlefsen startede sin registrering med »*dat marschlant*« i overensstemmelse med dettes store driftsmæssige betydning. Af marsk besad han ialt 30 demat, hvoraf de 13 lå til bedstefaderens bol. Gestjorden androg 62 skæpper. Allerede på dette tidspunkt, i 1558, ser man, at Maasbonden havde lagt sig efter bedstefaderens eksempel: gården forøgedes. Der var tilkøbt 3 demat marskjord og 7 skæpper sædejord; pant var 15 skæpper sædejord.[17]

Hermed er udgangspunktet for Maasgårdens vækst i den følgende snes år angivet.

Backe Detlefsens regnskab

1567 ændrede Maasbogen karakter. I stedet for at være en slags jordebog over de spredte besiddelser blev den fra nu af et virkeligt regnskab. Backe Detlefsen noterede: »*Up martyny anno (15)67 hebbe ick dyth bock ersst tho enem Rekens boeck gename(n) un(d) myne schulde dar in vortekent*«.[18] Bogen skulle fra nu af bruges til at registrere udestående beløb. Regnskabsmæssigt erstattede den et ældre regnskabsregister og førtes samtidig med en »lille bog«.[19]

I 1567 var Backe Detlefsen allerede godt på vej til at indtage den betydningsfulde plads i samfundet, som en større vestkystgård åbnede vejen til. Dette vidner flere kilder om. 1560 og senere fungerede han som domsmand ved Sønder Gos herredsting, og

igennem hele perioden 1565–1576 stod han som den lokale embedsmand, »rekensmann«, i hjembebyggelsen Nordhusum. Hvert år sørgede han for, at de faste skatter indbetaltes: »Valborius bede«, »Drosten teringe«, »Heren teringe«, »Michaelis bede«.[20] Et særligt »*bederegister*« blev ført af Detlefsen for at holde rede på landsherrens indtægter.[21]

Gårdbesidder forblev Detlefsen imidlertid kun i 6 år, efter han lagde regnskabet om. I januar 1574 udstedte Backe Detlefsen et brev, hvori han erklærede at have solgt sine besiddelser til hertug Adolf.[22] Med udgangspunkt i »*Hus und Hoffte belegen benorden Husum up der Mase*« opregnedes i salgsbrevet hele det store jordtilliggende, der skiftede ejer. Det drejede sig om 390 skæpper gestjord og over 40 demat marskjord i Nordhusum kog. Den samlede salgspris androg 7390 mark 3 skilling 4 penning. Med hensyn til selve bygningerne på grunden i Maas bestemtes det, at Backe Detlefsen i 3 år skulle have lov til at blive boende her mod at betale 30 mark lybsk årligt. Hvis fyrsten efter denne tid ønskede bygningerne, skulle det stå ham frit mod en betaling af 800 mark, hvis ikke måtte Detlefsen eller hans arvinger brække alt ned og føre det bort.

Det fremgår af de hertugelige amtsregnskaber, at det fastsatte lejebeløb på 30 mark i 1574 og 1575 betaltes af Detlefsen, i 1580 af sønnen Laurens Backens. 1582 var den »løse græsning omkring Backe Detlefsens toft« udlejet til 4 vognmænd, mens Detlefsen selv dette år af hertugen lejede 14 demat land i Nordhusum kog.[23] Omtrent ved denne tid må Backe Detlefsen være afgået ved døden. I hans regnskabsbog er de sidst skrevne notitser fra 1580.[24]

Der er ingen grund til at formode, at Maasbonden med særlig glæde skilte sig af med sin fædrene gård. Den loyale undersåt måtte imidlertid give efter for de hertugelige interesser. Hertugens mål var klart: som et led i den økonomisk ekspansive politik han førte i de vestlige dele af sit fyrstedømme, skulle der bygges et slot i Husum.[25] Den nærliggende Maasgård faldt da sammen med andre ejendomme i slottets nærhed som offer for dettes pladsbehov.[26] Backe Detlefsens marker inddroges under den »Meierhof«, der oprettedes 1574 i tilslutning til slottet.[27]

Regnskabsbogen blev tilbage som det eneste håndfaste vidnes-

byrd om Maasgården. Den afslører, at de økonomiske transaktioner Backe Detlefsen havde med sine medmennesker antog et væld af former. Det må straks siges, at regnskabsførelse i moderne forstand har vi ikke for os. I almindelighed var det kun for så vidt som transaktionerne ikke afsluttedes øjeblikkeligt, men udstraktes over længere tid, at de registreredes i regnskabsbogen. Kun i enkelte tilfælde – et af dem var oksehandelen – kom der tilløb til egentlig regnskabsopstilling, men selv da forblev fremgangsmåden primitiv. Før vi bevæger os til en analyse af transaktionskæderne, vil det imidlertid være nødvendigt at undersøge Maasgårdens driftsøkonomi. Det centrale punkt i denne forbindelse er, om gården producerede et overskud, hvorvidt dette markedsførtes, og endelig i hvor høj grad gårdens produktion rettede sig efter markedets konjunkturer.

Landbrug på Maasgården

1. Kornet

Meget af det korn, der omtales i regnskabsbogen, er restancer fra udlejet jord. De viser, sammen med enkelte betalinger af større skyldige beløb i korn, at Detlefsen havde en indtægt i korn, som tilførtes fra andre gårdbrug.[28]

En tilføjelse ved et af de betydeligere beløb, som Detlefsen modtog i korn, antyder, at han i høj grad fulgte med i markedets bevægelser. Det siges, at tønden skal vurderes »en schyllyngh beteren koep alße marcket ganck« – en skilling bedre end *markedsprisen*.[29] Gennemgående tyder alt dog på, at korn ikke var nogen stor salgsvare fra Maasgården. Kornsalg omtales ret sjældent. Typiske er følgende tilfælde: 1568 erhvervede en af Detlefsens jordlejere, Moder Hanses, 1 tønde sædehavre for 2 mark. 1570 modtog en anden af dem 4 tønder havre á 1 gylden, 1570 solgtes rug, byg og havre i enkelte tilfælde til bønder i nabobyerne.[30] Kun med en Karstyne Eddens havde Detlefsen større kornforretninger; 1570 skyldte hun ham 11 gylden for 11 tønder havre; året efter modtog Detlefsen 6 tønder havre fra en læst, som han havde

liggende i hendes hus. Hun må have været en handelskvinde fra Husum.[31]

I de kornpriser, der nævnes i regnskabet, spores en betydelig stigning mellem 1567–9 og 1573–4. Rugprisen pr. tønde bevægede sig fra omkring 2½ mark til ca. 5 mark i 1574, og også bygpriserne ses at være stigende.[32] Regnskabsbogens opgivelser er dog så få og varierende inden for samme år, at de kun i grove træk antyder prisudviklingen. Andre kilder viser imidlertid tydeligt, at der i årene efter 1570 skete en voldsom prisstigning i hertugdømmerne såvel som andre dele af Europa. Ved en række edikter blev udførslen af korn forbudt for Slesvig og Holstens beboere.[33] Kunne således kornpriserne synes at betinge en højere prioritering af kornavlen på Maasgården, viste den fyrstelige reguleringspolitik klart, at det ikke var på dette felt, at produktion for et udenlandsk marked skulle startes.

Der foreligger kun få oplysninger om gårdens brug af agrene på gestjorden, selv om vi ved, at der blev dyrket både rug, byg og havre. Med hensyn til rugen kan det dog slås fast, at der såedes forår og efterår – 4 gange nævnes »*sommerroggen*«, en gang »*winterroggen*«.[34] Interessant er det desuden, at Detlefsen til en af nabobønderne 1573/4 solgte en tønde bønner for 2½ mark.[35] Det antyder, at en avanceret vekseldrift på denne tid fandtes eller var i færd med at blive indført på Maasgården.[36]

Af en vis økonomisk betydning var salg af hø og strå. 1573 solgtes 6 læs hø, 3 læs strå til bønder i Immingsted, Svesing, Vindert. Indtægten herved blev over 20 mark.[37]

Alt i alt var det dog næppe agerbruget, men snarere den animalske produktion baseret på udnyttelsen af marskarealer, der kunne give Maasgården en salgsproduktion.

2. Kvæg og heste

Der var adskillige kreaturer på Maasgården. 1567 ved vi, at der slagtedes mindst 4 køer og en ung okse, og at en ko døde af sygdom.[38] Selve besætningens størrelse kan ikke fastsættes, men det fremgår, at kreaturhandelen udgjorde en vigtig indtægtskilde

for Detlefsen. For årene 1569, 1570 og 1571 har han opstillet regelrette regnskaber over køb, opdræt og salg af okser (tab. 2):

Tab. 2. Backe Detlefsens oksehandel 1569–71

År 1569	Antal okser	Pris
	2 okser	32 mrk
Køb:	2 okser	48 mrk
	4 okser	51 mrk
	11 okser	200 mrk
	2 okser	33 mrk 2 sk
Egen avl:	4 okser	64 mrk (Detlefsens vurdering)
»Lokal pris«:	25 okser	483 mrk 10 sk
Salg:	25 okser	633 mrk 4½sk
År 1570	**Antal okser**	**Pris**
	2 okser	39 mrk
Køb:	4 okser	90 mrk
	4 okser	82 mrk 8 sk
	2 okser	44 mrk
Egen avl:	× (6?) okser	μ mrk
Lokal pris:	12 okser + ×	255 mrk 8 sk + μ mrk
Salg:	2 okser	50 mrk
	16 okser	408 mrk
År 1571	**Antal okser**	**Pris**
	4 okser	73 mrk (heraf 1 solgt for 12 dlr)
Køb:	2 okser	40 mrk
	2 okser	34 mrk
	2 okser	26 mrk
Egen avl:	12 okser	216 mrk (Detlefsens vurdering)
»Lokal pris«:	22 okser	389 mrk
Salg:	1 okse	12 mrk (solgt lokalt)
	19 okser	529 mrk

1569 købtes lokalt 21 oser og 4 opdrættedes på Maasgården. De ialt 25 okser solgtes så til en oksehandler ved navn Truvels Saxß. 1570 opkøbtes 12 okser; da 16 stk angives at være solgt til en Johan

Klene og to stk til Detlefsens søn Sivert, må 6 dyr formentlig være opdrættet på Detlefsens egen gård. 1571 havde Detlefsen 12 okser at sælge fra »*egen gudt*«; tilkøbt var 10 okser. Af alle disse blev en okse solgt lokalt, 19 (fejlskrivning for 21?) aftoges af oksehandleren Johan Klene.[39]

Okserne indgik i Maasgårdens egenproduktion med en stor, og som det synes, stigende vægt. Vi kan iagttage stigningen i egenavl fra 4 okser i 1569, 6 i 1570 til 12 i 1571. Det er indlysende, hvad der har bevirket denne disposition: Der var penge at hente. Som det fremgår af en oversigt over de enkelte oksers pris kunne der tjenes ca. 5–10 mark pr. stk, altså en fortjeneste på 25–50% af købssprisen ved salg (tab. 3):

Tab. 3. Priser pr. okse omregnet til mrk lybsk

År	Lokalpriser	Lokalt gennemsnit	Salgspriser	Gevinst i gennemsnit
1569	13 mrk 4 sk 16 mrk 19 mrk 24 mrk	15 mrk 15 sk	25 mrk	9 mrk 1 sk
1570	18½ mrk 21 mrk 22 mrk 22½ mrk	21 mrk 4 sk	25 mrk	4 mrk 3 sk
1571	13 mrk 17 mrk 18 mrk 18 mrk 4 sk 20 mrk	17 mrk 10 sk	27 mrk 12 sk	10 mrk 2 sk

I forhold til andre af egnens bønder fungerede Detlefsen som opkøber. Af og til udbetaltes en del af købssummen ved dyrenes modtagelse, og resten skulle så følge senere – i et tilfælde specificeret »til maj« – oftest faldt betalingen dog kontant og i klingende dalere. Sælgerne kan i visse tilfælde nærmere identificeres. 1569 solgte en bonde fra Offenbøl i Ejdersted og en borger Jurgen Reymers(en) fra Husum;[40] 1570 var der blandt sælgerne en mand

fra Pelworm og en kvinde fra Hokkenbøl (Skobøl s.); 1571 afhændede en bonde fra Rantrum (Mildsted s.) sine okser. Hans Humersen, der 1571 solgte 4 okser er muligvis identisk med en bonde af dette navn, fra Gaikebøl på Nordstrand, der netop 1571 vides at have været på hestemarkedet i Buxtehude.[41] Det største samlede køb af okser udgjorde de 11 stk, som Backsen i 1569 erhvervede fra sin egen søn Detlef, men ellers købtes i 6 tilfælde 2 okser, i 4 tilfælde 4 okser. Vi må formode, at dyrene var kommet hertil med drivning fra Nørrejylland og opdrættet i marskegnene.

De opkøbte dyr stod ikke længe på Maasgården. De blev solgt sidst i september (1571 opgives salgsdagen til mikkelsdag (29/9)) og drevet sydover til de store europæiske markeder, hvor de skulle slagtes. Truvels Saxsen, som opkøbte okserne i 1569, kan vi følge et stykke ad vejen. Han er noteret i Gottorps toldregnskab fra dette år under datoen 4/10 med en drift på 56 okser.[42]

1572 begyndte Detlefsen at opstille et regnskab svarende til de foregående års. Han noterede overskriften: »Myn osßen kop anno 72«.[43] Men meget mere blev det ikke til, for kun ialt 3 okser købtes. Sælger var Saxe Kampsen, der fik 30 daler (= 60 mark) for sine dyr, hvoraf 10 daler straks blev lagt på bordet, mens resten af betalingen skulle vente til mikkelsdag. Herefter forsvinder sporene af oksehandel i regnskabsbogen. Isoleret nævnes det, at Detlefsen 29/9 1576 havde købt en okse af Thomes Stensen for 13 daler.[44] Den høje pris og købstidspunktet angiver, at Detlefsen var gået over til at købe til egen komsumtion.

Denne omstilling af produktionen må have sine grunde. Der er næppe tvivl om, at disse ligger i den større handels bevægelser. Fra 1572 og fremefter blev oksehandelen overalt i Danmark ramt af krise på grund af oprøret i Nederlandene og hertugen af Albas hærtog.[45] Man kan med god ret formode, at Detlefsen med et slag har omstillet sin produktion til de ændrede betingelser.

Detlefsen havde nu i 1572 to mulige områder at klare sig på – køer og heste. Med hensyn til *køer* ekspanderede han straks. 1573 leverede han for første gang køer til andre bønder: 2 køer for 24 daler, 1 for 12 daler, 1 for 10 daler, 1 for 20 mark. Køberne af to af dem kom fra Ditmarsken.[46] Med hensyn til *hestene* kunne man fortsætte en igangværende avl.

I årene 1570–76 registeredes der hestehandel i regnskabsbogen.[47] Det drejer sig om dels tilfælde hvor Detlefsen solgte heste, dels tilfælde af køb (tab. 4 og 5):

Tab. 4. Detlefsens hestesalg

År	Købere/hest	Pris i mark
1570	Jon Ingwersen (Horsted, Hatsted s.)	
	»en roth schymelt moder ffal«	14 mrk
	Førnævntes broder (også Horsted)	
	»en roth hyngste ffale«.....	9 mrk
	Jon Ingwersen (også Horsted)	
	»en brun moder ffale«	6 mrk
	Paie Ingwersen (også Horsted)	
	»tue suarte moder falen«	8 mrk (á 4 mrk)
	Hennyngh Jensen	
	»en klen hynggest ffale svart«	3 mrk
	Johan Klene (oksehandler)	
	2 »perde« á 25½ daler	102 mrk
1572	Haiige Folquart	
	»en ffale«	28 mrk
	Haiie Thyssen	
	»en klen tolder« [=tølter]	18 mrk
1573	(Ditmarskere?)	
	»en brun pert und tue moderfalen« ialt ..	72 mrk
	Hans Jensen	
	»de svart blesde fale«	44 mrk
	Knut Hansen (Mildsted)	
	2 »moder perde« byttet mod	12 tdr byg
1574	Nyckels Nomsen	
	»en perth«.....	22 mrk 8 sk
1576	Hardyngh Volquartsen	
	2 »perde«	27 mrk 8 sk

Tab. 5. Detlefsens hestekøb

År	Købere/hest	Pris i mark
1571	(en nærboende bonde)	
	»dat brune perd«.....	69 mrk 8 sk
1572	Aslich Bonsen (Pelworm)	
	1 »brunen falen«	31 mrk 8 sk

Køb af heste betød øjensynligt ikke noget videre i forhold til salget, dvs. hestene må i stor udstrækning være blevet avlet på Maasgården. Køberne kom fra nabolandsbyerne langs gestranden og fra Ditmarsken. Enkeltstående var oksehandleren Johan Klenes opkøb af 2 heste i september 1570. Fortjenesten ved hestehandelen var ingenlunde lille, 1570 kan den opgøres til 91 mark, men handelsmønsteret var begrænset og tilsyneladende ikke forbundet med de store internationale drivninger. Vi kan da se det ret betydelige hestesalg i 1573 som et udtryk for, at Detlefsen dette år, hvor krise havde ramt oksehandelen, holdt fast ved det sikre lokale.

Svin var der også på gården. 1573 byttede Maasbonden 3 smågrise væk for 4 gæs.[48] Biavl blev drevet i en vis udstrækning. 1573 havde Jens Jonsen fra Horsted indgået kompagniskab med Maasbonden om en bigård med 7 bistader, næste år var bigården vokset til 11 stader.[49]

3. Saltudvinding

Saltudvinding af forlandets tørv var fra gammel tid en vigtig bestanddel af det vestslesvigske landbrug. 1576 havde Detlefsens karl Bane gravet salttørv indtil 14 dage efter Jacobi (= 25/7). Selve tidspunktet var rationelt placeret i den arbejdsekstensive periode før høsten. For arbejdet og for at sejle saltskuden (*de solt schute tho foren*) fik karlen en meget høj løn: 5 mark.[50] Der har været betydelige penge for gården at spare ved selv at producere sit salt, selv om det ikke ser ud til, at der blev noget tilovers til videresalg.

4. Overskud på landbrugsbedriften

De oplysninger vi får om gårdens drift er og bliver usikre i regnskabsmæssig henseende, men en grov balance bør forsøges. Indtægterne er, som det er fremgået af det foregående, betydelige. Ved salg indkom følgende fortjeneste:

Strå og hø (1573) 22 mark; korn (1573) 21 mark; okser (1569) 150 mark eller køer (1573) 112 mrk 8 sk; heste (1570) 91 mark (og

1572 49 mark). Hertil kom yderligere en indtjening ved jordudlejning, som er vanskelig at gøre op i penge.

Driftsudgifterne bestod bl.a. i lønninger til tjenestefolk, hvad vi snart vil vende tilbage til. De løb op på ca. 22 mark årligt. Hertil kom reinvestering i bruget, afgifter og skatter. Fødevarer købtes øjensynligt kun sjældent. 1576 erhvervedes en tønde saltet hvidling for 3 mark.[51]

Udgifter til sko til gårdens beboere androg i kontanter kun 3½ mark, men så brugte man også huderne fra de slagtede køer og okser.[52]

Vi må tro, at de samlede driftsudgifter har været meget begrænsede og rigeligt har levnet et overskud på mindst et par hundrede mark årligt til alternative formål.

Skibet

Den kapital, som tjentes på landbrugsdriften, investeredes i hvert fald i et par tilfælde i større handel. Maasbonden var i høj grad klar over, at der lå en verden uden for Sønder Gos herred. Allerede omkring 1568 ser man, at han overlod en søn 3 engeloter, for at han kunne købe silke i Amsterdam.[53] Detlefsen har personligt ved efterårsmarkedet i Ribe og i sin hjemby Husum set de fremmede fartøjer ligge ved kajerne. Uden tvivl har borgerne fortalt, at der var penge at tjene ved sejlads. Men det kunne såmænd også hans naboer sige ud fra den traditionelle skudehandel, der levede langs vestkysten.[54] Denne tradition fulgte Detlefsen. 1572 skrev han i sin regnskabsbog: »*Dyth nafolgende is myn schepe(s) rekenschop myt haiie tyβen*«.[55] Året efter kunne han konkludere, at skibsbyggeriet var løbet op på ialt 955 mark.[56]

Skibsbyggeriet var et partsforetagende, der som deltagere havde Haie Tyβen og Detlefsen selv med sønnen Lytke Backe, og der blev derfor ikke sjusket med regnskabet. Omtrent hvert bræt og hvert søm, der brugtes i skibet blev bogført.[57]

Man tog tømreren Broder Tymmerman som leder af bygningen. Han tiltrådte sit arbejde den 18. oktober 1572, men allerede et par måneder tidligere traf man beslutningen om at gå igang.[58] Ved efterårsmarkedet i Ribe 8/9 købtes brædder, og lo-

kale folk havde en forstavn, en agterstavn og bundstykker (»boddemstuck«) til salg.[59] Efter tømreren var hyret til arbejdet blev der opkøbt »wrangen« (krumtræ) til spanter, brædder, planker, pæle, master, bovspryd, et ror, beg, sejldug i ruller, takkelage, søm og nagler. Henimod slutningen af byggeperioden opkøbtes et gammelt skib for 180 mark; det skulle ophugges og bruges i løsdele.[60]

Skibstømmeret kom for en mindre dels vedkommende fra Backe Detlefsens egen skov, for størstedelen fra andre bønder. Det var de skovrige gestegne, der kunne levere til marskbøndernes forbrug: alene af det krumme træ, »wrangen«, solgte bønder fra Hollingsted 3 læs, fra Ostenfeld 6 læs, fra Rott (Ostenfeld s.) 5 læs 22 stk, fra Vinert (Ostenfeld s.) 1 læs. I alle tilfælde betaltes der kontant dels for det leverede træ, dels for kørslen.[61]

Til sin hjælp havde skibstømreren lønnede arbejdere. For det første var der andre tømrere, men hertil kom savskærere, smede, en klejnsmed og en rebslager. De fik 3–6 skilling i dagløn og blev lønnet kontant. Kosten udgjorde dog et beløb, der var større end den egentlige løn.[62] I pinsen 1573 modtog en »hoben daglejere« ialt 12 skilling for at skubbe skibet ned til vandet.[63] I de følgende måneder anskaffedes køl, ankerstokke, og tømreren og hans folk arbejdede videre.[64] Sidst i september lå skibet endelig færdigt og blev nu bemandet. Haie Tyßen, den ene af skibets parthavere, var selv skipper på jomfrurejsen. Styrmanden kom fra Rømø, og et par bådsfolk var der også – de fik klæder med i lønnen, 3½ alen wiamarsk gråt og 5 alen blåt klæde til deling.[65] Om provianten hører vi, at den bestod af smør, havregryn, sild, bønner, kål og salt; hertil kom sæbe og brænde. Derimod mangler der desværre oplysninger om lasten.

Sidst i august 1574 afsluttedes regnskabet for første gang efter en sejlads til Bremen.[66] Resultatet må have været tilfredsstillende, for nu vovede man en større fart. Med Doue Debtman som skipper gik skibet nordover til Skagen og ned gennem Øresund til Danzig. Lastet herfra sejlede det så til Egernførde, hvor det blev liggende i 8 uger. Skipperen fik 8 mark i hyre for turen Husum-Danzig, men kun det halve for sejlturen i Østersøen. Ventetiden i Egernførde indbragte ham 6 mark.

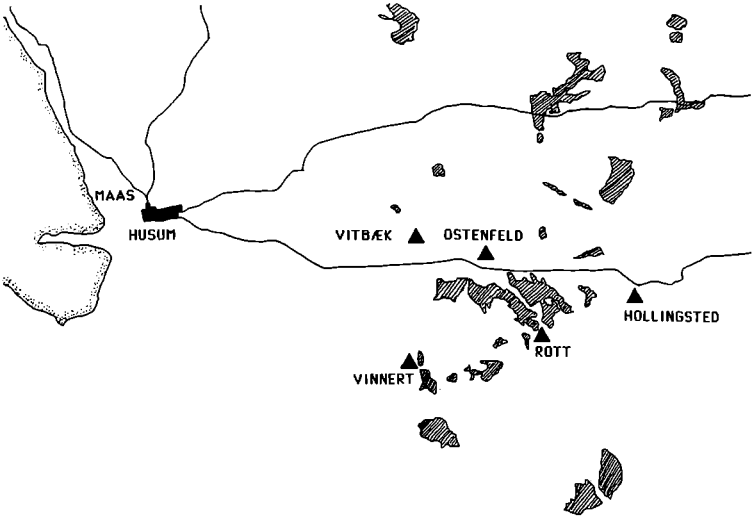

Kort 1. Bosted for de personer, der leverede træ til Backe Detlefsens skibsbyggeri 1572–3 (markeret med trekant). Skovarealer er skraveret efter Videnskabernes Selskabs kort fra 1825. Det ses, hvordan gestens skovarealer leverede træ til marskbøndernes forbrug.

Herefter tier regnskabsbogen om skibet indtil påsken 1577, hvor Detlefsen noterede en fragt til Bremen: »*Myn schepes uthredyngh*« – 29 pund oksekød, 21 pund oksespæk, 46 alen lærred (á 2 sk). Da der anføres et fragtbeløb på 2 mark, kan det imidlertid ikke med bestemthed fastslås, om der stadig var tale om transport på eget fartøj.[67]

Det var utvivlsomt nøgterne økonomiske overvejelser, der tilskyndede Backe Detlefsen til skibsprojektet. Oksehandelen var kriseramt, og drifterne mod syd standset. Skibet gjorde da en eksport af slagtede dyr mulig. Her finder man formentlig årsagen til, at Maasbonden blev skibsejer i 1573. Den første skibssending til Bremen har utvivlsomt indeholdt kvægprodukter, der så kunne omlastes til Nederlandene. Men turen til Danzig året efter viser, at afsætningen af egenproduktionen ikke bestemte dispositionerne. Man fulgte den store skare af Husumskippere, der i disse år lokkedes af rekordpriserne på korn i Nederlandene og tog til de

prisbillige Østersøegne for at købe op. Fra Egernførde er Detlefsens polske korn sikkert sendt med vogn til en Vestkysthavn, her indskibet og så sejlet til Nederlandene.[68]

Anlægsvirksomhed

Nord for Husum, tæt på Backes egen gård, lå det gamle franciskanerkloster, der byggedes i bedstefaderens dage. Nu efter reformationen havde det mistet sin berettigelse og var blevet fattigstiftelse og hospital. I året 1568 havde Detlefsen fået dispositionsretten over dels en lejlighed i klostergangen, dels jord »ved klosteret«. Det kunne udnyttes til lejeboliger.[69]

Strå, tagrør, bjælker og stolper købtes op. 30 læs ler blev kørt til. Sælgerne af tagrørene var 4 bønder fra Vinert, der kom med 1600 tagrør, og en bonde fra Svavsted, der leverede 300 rør. Vi ser igen, ligesom i skibsregnskabet, hvordan gestegnenes beboere var sælgere af råmaterialer til Vestkystbønderne. Tagrørene fra Trenens bredder indgik utvivlsomt med stor vægt i disse lokale overførsler.[70]

Ved husbyggeriet var tagtækkere, en tømrer, en smed og en glarmester beskæftigede.[71] Allerede i påsken 1568 var de færdige med to nybyggede huse, et »stort« og et »lille«, foruden »lejligheden« i klosteret. Tre lejere rykkede ind. Klostergangens beboer gav 8 mark halvårligt, det store hus deltes mellem to beboere, det lille udnyttedes af en pottemager og kaldtes »de putters hus«. Pottemageren sad for 13 mark årligt.[72]

Ialt kostede lejlighedsprojektet over 100 mark. Det ser ud til, at Detlefsen dækkede sig ind ved at alliere sig med en anden partshaver, Edde, og vi har selvfølgelig i dette forhold årsagen til den grundige regnskabsføring.

I november 1572 var Backe Detlefsen igen involveret i byggearbejder. Hertug Adolf var igang med at forberede bygningen af Husums slot, der skulle ligge, hvor det gamle kloster lå, og planlagde i denne forbindelse at nedlægge klosterkirkegården. Derved ville der imidlertid blive brug for en ny kirkegård, og til

anlæggelse af denne blev Detlefsen udset.[73] Han satte tømrere og savskærere igang og købte træ op. Hans i Rott (Ostenfeld s.) leverede således 4 bjælker for ialt 12 mark 4 sk. Efter tømrerne havde arbejdet en månedstid, stod kirkegårdshegnet færdigt. De samlede udgifter blev 71 mark 6 penning, som blev refunderet i form af græsningsrettigheder. For nok ved vi, at pastor Bokelman i 1573 indviede kirkegården, men dele af området må i en periode have været lagt ud til græsning.[74] Fra »fællesgræsningen« fik Detlefsen 21 mark, fra en Nom Thomsen modtog han 24 mark, og selv fik han en 3 års brugsret, der var ansat til 19 mark.[75]

Sammenholdt med skibsbygningsprojektet viser byggeaktiviteterne ved klosteret og anlæggelsen af kirkegården, at Maasbonden ikke var bundet af sin landbrugsprofession, når lovende investeringsmuligheder bød sig til i andre sektorer. Han var entreprenøren, der udnyttede konjunkturerne, hvad enten de skabtes af udenlandske eller indenlandske forhold.

Transaktionspartnere og transaktionsobjekter

Fra skildringen af Detlefsens udnyttelse af landbrugsbedriften og af hans investeringer i handel og byggeri skal vi nu bevæge os mod en oversigt over de vare- og kapitaltransaktioner, der som bølger udgik fra og vendte tilbage til Maasgården.

Som hovedregel gjaldt det, at i de tilfælde, hvor bytteobjektet ikke gensvaredes med et andet, eller hvor flere partnere var involverede i transaktionerne, alene da skrev Detlefsen i sin regnskabsbog. Dette forhold giver os chancen for at studere længere transaktionskæder. I disse kunne, som vi skal se, indgå objekterne arbejde, jord, varer og penge – holdt sammen af den fælles værdisætning i penge. Pengene var det universelle byttemiddel, der samlede markederne for arbejde, jord og varer. Denne sammenknytning skal beskrives, og samtidig skal det undersøges i hvilken udstrækning de sociale bånd spillede en rolle, som gik på tværs af pengenes magt: regnede man også med familieskab og venskab i

de økonomiske transaktioner – var tjenester inden for husholdet også værdisatte?

Undersøgelsen kan da passende starte med det nære – familien, arbejdskraften, og derefter bevæge sig over jordlejere til partnere på pengemarkedet.

1. Familien

5 myndige sønner underskrev det salgsbrev, hvormed Backe Detlefsen 1574 overdrog sin gård til hertugen – Detlef, Laurens, Sivert, Walcke og Backe.[76] De genfindes alle i regnskabsbogen.

Ældste søn var antagelig Detlef. Om ham ved man, at han 1568 solgte tagrør til faderen for 7 skilling.[77] Næste år, 1569, opererede han i en helt anden stil. Backe Detlefsen købte da 11 okser for 200 mark af ham.[78] 1571 modtog Maasbonden af Husumkøbmanden Jacob Holste 30 alen sort klæde, »*in scholt genamen*« – altså skrevet på regning. Dette klæde blev nu overladt til forskellige personer, herunder Detlef, der fik 4 alen med til Ribe. Det noteredes »*is betalt*«.[79]

Laurens Backesen træffer man 1573, hvor en Nyckels Paisen havde penge til gode hos Backe Detlefsen. Fra denne gæld blev der trukket 10 mark, som Laurens havde tilgode hos Paisen.[80]

Sivert optræder tre steder i regnskabet som handelsmand. Faderen afregnede med ham for klæde til en kappe, gav ham 3 engeloter, som han skulle tage med til Amsterdam for at købe silke med, og solgte endelig i 1570 2 okser til ham for 25 daler.[81]

Walke nævnes første gang 1575, da Backe Detlefsen skyldte Hans Koenyngh penge. Sønnen Walke havde derimod et beløb til gode hos denne, og det kunne da udlignes ved, at faderen betalte sønnen de penge, der tilkom ham.[82]

Den mindste søn, Lytke Backe, ser endelig ud til i 1572/3 at have besiddet ⅓ af det skib, som faderen lod bygge.[83]

Regnskabsbogen tegner et billede af sønnerne som energiske handelsmænd, rejsende mellem Ribe og Amsterdam. De brugte åbenbart deres ungdom på at skabe en *egen* kapital. Til dette formål var egne regnskaber nødvendige. Deres fader kunne vel modregne egen gæld mod deres tilgodehavender, men tydeligvis

spillede familiefællesskabet ingen rolle i denne sammenhæng. Enhver måtte klare sig selv med egne midler i sideløbende forretninger, og det kom sjældent til længere transaktionsrækker mellem partnerne.

2. Arbejdskraften

Maasgården var for stor til at kunne drives alene ved hjælp af den snævrere familie. Tjenestefolk var nødvendige. Dette ser man allerede i Walke Widdesens tid, hvor karlen Harre omkring 1510 fik sit løntilgodehavende udbetalt i form af brugsret til jord.[84]

Desværre kan vi på grundlag af regnskabsbogen ikke sige noget om svingningerne i antallet af tjenestefolk over årene, men for sommerhalvåret 1570 kendes det formentlig fulde antal beskæftigede på gården. Man fandt da to karle og to piger.[85] Karlene fik hver i løn 6 mark og 1 par sko, pigerne hver 5 mark og 1 par sko. Sommeren 1573 havde Detlefsen ihvertfald en karl, Jens, som allerede 2/7 fik det halve af sin løn udbetalt, den anden halvdel kom mikkelsdag (29/9).[86] Omkring 1574 garanterede Detlefsen, at han skyldte sin karl Fedder 21 mark.[87] 1575 og 1576 arbejdede karlen Bane for Detlefsen.[88] Vi hører, at han 15/9 1575 fik udbetalt 6 mark i penge og klæde for en sommers arbejde. Efterårsregnskabet for 1576 var mere kompliceret. For det første havde Bane ekstra tilgodehavender: ifølge en indførsel i Detlefsens andet »register« skyldte denne ham 10 mark. Hertil kom, at Bane, som allerede nævnt, fra juli til september havde gravet salt og sejlet saltskuden. For denne fortjeneste fik han ud over lønnen omkring 5 mark. Banes hele tilgodehavende skulle så modregnes 3 beløb, som karlen havde fået i løbet af halvåret. Ialt udbetalte Detlefsen mikkelsdag 1576 13 mark 2 skilling til sin karl.

Tjenestefolksystemet har i Backe Detlefsens tid fungeret rationelt ud fra gårdejerens synspunkt. Under Walke Widdesen havde husbond måske nok i højere grad kunnet udnytte sine tjenestefolks optjente løn. At de viste tilbageholdenhed, når lønnen skulle falde i rede penge, antydes i det mindste ved Widdesens karls brugsret til gårdens jord. Gårdejerens mulighed for at opnå kredit på denne vis eksisterede imidlertid stadig i 1560'erne og

70'erne, og da var systemet utvivlsomt blevet mere fleksibelt. Den halvårige skiftedag tillod, at det ønskede antal tjenestefolk blev taget ind, når der var behov for dem. Det var der særlig i sommerhalvåret, og intet viser faktisk, at Backe Detlefsen havde tjenestefolk i perioden fra oktober til marts. I dette system var kontant afregning det naturlige. Karlens brugsret til jorden hørte antagelig en ældre tid til, og det halvårige par sko vejede næppe værdimæssigt meget i forhold til pengelønnen. Selv om denne delvist kunne erlægges i form af klæde, er det sikkert at de rede penge dominerede. I dette kølige og langtfra patriarkalske tjenesteforhold er det typisk, at karlen Bane fik løntillæg for sin møje med saltgravning. Sommerens ekstraarbejde gav en rask mand en ekstra skilling. På vor gård var arbejde en vare, som man tilkøbte sig efter gårdbrugets behov.

Ikke kun i forhold til sine tjenestefolk var Detlefsen »professionel« arbejdsgiver. Det gjaldt også over for daglejere.

Omkring 1573 fungerede Detlefsen som organisator i et af tidens digearbejder. Det drejede sig om Nordhusums »*siel*« (sluse), der skulle fornyes.[89] Detlefsen modtog i denne forbindelse ret store kontantbeløb fra to bønder, der havde opkrævet pengene hos andre bønder. Det samlede beløb anvendtes nu til bygningen af diget. I Immingsted skov huggede man i fællesskab træ og fik til gengæld for 4 skilling øl. Træ kom yderligere fra Backe Detlefsens skov – 4 »balken« til 8 mark – og fra handlende. Selve arbejdet ved diget beskæftigede flere folk. En smed og hans svend betaltes for at lave »digedøren«. En savskærer fik 22 skilling for 3 dages arbejde samt 36 skilling i kostpenge, to tømrere modtog for 10 dages arbejde 5 mark i løn og 7 mark 8 skilling til kost.

Samtidig med arbejderne i Nordhusum kog havde Detlefsen lønudgifter til digearbejde på 4 demat jord i Nordhusum kog, som han havde købt. Her arbejdede 2 mand i 8 dage og 1 mand i 2 dage for en dagløn på 8 skilling.[90]

1576 ser vi så igen Detlefsen som forretningsfører for et fælles digeprojekt – han førte »Dygeregesster«. For året 1577 blev udgifter til digning »*up dat flensborger lant*« noteret. Dette år, såvel

som 1580, udbetalte Detlefsen en lang række arbejdere deres daglønninger for arbejde med digerne.[91]

Håndværkere var kun sjældent brugt på Maasgården. En undtagelse udgjorde Hans Schomaker, der 1567 lavede gårdens sko.[92] Han fik, som det var normalt i skomagernes erhverv, udleveret råmaterialerne: 2 tørrede huder, 2 kohuder og en ung okses hud. De sidste 5 huder stammede fra egenproduktionen. Hertil kom yderligere en »*starff hudt*« – huden af et selvdødt dyr. I kontanter blev der udbetalt 3½ mark. Dermed var alt fodtøj til gårdens besidder og hans arbejdskraft skaffet til veje.

Et fleksibelt arbejdsmarked, hvor arbejderen solgte sit arbejde for kontantbetaling, sikrede at pengene kunne anvendes rationelt i landbruget. I forhold til arbejderne var Detlefsens transaktionskæder korte. Med dem indledtes ingen »forbundsdannende« byteforløb.

3. Jordforpagtere

Backe Detlefsen fik også fik arbejdskraft til dyrkning af sin jord ved at bortforpagte dele af den. Han besad mere jord, end han selv kunne dyrke fra sin gård. Var nu denne jordudlejning dikteret af slægts- og venskabsbånd, eller var lejejord en vare på linje med andre? Blev lejeforholdet oven i købet forvaltet på »upersonlig vis«, hvor kun de årlige jordlejebetalinger bandt ejer og lejer sammen?

At Detlefsen betjente sig af et sådant »upersonligt system« fremgår tilsyneladende af flere notitser i regnskabsbogen. Det oplyses f.eks. at *Hynryck Reghel* havde »*gehuret de 6 deymet*« i en kog øst for Ejdersted for 24 mark, ligesom det fremgår, at Hans Froddesen, sønnen af den rige frimand Bernd Froddesen, lejede et stykke græsland nær ved Husum for 8 mark 6 penninge.[93] På tilsvarende vis hører vi om bonden *Hans Petersen* fra Svesing, der lejede 10 demat marskjord og om *Jens Bonsen*, der betalte en tønde »leje-rug« for 2 agre på 6 skæpper jord »*up nyglant*«.[94] Men allerede her kompliceres billedet. Det fremgår af regnskabsbogen,

at Detlefsen med disse to bønder udover lejemålet havde transaktioner med bygningsmateriale og okser.[95]

Muligvis var lejemålets betaling ikke i alle tilfælde involveret i de transaktioner, parterne iøvrigt havde med hinanden. Men det ser ud til, at langt de fleste betalinger af forpagtningsafgiften »*hure*«, som Detlefsen modtog, vævedes ind i andre udvekslinger.

Med hensyn til *Wolber Topsen*, som betalte sin gæld ved juletid 1567, siges det, at gælden bestod af leje, »anden skyld« og af 30½ skilling »lantgelt und bede« – alt i alt 12 mark.[96] Topsens gældsbetaling inkluderede altså udover jordlejen og private gældsposter også ydelser til »staten«. Detlefsen var som fyrstens repræsentant i stand til gennem sine egne transaktioner at varetage offentlige interesser – eller omvendt.

Hvad der umiddelbart synes at være enkle transaktioner bliver mindre simple ved en nærmere betragtning. Dette gælder også i følgende tilfælde: Omkring 1566 indgik *Soster Folquarts datter* et lejemål med Backe Detlefsen. Til gengæld for et stykke græsland skulle hun årligt betale 3 mark og sørge for en vogn til en dags skovarbejde. Da hun 25/11 1567 betalte lejen, indgik der også i denne »gammel skyld«.[97] Samtidig ydede så en *Ketel Folquartsen* og en *Folquart Edding* deres leje. Ketel skulle give 2 tønder rug for marskjord i »*nyenkoge*«. For den ene tønde erlagde han 3 mark i rede penge, mens han for den anden blev 6 skilling skyldig. Folquart skyldte Backe Detlefsen for en tønde byg til en værdi af 2½ mark. Til hans gæld føjede sig imidlertid også 2½ skilling, som *Anne Folquart*, der vel var hans kone, havde fået af Backe Detlefsen for at dække en vævers løn. I dette sidste tilfælde fik Detlefsen sine penge tilbage af en helt fremmed kvinde – Mete Thomes fra Mildsted – og det samme gjaldt for en tønde vinterrug og en tønde sommerrug, som Folquart Edding skyldte ham i leje. Dem leverede *Katryne*.[98]

Hvordan disse personer, der bindes sammen af Folquart-navnet, var beslægtede, ved vi ikke. Meget muligt var dog Folquart Edding gift med Anne Folquart og fader til Ketel og Soster. Der er altså rimeligvis tale om, at familieskab betingede lejemålene. I Detlefsens egentlige regnskab med jordlejerne indgik da, måske

som en følge af familiesolidaritet opbygget omkring lejemålet, andre ydelser som arbejdspræstationer og udlæg til væverløn.

Lejer på samme måde som Folquart-familien var *Karsten Andersen*. Ifølge en regnskabsopgørelse fra 1567 skyldte han Detlefsen for dels »gammel skyld«, dels »leje-rug fra dette år« og »købt rug«. Dette blev modregnet »*dat dykent*« – det digearbejde, som Andersen havde gjort for Detlefsen. Resultatet blev, at Karsten Andersen skyldte 6 mark 6 skilling, som dog først betaltes 21/12 1568. 11/12 1571 afregnede Detlefsen med *Anders Karstensen*. Han betalte dels den gamle leje, der skulle have været betalt 29/9 1570, ialt 13 mark, dels en »rente« på 4½ mark fra Merte Ingvers og endelig 26 skilling for en tønde købt rug. Fra dette kunne trækkes »alt hans arbejde«. Endnu en gang træffer man Anders Karstensen i regnskabsbogen i året 1573, hvor han af Detlefsen fik anvist for 6 mark klæde, »wande«, hos købmanden Andreas Meynhoff i Husum.[99]

Vi må tro, at Karsten Martensen var fader til Anders Karstensen, og at der altså var tale om et lejemål, der overførtes inden for familien. I udlejer/lejer-relationen indgik i dette tilfælde såvel arbejde, korn og klæde som den regulære jordlejeydelse.

Jordlejerne modtog den jord de lejede som led i en facetteret udveksling af værdier blandt mange personer. Lejernes videre transaktioner fremgår af de helt fremmede personer, der dækkede lejernes gæld til Backe Detlefsen. I dette udvekslingssystem blev der holdt nøje rede med alle ydelser. Lejejord var en vare på linje med andre. På den anden side kunne familie- og slægtsrelationer givetvis diktere relationernes videre forløb over længere tid.

4. Låntagere og jordsælgere

Mennesker, der ønskede adgang til Backe Detlefsens likvide midler, flokkedes om ham. Talende i denne forbindelse er en række smålån på ialt 8 mark, der 1573 ydedes til *Peter Jonsen* »*de dreker*« – drejeren – og dennes kone. Om 8 skilling, som blev udlånt til den lille håndværkerfamilie, noteres det, at pengene blev givet konen, »da hun løb efter mig, da jeg gik fra Hatsted tingsted mod

Skobøl«.[100] Detlefsen har været en betydningsfuld skikkelse med en fyldt pung ved bæltet, hvorfra nødvendige penge nådigst kunne uddeles.

I almindelighed var nu de små ikke-rentebærende lån uden sikkerhed til naboer og bekendte sjældne. Når Detlefsen skilte sig af med sine penge foretrak han ihvertfald sikkerhed i jord. Det allersikreste og fordelagtigste var selvfølgelig at købe rettigheder i jord – og så langsomt at betale købssummen. Dette skete ikke sjældent. 1568 25/3 fik *Moder Hanses* således 48 mark for jord i Lille Padeleck (Lundenberg hd, Strand) samt yderligere 3½ mark for 4 skæpper jord, som hendes broder besad. Som et led i afviklingen af Detlefsens gæld for denne transaktion kunne Moder Hanses i den følgende tid trække på Backe Detlefsens ressourcer. Straks fik hun 1 tønde sommerrug, og ved høsttid modtog hun 1 tønde sædehavre med en plov til at berede jorden med.[101] 1576 havde Detlefsen igen lagt ud for Moder Hanses og betalt hendes »digepenge« og »*broke*« til hertugen.[102]

Allerede før 1558 havde Backe Detlefsen købt 2 agre af *Iwer Hansen*.[103] Af regnskabnotitser for 1568 og 1569 fremgår det, at de to endnu ikke var kvit. 1568 betalte Detlefsen 30 mark 12 skilling til Hansens kreditorer ved omslaget i Kiel og hjalp ham med at betale 8 mark til en bonde, som han havde købte en hest af. For en del fik Detlefsen sine udgifter dækket ved, at en mand betalte 18 mark, som han skyldte Hansen i lejepenge. 1569 var dennes økonomiske problemer imidlertid lige så akutte som året før. Atter måtte Detlefsen lægge ud for ham ved omslaget i Kiel, denne gang ca. 42 mark. Iwer Hansen var da nødsaget til at sælge resten af sin jord; salget af gestjorden indbragte Detlefsen 9 mark, for 3 demat marskjord modtog han fra køberen 150 mark og 3 dages årlig digearbejde.[104]

Da enken *Hylle Hanses* 23/2 1573 måtte sælge 4 demat i Nordhusum kog til Backe Detlefsen, var der allerede gammel gæld mellem de to parter. Hendes afdøde mand Hans Clausen skyldte 29 mark 8 skilling for 5 års »*roggenhure*«. Hun var altså antagelig tvunget til at sælge. Købssummen blev en tønde rug, der straks udleveredes, samt 45 mark og en kos græsning.[105] Resten af beløbet udbetaltes i meget små rater, som jævnligt afhentedes af

Fig. 10. Engelsk guldmønt fra o. 1570, en såkaldt engelot. Mønten, der på forsiden viser ærkeenglen Michael, vejer godt 5 gram. 1568 gav Backe Detlefsen fra Maas sin søn 3 engeloter, så han kunne købe silke i Amsterdam. (Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling).

enken og hendes børn i årene 1573–1578, efter sommeren 1576 kun af børnene. Det fremgår, at den lille familie havde en ko, og vi får en fornemmelse af, at Hylle tjente sine penge ved at drive småhandel med kramgods – hun fik udbetalt 8 skilling 1574 »torsdagen før Bredsteds årsmarked« (=2/9), 1 mark »torsdagen efter Ribes marked« 1575 (= 15/9) og 1 mark »lørdagen før Læks marked« 1576 (sept/okt).[106]

Kun i et tilfælde modtog Hylle Hanses klæde. Marts 1577 fik hun af Detlefsen 10 alen lærred til en værdi af 20 skilling.[107] Klæde var til gengæld hovedbetalingsmidlet i Detlefsens transaktioner med *Hans Koningh* og *Junge Olde Olsen*. De overlod ham 30/11 1573 7 skæpper jord i 2 agre for en købssum på 79 mark. Købssummen udbetaltes dels i penge, dels i form af 14 alen sort klæde (á 2 mrk 4 sk alenen), 1¼ alen sort klæde til en skjorte og hoser, 5 alen wismarsk gråt klæde (á 11 sk alenen).[108] Handelsbonden Backe Detlefsen var vel istand til i sine transaktioner at erstatte rede penge med købeklæde og herved stryge en ekstragevinst. Det var næppe likviditetsmangel, der tvang ham til at overgå til »naturalier«.

Når Detlefsen lånte ud, kunne der være tale om »strategisk kredit«. 27/10 1566 lånte han eksempelvis 36 mark 3 skilling til sin nabo *Tete Walkens*. Af lånet blev de 25 mark betalt direkte til andre, som Walkens skyldte penge. Backe Detlefsen fik til gengæld for sit lån 4 skæpper jord, tæt ved Maasgården.[109] Igen i 1568 må Walkens og Detlefsen have haft transaktioner; da regnskabet dette år gjordes op ser vi, at Walkens var blevet 6 mark 14 skilling

skyldig.[110] En egentlig oversigt over pengeforholdet mellem de to kommer i forbindelse med Detlefsens salg af sine jorder til hertug Adolf. Da dette skete i 1574 disponerede Detlefsen åbenbart over en stor del af Walkens jord, ialt 23½ skæppe jord. Det solgtes til hertugen for 277½ mark. Udover de 36 marks pant i denne jord, som Detlefsen besad fra 1566-lånet, havde han siden fået yderligere for 60 mark »*pantschyllyngh*« heri. Pantetilgodehavenderne kunne modregnes gælden, og Tete Walkens havde så 181 mark 5 skilling til gode hos Backe Detlefsen.

Betalingen af denne gæld viser os Tetes situation i 1574.[111] Tre mænd havde 64 mark 2 skilling til gode hos ham; de fik deres penge af Detlefsen – den ene i form af 3 alen sort klæde, som han fik lov at udtage hos Husumkøbmanden Lange Tile. Af St. Jørgensgården, hospitalet i Husum, »*deme gasthuse*«, havde Tete lånt 100 mark, som Detlefsen også betalte for ham.[112] Når der medregnedes 1 tønde rug, ½ tønde malt og 2 skæpper byg, som Detlefsen havde ydet, blev resultatet at Tete skulle have udbetalt kun 9 mark for al sin jord.[113] Backe Detlefsens transaktioner med Tete Walckens havde målbevidst sigtet mod en arrondering af Maasgården og nåede dette mål.

»Strategisk kredit« var der formentlig også tale om i Detlefsens transaktioner med *Karsten Martensen*. Antagelig var denne en ældre mand, for han var en af de tre lejere, der i påsken 1568 rykkede ind i Detlefsens lejeboliger i det gamle kloster. 1568, påske og mikkelsdag, leverede han punktligt sin leje (8½ mark, 2 td rug), samtidig med, at han betalte 1 daler kontant for 7 skæpper rug.[114] Snart voksede gælden imidlertid. 1574 skyldte han Backe Detlefsen for 7 tønder havre (5 mrk 4 sk), en fed ko (4½ daler) og var i restancer for 2 års leje (30 mrk).[115] Hertil kom så, at Martensen dette år ikke så sig i stand til at klare sine forpligtigelser på omslaget i Kiel. Her måtte Detlefsen for ham nu betale 450 mark hovedstol og 21 mark renter. Hans begrænsede økonomi brød nu sammen, og Detlefsen overtog hans jord til gengæld for sine lån og udlæg.

Martensens jord bestod af 10 skæpper jord, værdsat til 250 mark og 3 skæpper jord til 45 marks værdi. Enkelte tilgodehavender kunne føjes til: 10 mark betalte »Elias« for panterettigheder,

30 mark havde Martensen i pantebesiddelse i Backe Detlefsens jord.[116] Det er sandsynligt at denne jord udgjorde Martensens livsgrundlag, og at det var hertugens køb af Detlefsens jord samt af de ovennævnte 3 skæpper jord, som forårsagede klosterpensionærens konkurs netop på dette tidspunkt. Frataget sin jord var det ham umuligt at betale de årlige renter og afgifter. På den anden side var Martensens ruin sikkert uundgåelig. Maasbondens plan om yderligere arrondering af sin gård blev kun forhindret ved hertugens indtræden på det lokale jordmarked. Da regnskabet gjordes op 27/7 1574 åbenbaredes det, at Martensen var insolvent – han skyldte Detlefsen 187 mark 4 skilling. Dette beløb måtte dækkes af garanterne – »*Hennyng Iensß und syne myt borge*«.[117]

Helt hvordan forløbet var i Backe Detlefsens gæld med *Peter Nomsen*, kan vi ikke se. Endnu 1565 var Nomsen med til at udrede Asmus Tymmermans gæld sammen med Detlefsen, men 1573 var han åbenbart kommet i økonomiske vanskeligheder. Dette og de følgende to år måtte Detlefsen betale renter for ham ved omslaget i Kiel, bl.a. til Benedict Sested til Cronsburg.[118] 14/7 1574 løste Detlefsen forbigående hans likviditetsproblemer ved at købe 3 skæpper jord »med sæden« af ham for 86 mark. De var allerede brugt – 40 mark gik direkte videre til Paul Goltsmyt i Husum, 21 mark tilflød en anden långiver ved navn Laurens Lassen, og Backe Detlefsen skulle også selv have sine udlæg dækket: han havde lånt Peter Nomsen 22 mark ved omslagene i Kiel 1573 og 1574 og betalt 1½ mark for Nomsens skyldige digepenge.[119] Transaktionsrækken mellem Nomsen og Detlefsen sluttede imidlertid ikke med denne jordtransaktion. 1580 noterede Detlefsen, at han havde lagt 27 mark ud til dækning af digepenge og andre pligtige afgifter, som Peter Nomsen skulle betale. Nomsen kunne betale lidt af beløbet tilbage ved at udføre digearbejde, men vi må tro, at nye jordsalg havde været uundgåelige, hvis ikke Detlefsens død havde afbrudt hans långivning.[120]

5. Kurator og garantvirksomhed

Kreditsystemet gav mulighed for at erhverve jord gennem lån. En anden mulighed for ekspansion på jordområdet åbnede sig imidlertid også. Man kunne påtage sig rollen som kurator for boer, blive bobestyrer.

Et bevaret brev fortæller os, at Jens Tetensen (=Teting), boende i Drift i Hatsted sogn, 16. november 1540 lånte 30 mark af Husums kirke mod pant i 4 demat jord. Den årlige rente skulle være 2 mark. To garanter fra Hatsted, Topi Nickelsen og Boye Wolbersen, har beseglet brevet.[121]

Før påske 1567 afgik Jens Tetensen/Teting så ved døden. Backe Detlefsen og en Jens Petersen påtog sig skyld og tilgodehavender i boet sammen med to storbønder fra Hatsted, Claus og Wolber Topsen, der antagelig var sønner af den Topi Nickelsen, som 1540 garanterede for Husum kirkes lån.[122] Tetings jord deltes mellem kuratorerne. Jens Petersen og Backe Detlefsen fik på denne måde 5½ demat marskjord, heraf 2 demat i Porrenkog, og 5 skæpper gestjord.[123] Til gengæld skulle så kreditorerne betales: Af Christoffer von Ahlefeldt (til Runtoft, Nordsee, Bossee) havde Teting lånt 500 mark, fra Clara Sested i Egernførde var 100 mark lånt, Hr. Peter Skriver i Slesvig og priorinden sammesteds stod for lån på henholdsvis 17 mark og 7 mark 1 sk. Mere lokale kreditgivere var Katrine Aggesen fra Rødemis (44 mrk) og brødrene Folquart og Sonke Ketelsen i Hatsted (hver 100 mrk). Disse 1068 mark 1 skilling betalte Detlefsen & Petersen de følgende to år, delvist gennem Kiels omslag.

Et mindre problem var det, at der også var faste lån i Tetings gård, som blot skulle forrentes normalt. Det drejede sig i vid udstrækning om rentekøb fra byernes kirkelige institutioner (tab. 5):

Tab. 5. Faste lån i Jens Tetings gård

Kreditgivere	Hovedstol	Årlig rente
Slesvig (domkapitel?)	100 mrk	6 mrk
Kirken i Husum	100 mrk	6 mrk
Kirken i Husum	30 mrk	2 mrk
Kirken i Mildsted	8 mrk	8 sk
Wolber og Ingwer Paierenghs arvinger	300 mrk	(til gengæld for lånet dyrker de for 50 mark jord i Hokstrup, Fjolde s)
Sonke Ketelsen	75 mrk	
Hospitalet i Husum	50 mrk	
Kredit ialt	663 mrk	

Alt i alt var det bestemt en betydelig rentebyrde, der hvilede på gården i Drift; lånene androg 1731 mark, som der årlig skulle betales over 100 mark rente af. Visse af lånene var gamle og lokale, som Husums kirkes fra 1540; men det ser ud til, at Jens Teting efter midten af det 16. århundrede havde været nødt til at gå til østkystens velhavere for at opnå den nødvendige kapital.

At han i sin låntagning mod øst havde følgeskab af andre bliver straks klart. Når man tog lån, måtte man have andre til at kautionere for sig. Desværre for Teting var han trådt i borgen for en række debitorer, der ikke kunne klare deres forpligtigelser. De måtte nu udredes af boets kuratorer – Detlefsen & Petersen.[124] For Jens Bonsen havde Teting været med til at garantere for et lån på 500 mark hos Lyder Hofsnyder i Kiel. Detlefsen måtte her betale 32 mark 2 skilling. For Asmus Tymmerman i Husum var der kautioneret for et lån hos Peter Jeger i Egernførde. Det kostede Detlefsen 35 mark 5½ skilling. »Kykense« i Rendsborg havde lånt Jon Laurensen fra Hatsted et beløb, som Teting også have garanteret for, og Detlefsen skulle nu betale 15 mark 15 skilling. Endelig havde Nysse Smyt taget lån hos Margrethe Sested »tho Dampe«. Til gengæld for den kaution Teting havde givet, måtte Detlefsen betale 26½ mark.

Tilfældet Jens Teting satte da Detlefsen som kurator af en land-

brugsejendom. Hans egne transaktioner gjorde, at han kom til at udrede skylden efter både byboer og landboer. Dette gjaldt bl.a. for to af de skyldnere Teting havde kautioneret for, nemlig borgeren Asmus Tymmerman og bonden Jon Laurensen.

Asmus Tymmerman fra Husum gik øjensynligt konkurs 1564.[125] Det følgende år måtte Backe Detlefsen sammen med andre garanter udrede 2 lån på hver 200 mark, som denne mand havde taget hos adelige fra østkysten. Backe Detlefsen, der skaffede sig kapitalen ved at optage et nyt lån, fik til gengæld for sine ydelser rettigheder og leje fra Tymmermans »*Vester Hus*«.[126]

Jon Laurensens konkurs er tidligst bevidnet i forbindelse med Tetings bobehandling i 1567.[127] 1569 måtte Detlefsen imidlertid yderligere lægge ud for ham. Det viser sig, at Jon Laurensen besad et hus i Hatsted og som pantebesiddelse dyrkede et stykke jord i Padeleck nye Kog. Pantehaverne var dels en Anke »Kledekregerische«, som fik sit tilgodehavende på 80 mark udbetalt ved omslaget i Kiel, dels lokale bønder, der skulle have 65 mark. Selv om han gradvist fik sine udlæg dækket af en række garanter endte Backe Detlefsen også i dette tilfælde med at opnå jordrettigheder. Han fik andele i huset i Hatsted og i marskjorden.[128]

To yderligere byboer, som Detlefsen overtog gælden efter, var Husumborgerne Andreas Hansen og Hans Erthman.

Andreas Hansens konkurs indtraf 1569, og Detlefsen betalte de skyldige beløb (tab 6):

Tab. 6. Andreas Hansens lån

Kreditgivere	Hovedstol	Årlig rente
Hr. Johannes Hamer (præst i Husum)	100 mrk	
Samme		9 mrk
Aucke Bandyckes		50 mrk (forfalden rente)
Catryne Martens		6 mrk

Til gengæld for disse betalinger kunne Maasbonden så opkræve leje af den »østlige kælder« (6 mrk) og den »vestlige kælder« (13 mrk) i Andreas Hansens hus.[129]

Hans Erthman gik fallit 1567 og Detlefsen måtte da sammen med

herredsfoged Mathias Paysen betale 300 mark hovedstol i Flensborg og alene erlægge rentepenge i Slesvig – 30 mark til domkapitlet og 6 mark i »fattigpenge«.[130] Det ser for en gangs skyld ud til, at Detlefsen ikke i dette tilfælde fik noget ud af sine penge.

Ser man Detlefsens optræden som garant og kurator under et, bliver det tydeligt, hvor stor – og hvor udbredt – skyldbelastningen af de enkelte landbrug og borgerhuse kunne blive på Vestkysten ved 1500-tallets midte.

Kapitaloverførsel mellem Slesvigs østkyst og vestkyst

Detlefsens kreditor- og bobestyrervirksomhed viser, at kreditydelser gennemtrængte Vestkystens land- og bysamfund. Lånerne var både bønder og borgere. De lånte til hinanden, men der kom også betydelige investeringer fra institutioner og personer uden for lokalsamfundet.

Lige fra slutningen af det 15. århundrede havde fremmede *gejstlige institutioner* investeret på Slesvigs vestkyst.[131] Ovenfor nævntes det, at Domkapitlet i Slesvig før 1490 havde lånt 100 mark til Maasgårdens nabo.[132] Denne lånepolitik afspejledes da også i Backe Detlefsens optegnelser. Slesvig Domkapitel besad ifølge dem 1567 et lån på 100 mark (6% p.a.) i Jens Tetings hus og et på 300 mark (5% p.a.) i Hans Erthmans hus. Erthman havde lånt 100 mark (6% p.a.) »*armengelt*« i Slesvig, og blandt Tetings kreditorer befandt sig »priorinden« i Slesvig.[133]

Det virkelige bemærkelsesværdige ved det kapitalmarked, som Backe Detlefsen indgik i, var imidlertid den plads *Kiels »Omslag«* havde.[134]

I enkelte tilfælde kunne kapital fra personer, der stod uden for lokalsamfundet, ganske vist overføres ved, at man opsøgte dem på deres bopæl. 1567 rejste Backe Detlefsen og herredsfogeden Mathias Paysen til Flensborg og betalte renter for et lån på 300 mark, som stod i Hans Erthmans hus.[135] 1574 blev det aftalt, at Berent Snyder i Slesvig ved næstfølgende omslag i Kiel skulle

have udbetalt det beløb på 200 mark, som han havde lånt vestkystbonden Hans Olde. Backe Detlefsen fik da istedet en aftale med Jens Feddersen fra Svesing om, at denne kunne give Berent pengene direkte ved årsmarkedet i Slesvig.[136]

Almindeligvis tog Detlefsen dog til omslaget og ordnede her låneforretningerne. Det ser ud til, at han havde følgeskab af en del andre bønder og borgere fra sin hjemegn. Om Peter Nomsen siges det eksempelvis, at Detlefsen ved omslaget i Kiel 1574 lånte ham 20 mark, mens en mand ved navn Hinrick lånte Peter 2 mark året før samme sted.[137]

En kold og besværlig rejse har det været at komme til omslaget, der holdtes i dagene fra 6. januar til 2. februar. Et lille indtryk af forholdene for en af de bønder, der samtidig med Detlefsen krydsede den jyske halvø, får vi i Johannes Petreus skildring af Nordstrand.[138] Petreus svigerfader, Laurens Hinrichsen, boede i Evensbøl i Nordstrand og rejste herfra den 4. januar 1576 til Kiel; efter at have ordnet forretningerne her tog han videre til adelsenken Clara Sested i Egernførde og betalte hende de skyldige renter. Ved hans begravelse i hjemsognet trådte arvingerne frem og påtog sig formue og gæld i boet. De havde ventet meget efter storbonden, men blev slemt skuffede. Det viste sig nemlig, at al hans ejendom, der vurderedes til en værdi af 4000 mark, netop rakte til at betale kreditorerne. Betalingen af disse var en æressag; for at der ikke skulle blive talt ondt om afdøde fik alle, hvad de fordrede – »*de hadden bewiß edder keines*« – ligegyldigt om de havde gældsbeviser eller ej.

Rejsens besvær og sikkert også kreditorernes ansigter – hvis man som Laurens Hinrichsen var faldet i »schwaren schulde« – taget i betragtning, er det ikke ejendommeligt, at nogle foretrak at blive hjemme. Der var brug for en mellemmand, og denne rolle placerede Backe Detlefsen sig i. Det gav ekstra udgifter; men dem blev der holdt regnskab med. Detlefsen beregnede sig ofte beløb for »kostpenge«, »skadepenge«, »skriverpenge«, »gaver«, »budpenge«. Den vigtigste følge af formidlerpositionen var givetvis magt. Maasbonden stod som den solide brobygger, der overførte kapital fra Slesvigs østkyst til dets vestkyst. Han holdt styr på det hele ved hjælp af sin regnskabsbog. I almindelighed var der ingen

problemer med at finde frem til pengegiverne på stedet; men da omslaget i 1565 og 1566 var flyttet til Rendsborg på grund af en grasserende byldepest måtte Detlefsen alligevel have en lille huskenotits på indersiden af regnskabsbogens bind – »Merten Hessel, en guldsmed i Rendsborg er fru Katrine (Rantzaus) herberg«.[139]

Inden vi går videre med overvejelser om det generelle i det kapitalmarked, der afspejles i Maasbogen, vil det være på sin plads at bringe en oversigt over de transaktioner, der forekommer her (tab. 7).

Tabel 7. Oplysninger om Kiels Omslag i Maasbogen (B.D. = Backe Detlefsen)

1565	(Dette år finder omslaget sted i Rendsborg)	
	1. *Joachim Rantzaus* (til Putlos) arvinger tilbagebetales lån givet til *Asmus Tymmerman* (Husum) og *Kally Smyt*	200 mk
	+ Rente	24 mk
	2. *Katrine Rantzau* tilbagebetales lån givet til *Asmus Tymmerman* (Husum) og *Kally Smyt*	300 mk
	3. Abel Ratlow (til Lindau) udlåner til *B. D.* (Maas) og *Aystyn Former* (Husum)	400 mk
1566	1. *Christoffer v. Ahlefeldt* (til Runtoft, Nordsee, Bossee) har lånt 300 mrk til *Jens Teting* (Drift) heraf udbetales	200 mk
	2. Abel Ratlow (Lindau) har lånt til bonden *Iver Hansen.* B.D. betaler rente	12 mrk + 3 mrk 4 sk (for en 1/4 td smør)
	3. *de bode van der hoye*'(?) har lånt 100 mark til *Iver Hansen.* B.D. betaler rente	6 mk
1569	1. *Christoffer v. Ahlefeldt* (til Runtoft etc.) tilbagebetales lån ydet til *Jens Teting* (Drift)	200 mk
	2. *Clara Sested* (Egernførde) tilbagebetales lån ydet af hendes mand Tønnes S. til *Jens Teting* (Drift)	200 mk
	3. Lyder Hofsnider (Kiel) tilbagebetales lån givet til vestkystbønder (?), *Jens Teting* har kautioneret	500 mk
	4. *Peter Jeger*(Egernførde) tilbagebetales lån givet til *Asmus Tymmerman. Jens Teting* har kautioneret for	35½ mk
	5. *Kykense* (Rendsborg) tilbagebetales lån givet til *Jon Laurensen, Jens Teting* har kautioneret for	15 mk 15 sk
	6. *Margrethe Sested* »tho Dampe« tilbagebetales lån givet til *Nysse Smyt. Jens Teting* har kautioneret for	26½ mk
	7. *Abel Ratlow* (Lindau) har lånt et beløb til bonden *Iver Hansen.* B.D. betaler renter	18 mk + 8 daler for ½ td smør

	8. »*de bode van der hoye*« har lånt *Iver Hansen* 100 mk. B.D. betaler renter	6 mk
	9. *Anke Kledekregerische* tilbagebetales lån give til *Jon Laurensen* (Hatsted)	80 mk
1570	1. *Abel Ratlow* (Lindau) får renter af lån givet til *Asmus Tymmerman*	sum uoplyst
1571	1. *Jurgen Maeß* (Strand) har lånt 200 mk til bonden *Peter Nomsen* før 11/11 1573. B.D. betaler renter	12 mk
	2. *Paul Rantzau* tilbagebetales 100 mk, som han har lånt *Karsten Martensen* (Husum)	100 mk
	+ Renter	6 mk
	3. *Markus Wilde* tilbagebetales lån givet til *Karsten Martensen* (Husum)	100 mk
	4. *Margrethe v.d. Wisch* tilbagebetales lån givet til *Karsten Martensen* (Husum)	100 mk
	+ Renter	15 mk
1575	1. *Benedict Sested* (Cronsburg) har lånt penge til bonden *Peter Nielsen*. B.D. betaler rente	14 mk
	2. *Jurgen Maeß* (Strand) har lånt 200+100 mk til bonden *Peter Nomsen*. B.D. betaler renter	12 + 6 mk
1576	1. *Benedict Sested* (Cronsburg) har lånt penge til *Laurens Mertensen*. B.D. betaler rente	3 mk 8 sk
	2. *Benedict Sested* (Cronsburg) har lånt penge til *Tuky Volquardsen* og *Jon Ketelsen*. B.D. betaler rente	21 mk

Maasbogens optegnelser repræsenterer et »tilfældigt udvalg« af de transaktioner, der fandt sted mellem omslaget og vestkysten i perioden 1565–1576. De største pengeoverførsler noteredes 1569, da næsten 1000 mark tilbagebetaltes til østkystkreditorer. Kan de her præsenterede oplysninger nu sættes ind i en større ramme?

Den gejstlige kapitalstrøm til vestkysten i form af rentekøb startede som nævnt allerede i det 15. århundredes slutning. Omkring 1520 var den fast institutionaliseret. 1532 havde Slesvig Domkapitel således udlånt ialt 985 mark til bønder på Vestkysten.[140] I 1540 tog gejstlige institutioner og privatpersoner vestfra lån hos hos domkannikerne fra både Slesvig og Lübeck.[141]

De første adelige lån dukker op i 1540 i den omfattende kildesamling til Husums historie, som E. Möller har udgivet. Dette år lånte Otto von Qualen til Koselau 400 mark til Husum. Datoen for lånets indgåelse, »den achte dagen der hilligen drier kon-

ninge«, angiver næsten med sikkerhed, at transaktionen fandt sted på Kiels omslag.[142] Den næste adelige lånetransaktion, der dukker op i Husums kildesamling, er fra 1558 og er ligeledes fra tiden omkring helligtrekonger. Ifølge kilden låner Joachim Rantzau, Hinrichs søn, til Putlos (Oldenburg s., Holsten) 500 mark (6% p.a.) til Kally Jensen i Husum.[143] Da det fremgår, at Backe Detlefsen og flere andre personer, som vi kender fra dennes regnskabsbog, er garanter for lånet, kan man givetvis identificere Kally Jensen med den Kally Smyt, hvis lån fra netop Joachim Rantzau måtte tilbagebetales af Detlefsen 1565 (se tabel 7, 1565, 1).

Det ser ud til, at kapitalstrømmen via Kiels omslag tog fart midt i 1500-tallet; Möllers kildesamling viser ligesom Maasbogen, at borgere blandede sig med de adelige ved denne tid: Engele Landwere fra Rendsborg lånte 1557 på omslaget 300 mark til Husums kirkeværger.[144] Den kulmination omkring 1560–1570, som antydes af Maasbogen, støttes af en optegnelse hos præsten Johannes Petreus.[145] Han fortæller, at 1565 »fik han at vide af Mom Oßlichsen, der (selv om han var belastet med svær gæld) var en klog og fornuftig mand, der boede på Pelworm, og som havde godt kendskab til dette lands (Strands) forhold, at adelen på dette tidspunkt havde krav på 35.000 mark lybsk hovedstol«. Præsten kunne i den skrivende stund, omkring 1600, glæde sig over, at gælden nu »Gudskelov« var »udfejet«. Kan vi tro denne sidste oplysning, aftog kreditgivningen fra øst til vest altså op imod år 1600.

Kapitalstrømmen førte, som det med al ønskelig tydelighed er fremgået af Detlefsens regnskabsbog, til jordtransaktioner. Der åbnede sig muligheder for, at de adelige kreditgivere kunne vinde indpas på den ellers landsherreligt dominerede vestkyst. Landsherrens forsøg på at modvirke dette svarer nu tidsmæssigt til den kronologi, der fremgik af oplysningerne om låntagningen. 1560 14/4 indskærpede hertugen sin nyindsatte staller Jørgen Mød, at han skulle forhindre fremmede og andre i at købe eller pante jord af stranderne.[146] 1572 indberettede stalleren fra (Nord)Strand, at de adelige og deres tjenere imod hertugens forordning dristede sig til at købe og pante bondejord.[147] 1/4 1572 udstedtes da fra Hans-

borg en forordning for Nordstrand om, at bondeland ikke måtte »købes, byttes eller pantsættes« til adelige.[148] 6/7 1585 udstedte hertug Adolf atter en forordning, der understregede det strafbare i at pantsætte eller sælge jord til adelige. 1/8 1593 blev bestemmelsen fornyet.[149] Fra andre dele af vestkysten foreligger der lignende og samtidige mandater.[150]

Adelig – og borgerlig – kreditgivning fra østkysten til vestkysten synes at have taget sin begyndelse omkring 1550, at have kulmineret omkring 1560–70, og at have været væsentlig formindsket omkring 1600. Den landsherrelige politik gik ud på at forhindre, at jord, der var stillet som sikkerhed for disse lån, gik over i adeliges besiddelse – og her åbnede sig igen en niche for Backe Detlefsen. Han og andre af hans slags kunne med deres kapital overtage de konkursboer, som adelen ifølge lovgivningen var udelukket fra at få del i.

Kredittens bølgebevægelse er et udtryk for to forhold. Dels må den skyldes den omlægning af det slesvig-holstenske ridderskabs kreditgivning, som bl.a. Ladewig Petersen har påvist.[151] Et fald i renteniveauet i Antwerpen bevirkede, at adelen fra 1560'erne trak kapitalen tilbage fra dette internationale pengemarked og istedet anlagde den mere lokalt. Ved lån via Kiels omslag kunne man bibeholde den i europæisk sammenhæng høje rente på 6–10%. Kreditgivningen til den slesvigske vestkyst forklares naturligt ved det forøgede udbud af kapital. Det andet og grundlæggende forhold, der drev kapitalydelserne fremad – og samtidig er med til at forklare, hvordan adelen i det hele taget kunne opretholde deres »højrenteområde« – er Vestslesvigs bønders reaktion på tidens »prisrevolution« og de gode afsætningsmuligheder.

Under indtryk af de stigende jord- og landbrugspriser tog mange lån i deres gårde, ofte meget store lån.[152] Det gav mulighed for ekspansion, men til gengæld kunne konkurs let blive følgen. Kun virkelige storbønder som Detlefsen fik indtægter fra landbrug og handel, der på en gang tillod dem at låne penge ud til andre og sikrede dem vækst, når andres økonomi brød sammen.

Den stat, som Maasbonden var borger i, oplevede næppe tilfældigt en gældssætning, der tidsmæssigt fulgte bøndernes. For

hvor det i lokalsamfundet var nogle få rige bønder, der kunne høste fordele af kreditsystemet, så var det, hvis tingene anskues på statsniveau, fyrsten selv, der indtog vinderens plads. Derfor voksede da fra midten af 1500-tallet den slesvig-holsten-gottorpske statsgæld betydeligt. Der var ingen øjeblikkelige problemer hermed; statsgælden kunne blot væltes over på undersåtterne.[153] Selv storbonden Backe Detlefsen blev på sæt og vis offer for dette forhold. Anlæggelsen af »Meierhöfe« var et led i statens forsøg på at skaffe penge til de voksende gældsudgifter.[154] Og netop ønsket om en hertugelig Meierhof i Husum fremtvang salget af Detlefsens slægtsgård i Maas.

To bønder på gården i Maas

Backe Detlefsen og hans bedstefader Walke Widdesen er eksponenter for det vestslesvigske bondesamfund, hvor jord og arbejde i det 16. århundrede blev til værdier, der uden besvær veksledes til penge.

Det gamle økonomiske system udgjordes af »den samlede husstand«, der tilstræbte en selvforsynende økonomi, underlagt »pater familias«. Denne form smuldrede i de to bønders tid – hvis ikke før – og ingen nødvendighed udover pengenes bandt mere gård, husbond, børn og tjenestefolk sammen.[155] Systemet med en stærk belåning af jord og gård og med hyppige konkurser, der skulle præge Vestslesvig i de næste århundreder havde sat sig igennem.[156] Gennemgående var samfundet præget af individualiserede relationer, selv om der forekom undtagelser: ejendomsbesiddelse gav adgang til visse former for fællesskab. I Backe Detlefsens transaktionskæder kan der således spores ansatser til et patron-klient forhold overfor jordlejere, og et solidt magtforhold etablerede sig givetvis til de gårdbrugere, hvis lån han garanterede for. Som helhed var man imidlertid økonomisk individualiseret i det vestslesvigske samfund. Mange individer bukkede under for de transaktioner, hvor rationel kalkule bestemte produktion, handel og kredit. Det var en »fuldstændig« pengeøkonomi, hvor de fleste tabte, mens de færreste vandt.

II,4. Østslesvigsk bondekredit
Fladsten-bogen

Den såkaldte »Fladstenbog« er et hefte på 39 blade, indbundet i et pergamentsblad fra et middelalderligt håndskrift.[1] På bogens første blad defineres bogens formål:

»Item diisze bock vormeldit
up alle mine rent Tho
Ries van min eg(e)n, und
Selige Jes Hansen sinn
Nagelaten kinder vhan
Dato a(nn)o 89«.

Heftet skal altså fortegne »renter« i Rise sogn, som tilkommer bogføreren selv og afdøde Jes Hansens børn. Umiddelbart kan det slås fast, at der er tale om såvel et personligt regnskab som et formynderregnskab. Videre angives tidspunktet for bogens anlæggelse – år 1592. Sidst kommer så navnet på skribenten – *»Matz Pauelsonn, Elberichgensis, Manu propria«*.

Vi skal i det følgende først beskæftige os med de dele af bogen, som Matz Pauelsen har ansvaret for, og herefter se på hans søns notater. De senere indførsler skal derimod ikke analyseres.[2]

Matz Pauelsen stammede, som han angiver med sit tilnavn, fra gården Elbjerg i Løjt (Rise herred). Det var et meget betydeligt landbrug på 6½ otting jord, hvoraf Matz' broder, Jep Pauelsen, overtog det halve ved faderens død omkring 1580. En indførsel i Fladstenbogen viser, at arvedelingen ikke forløb helt problemløst.[3] Jep Paulsen kom til at skylde broderen Matz 50 daler, et rentebrev på 15 mark, samt en »egekornkiste«. Først omkring 1590 var dette mellemværende bragt ud af verden efter en tingsag.

Alle sønnerne fra Elbjerg kom imidlertid godt i vej. De må

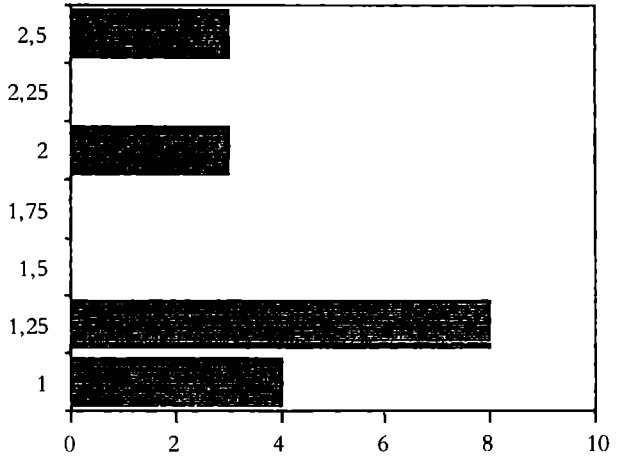

Fig. 11. Gårdstørrelser i otting i Stollig 1641. Fladsten og tre andre gårde var på 2 otting. Kilde: Johannes Mejers kort over Stollig.

have haft en pæn sum penge med hjemmefra. Jep Pauelsen overtog som nævnt en halvdel af fædrenegården; Marquart Pauelsen fæstede den store gård Blåsholm, og Matz Pauelsen flyttede ind på Fladsten.[4]

Fladsten, der var vokset frem ved midten af 1400-tallet i Stolligs bymark, var indtil 1583 i adelig eje. Dette år blev gården af Ove og Herman Juel overdraget til hertug Hans sammen med Stolliggård. Hertugen mageskiftede den 1584 6/3 videre til kong Frederik II. Det var følgelig som kongelig fæster til Haderslev amt, at Matz Pauelsen tog den 2 otting store gård i besiddelse. Jævnfører vi dens størrelse med de andre gårdes i Stollig fremkommer det på fig. 11 viste billede.

Som det fremgår var der tale om en pæn stor gård, men ikke en af de største. Den lå helt for sig selv, yderst i Stolligs bymark, ganske tæt på Åbenrå, i et landskab præget af skove, bakker og dale. Det var her Matz Pauelsen anlagde sin bog.[5]

To typer af indførsler kom til at præge »Fladstenbogen« i hans tid : dels regnskabsnotitser, dels oplysninger om vigtige begivender i hans families og hans egns liv. Hertil kom andre optegnelser: nogle leveregler, en række recepter på medicin.

Det skal nu forsøges at ordne det tilsyneladende virvar af regnskabsnotitser. De indeholder i næsten alle tilfælde oplysninger om *kredit*. Kun i ganske enkelte tilfælde var der tale om egentlige *salg*. Det vi træffer er lån, som er givet eller »solgt« til en række personer i Fladstens nærmere og fjernere omegn.

Jes Hansens og Matz Pauelsens kreditgivning

Lad os indledningsvis se på den geografiske udstrækning af de lån, der er registreret af Matz Pauelsen i regnskabsbogen. Dette er muligt, da lånernes bosted i næsten alle tilfælde er omhyggeligt optegnet. Som det fremgår af kort 1 (s. 131), viser der sig en kraftig dominans af lånere i Rise sogns bebyggelser. Der var imidlertid også adskillige lånere længere væk, i Tågholm (Hjordkær s., Rise hd) f.eks., og man fandt endda enkelte i købstæderne Åbenrå og Flensborg.

Dernæst vil det være på sin plads at fastlægge lånenes kronologiske fordeling (tab 1):

*Tab. 1. Antal lån indgået 1568–1597**

Låntagers bosted/år	1568	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84
Rise by							2	1		3				1			1
Rise sogn iøvrigt																	
Øvrige bebyggelser																1	
Ialt	1						2	1		3				1		1	1

Låntagers bosted/år	1585	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97
Rise by	1			4	1	1				1	1		
Rise sogn iøvrigt				6	7	2		1		1	3		
Øvrige bebyggelser				1	1	2	1					1	2
Ialt	1			11	9	5	1	1		2	4	1	2

*1598–1601 indgås ingen lån.

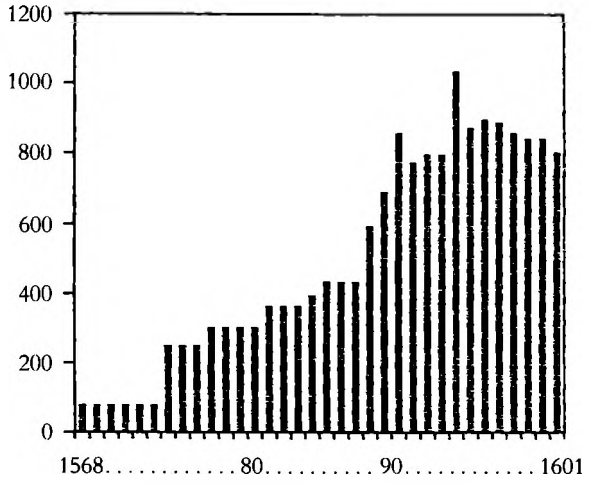

Fig. 12. Samlet udlånskapital 1568–1601 regnet i mark lybsk.

En sammentælling af de udlånte beløb år for år giver et tredje overblik over lånene. Den tillader os at følge de samlede registerede udeståender. De kan eftervises med stor sikkerhed, idet der dog er det problem, at visse låns tilbagebetaling ikke er daterede. I den ovenstående grafiske fremstilling er fulgt det princip, at de udaterede tilbagebetalinger er regnet som betalt allerede året efter lånet blev taget. Da dette næppe i virkeligheden er tilfældet, må de her angivne summer betegnes som minimumstal. De er angivet i lybske mark – Matz Pauelsen regner iøvrigt i almindelighed i »mark lybsk«, kun to steder træffer man »mark dansk«. Fra 1581 bliver lånene i stigende grad fastsat i »rigsdaler«. Det må straks bemærkes, at tallene ikke kan vise noget fuldstændigt udlån før 1588, da formueadministrationen påbegyndtes – før den tid må flere lån være tilbagebetalt og altså ikke registrerede i det senere materiale (fig. 12.).

Efter materialet er præsenteret i rum, tid og omfang må vi spørge os – hvad er det egentlig for penge, det drejer sig om?

»Fladstenbogen« skulle ifølge sit forord indeholde Matz Pauelsens og Jes Hansens børns renter. Under optegnelserne om Matz Pauelsens familie får man oplysningen, at Jes Hansen fra Rise var

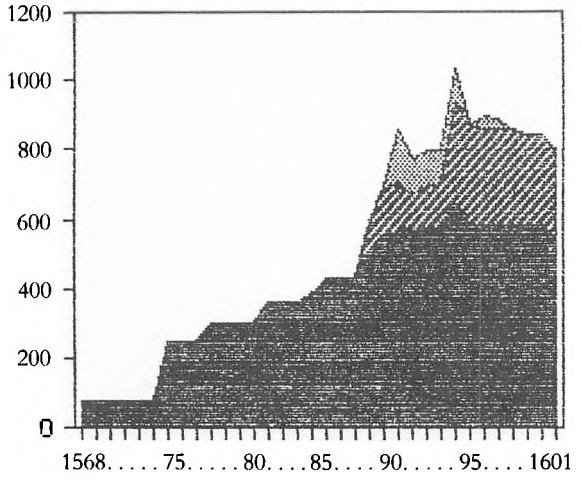

Fig. 13. Udlånskapital 1568–1601 fordelt på bebyggelser, regnet i mark lybsk. Sort angiver udlån til Rise by, skraveret i Rise sogn iøvrigt, gråt øvrige bebyggelser.

gift med Boel, som efter sin mands død giftede sig med Matz – 3 uger efter Mikkelsdag 1588. På grundlag af disse oplysninger kan vi slutte, at det var for at administrere det uskiftede bo, at Matz anlagde sin regnskabsbog. Den skulle indeholde en fortegnelse over de penge, som Boels børn af første ægteskab havde ret til. Antagelig var der i dette første ægteskab kun et barn, en datter, hvis navn vi ikke oplyses om.[6]

Betragter man regnskabsbogens kapitalbevægelser, er det tydeligt, at lån indgået før 1588 må være Jes Hansens, mens de mange indførsler fra 1588–89-90 repræsenterer investering af kapital, som er arvet fra Jes Hansen. Udlånene fra de tre år 1588–90 resulterede i en omtrentlig fordobling af den udlånskapital, der registreredes – idet stadigvæk de lån, som blev indfriet før 1588 er ukendte for os.

De to långivere Jes Hansen (før 1588) og Matz Pauelsen (1588–1601) anlagde en forskellig *udlånspolitik*. Det ses, hvis vi adskiller de registrerede beløb i lån til a) Rise by(sort farve), b) Rise sogn iøvrigt(skraveret), c) lokaliteter uden for Rise sogn (grå farve) (fig. 13).

Det er næppe tilfældigt, at alle lån før 1588 viser sig at være

udlånt i Rise by. Jes Hansen har lånt til sine bysbørn. Kun et lille lån på 2 mark til Herman Kile i Flensborg danner en undtagelse. Ser vi på ordlyden af netop denne lånepost, viser det sig da også, at den snarest skyldes Matz Pauelsen: »*anno 85 6 Septemb: hebbe ick ...gelent*«. Her taler formentlig selve regnskabsføreren.[7]

Jes Hansen placerede bevidst sine penge i hjembyen. De arvede, bundne renter har ikke uden videre kunnet flyttes af Matz Pauelsen. Dette er tydeligt; men ikke så entydigt er det, at Matz straks fra 1588 spredte lånene ud over et langt større område. Hele Rise sogn blev nu lånere, og også fjernereliggende områder fik deres andel i kreditten.

Bag dette skift i lånepolitik lå naturligvis det faktum, at den første långiver boede i Rise, den næste ikke. Men dette er ikke tilstrækkelig forklaring.

Et nærmere studium giver os svaret på spørgsmålet – hvilke formål fulgte Jes Hansen i sin lånepolitik? Dette fremgår af den form for *sikkerhed*, som låntageren gav.

Jes Hansen var søn af Hans Iversen i Rise. Fra 1556 har vi i afskrift bevaret en fæstekontrakt, hvori Hans Iversen og dennes hustru fæster en eng, »*Gotsches-Eng*«, i Rise skov.[8] I 1570, antagelig kort efter faderens død, fæstede Jes Hansen også engen, der tilhørte Åbenrå kirke. Fæstebeløbet udgjorde 80 mark. På Johannes Mejers kort fra 1641 over Rises ejerlav (gengivet s. 134–5) finder man den omtalte eng – »Gotts Enge«.[9]

Umiddelbart nord for Gotskes eng lå Gøgshale løkke.[10] 1574 lånte Jes Hansen 65 mark ud til Olde Jurgen Jepsen i Rise mod pant i et stykke eng i Gøgshale løkke. Året efter overlod samme Jurgen Jepsens broder Eschel endnu en eng i Gøgshale løkke til Jes Hansen for en 20 års periode.[11] 1584 pantsatte Jurgen Jepsen igen et stykke skov i Gøgshale løkke for 30 mark.[12]

Olde Jurgen Jepsen havde mere jord i nærheden af Gotskes eng. 1577 tog han lån og satte som pant en løkke mellem »Gund Markus's løkke« og »Goisches eng«.[13]

Gotskes eng lå ned til Rise bæk. Gik man mod øst langs bækken, nåede man til præstens eng, »Thydemøl«, hvor der også stod

en lille mølle. Her fik Jes Hansen græsningsretten, da han 1585 lånte præsten 20 daler.[14]

Desuden opnåede Jes Hansen så brugsret til agre, kopler og skovarealer flere steder i Rise skov. Han har øjensynligt målbevidst forsøgt at placere kapital mod pant i sin hjembys ejerlav med det formål at udvide og afrunde sit ressourceområde. Særlig markant er hans koncentration om arealerne nær Gotskes eng. Det var egnens gamle tradition for indhegnede, individuelle skovløkker, der var forudsætningen for Jes Hansens privatøkonomi.

Matz Pauelsen fortsatte i meget sin hustrus afdøde mands lånepolitik. Da efterkommerne efter Jurgen Jepsens broder Eschel så sig istand til at indløse en eng i Gøgshale løkke i 1595, lånte Matz Pauelsen yderligere 6½ mark til dem og fik lov til at bruge engen i endnu 10 år.[15] De gamle lån fornyedes og arronderingen skred frem: Af Pauel Nissen i Brunde modtog Matz Pauelsen 1588 til gengæld for et lån på 18 daler et »perdt Koppel« i Rise skov. Fra Las Nissen i Brunde fik han 1592 dispositionsretten over »Teckers« løkke, der lå lige nord for Gotskes eng og grænsede mod øst til Gøgshale løkke.[16]

Det er dog på den anden side klart, at der ikke efter 1588 var tale om »strategisk« anbringelse af formuen. De arvede penge skulle sættes på rente, de søgte lånere, og man kunne ikke forvente at finde disse i Rise by. Derfor spredtes lånene nødvendigvis til et større område. Desuden havde Fladstenbonden ingen personlig interesse i den planmæssige overtagelse af jord i Rises bymark. Han boede faktisk flere kilometer herfra. Den virkelige interesse i den fortsatte satsning på Rise by træder først frem, når man ser, at hele kapitalen i 1601 blev overtaget af en Risebonde – præstesønnen Andreas Jacobsen. Jord var samlet via den pengeøkonomiske sfære for at gå over i de udvekslinger, som giftermål medførte.

Andreas Jacobsen, der snart blev delefoged i Rise og var broder til byens præst, har i ægteskabet med datteren af Boel og Jes Hansens fået et godt parti. Udover den bondegård, Risegård, på 7 otting jord han ifølge Åbenrå lens jordebog fra 1609 besad sammen med Iver Jurgensen, fæstede Andreas Jacobsen straks Gotskes eng. Omkring denne gav de tilpantede jordstykker stadig en glimrende mulighed for rationelt landbrug. I de følgende år gen-

nemførte Andreas da også omfattende mageskifter og køb og fik således sin gård ud af fællesskabet. Fra 1631 til sin død 1648 var han herredsfoged. Vi må tro, at hans ægteskab med Jes Hansens datter var nøje gennemtænkt, måske var det allerede fastsat i Jes Hansens levetid.[17]

Med hensyn til Matz Pauelsens lånepolitik resterer kun et problem. Et blik på den geografiske fordeling af lånene gør det tydeligt, at ingen lån – undtagen et til hans broder Niels Pauelsen – gik til det sogn, Løjt sogn, som Matz Pauelsen selv beboede. Hvorfor registreredes i regnskabsbogen kun lån mod vest, nord og syd, men ingen mod øst?

Da man umuligt kan antage, at de, der boede mod øst, ikke lånte penge, er der vist nok kun et svar på spørgsmålet – her mod øst har Matz Pauelsens egne lån været placeret. Han må have foretrukket at holde sit personlige »kreditfelt« frit af lån, der skulle administreres for andre.

Jes Hansens og Matz Pauelsens debitorer

Ialt kan der i den del af Fladstenbogen, som Matz Pauelsen har ført, registreres 30 lånere, hvoraf flere med adskillige lån. Som et led i den »strategiske« lånepolitik, som Jes Hansen førte, indgik det, at långiver fik overdraget pantejord. Det overrasker derfor ikke, at flertallet af lånene før 1588 var givet mod pant i jord, mens det er en lige så logisk følge af Matz Pauelsens mindre »strategiske« udlånspolitik, at lån uden pant – men med kaution – efter 1588 blev almindelige (tab. 2, s. 126).

I 5 tilfælde ses det, at lånene før 1588 ydedes under forudsætning af, at långiver, ud over lånet, leverede yderligere ydelser, idet afkastningen af den pantsatte jord ansås for at overstige normalrenten. En af de allerstørste låntagere, Olde Jurgen Jepsen i Rise, betingede sig således, da han 1574 lånte 100 mark lybsk mod at sætte½ otting jord i pant, at han hvert år »*tho ruge*« skulle have 8 skilling lybsk og 1 skæppe rug. Ved flere lån i de følgende år sikrede Olde Jurgen Jepsen sig årlige leverancer af hø og sædekorn

fra Jes Hansen.[18] Den form for låntagning kan ses som en form for »aldersrente«. Iøvrigt er det sandsynligt, at hele lånesystemet med jord i pant fungerede som en faktor i en praktisk rationalisering af af byen Rises driftssystem. Den gav velhavende bønder mulighed for at pantsætte og »tillåne« sig jord under en arroderingsproces. I hvert fald for den ældste del af Fladstenbogens låntagere kan det siges, at de alle var socialt velplacerede, de fleste gårdejere. En særlig position indtog sognepræsten i Rise, hr. Johannes Petersen. Han lånte følgende beløb (tab. 3).[19]

Tab. 2. Sikkerhed for lån 1568–1597

År	1568	1574	75	76	77	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89
Lån mod pant i jord	1	1	1		2						1	1			1	
Lån uden pant					1			1		1					8	9

År	1590	91	92	94	94	95	96	97
Lån mod pant i jord	1	1	1		1	3		
Lån uden pant	4						1	1

Tab. 3. Johannes Petersens lån

År	Lånesum	Pant	Rente	Långivers ydelse
1585–1601	20 dlr		Tydemøls græsning	
				8 sk »tho ruge«
1589–1599	19½ dlr		6¼% p.a.	
1590–1601	28 mrk		Tydemøls ydelse	
1594	40 dlr	Tydemøl		

Betragter vi lånerne fra 1588 og følgende år bliver det klart, at lånene fortsat befandt sig blandt de velbjærgede. Lasse Røde i Brunde lånte f.eks. tre gange: 8 skilling, 1 mark og 5 daler. Han fungerede som herredsfoged i Rise herred omkring 1600 og tilhørte en gammel velhavende slægt på egnen.[20] Der var imidlertid også tilfælde, hvor mere jævne folk opnåede lån. Blandt disse var utvivlsomt den Hans Schomaker fra bebyggelsen Kolstrup uden for Åbenrå, der 1588 lånte 4 daler.[21]

Sammenhængende med omlægningen af udlånspolitikken efter 1588 og pantets forsvinden begyndte långiveren at opkræve kontantrente. Denne kunne falde i naturalier. Lån mod naturalierente var følgende (tab. 4):

Tab. 4. Lån mod naturalierenter

År	Lån	Rente p.a.
1577	26 mk 4 sk	1 læs ris
1588	6 dlr	6 skpr byg
1588	5 dlr	5 skpr sæderug
1588	13 dlr	1 læs hø
1589	20 mk	12 skpr havre
1590	100 mk	60 skpr havre

Øjensynligt havde aftalen om at betale i naturalier ingen sammenhæng med lav socialstand. Det store lån på 100 mark med en naturalierente i havre blev faktisk taget af den åbenråske storborger Hans Slibsgård.[22]

I de fleste tilfælde fastsattes renten dog i penge, som en oversigt over de specificerede tilfælde viser (tab. 5):

Tab. 5. Antal lån mod penge- og naturalierenter 1577–1597

År	1577	1580	1588	1589	1590	1597	Ialt
Pengerente		1	7	6	2	1	17
Naturalierente	1		2	2	1		6

Pengerenten var normalt 6¼% p.a., kun den fjerntboende Pauel Matzen i Flensborg betalte mere, nemlig 7%.[23]

Matz Pauelsens kornudlån

Det må sluttelig nævnes, at Matz Pauelsen noterede udlån af en ganske anden type – nemlig af korn. Nis Nissen i Mjøls lånte 1588 10 ørtug sæderug, 1595 5 ørtug rug (at betale i 5 år); Nis Jurgen-

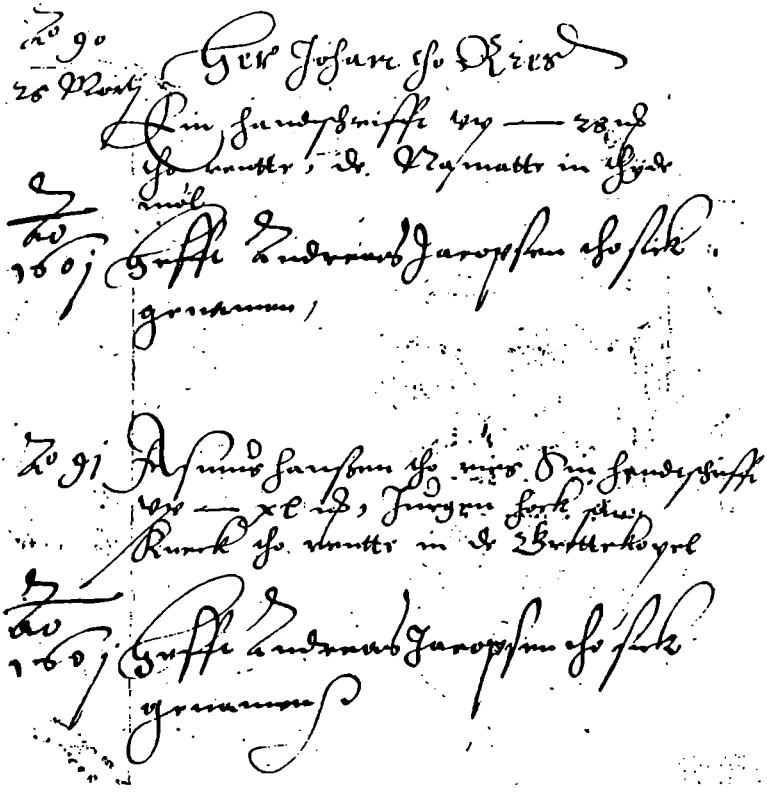

Fig. 14. En side fra Fladstenbogen, hvor Matz Paulsen bl.a. noterer, at præsten i Rise Johannes Petersen 1590 har lånt 28 mark. (Landsarkivet, Aabenraa. Topografica, Nr. 432. Aabenraa Amt, Løjt sogn, Fladsten).

sen, Tågholm fik 1591 6 ørtug byg (at betale i 2 år); Christen Steffensen, Horsbyg modtog 6 ørtug rug – om dette bemærkes det »ylde betalitt«.[24]

Kornlånene, der jo for så vidt ikke vedkom det øvrige regnskab, ser ikke ud til at have været rentebærende. De må snarere ses i en ikke strikt økonomisk sammenhæng. Der var med andre ord tale om transaktioner, der endnu ikke fuldt var gledet ind i værdiernes række, om overførsler, der endnu ikke var monetariserede.

Fig. 15. Fladsten gengivet på Johannes Mejers kort over Stollig bymark fra 1641. Gården lå særskilt i den vestlige del af bymarken.

Jørgen Matzens kreditgivning

1632 den 20. september noterede Jørgen Matzen i Fladstenbogen, at faderen Matz Pauelsen var afgået ved døden klokken tre om eftermiddagen i sit 76. år. 23/1 1633 kunne han tilføje, at han selv havde fæstet gården Fladsten for 32 rigsdaler,[25] og i de følgende år skrev han flittigt i bogen, dels notater om familien og f.eks et sognevidne, dels notater om kredit. Det kan nu have interesse at se på de oplysninger, som Jørgen Matzen frem til sin død 26/4

1659 skrev i Fladstenbogen om sine udlån. Hvor meget havde ændret siden 1500-tallet?

Låntagerne fordelte sig nu langt mere naturligt omkring Fladsten. I stedet for den vestlige koncentration, som eksisterede før 1601, var naboer og bysbørn blevet de foretrukne debitorer for Fladstenbonden (Kort 2, s. 138). Formodningen om, at Matz Pauelsens låneoptegnelser, som de findes i Fladstenbogen, bevidst ikke afspejler lån mod vest sandsynliggøres i høj grad, når man betragter det lånemarked, som sønnen skabte.

Den kronologiske fordeling af lånenes indgåelse ser ud som følger (tab. 6):

*Tab. 6. Antal lån indgået 1636–57**

År	1636	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57
Lån	1	1	1	2	3	1	1		1				1									1

*1633–35 og 1658 indgås ingen lån.

Der er er altså tale om en serie af kapitalinvesteringer, der begyndte i årene efter gårdens overtagelse. De to første år gik med at betale et lån, som Jørgen Matzen måtte tage hos sin sognepræst Hr. Villads Knudsen i august 1633 til betaling af indfæstningen.[26] Hovedstolen 30 mark lybsk i »rigskroner« blev tilbagebetalt 22/3 1636. Straks dette år kunne investeringerne så begynde. De fortsatte til 1644, hvorefter de, med en enkelt undtagelse, gik i stå. Enten var der intet overskud i penge på Fladsten, eller også var tilliden til lånemarkedet fuldstændigt brudt sammen.

Billedet af denne bølgebevægelse fremkommer også, hvis vi betragter udviklingen i den *samlede rentegivende formue* (fig. 16).

Det ses her, at formuen relativt hurtig voksede i de først 7 år. Fra 1643/4 ophørte væksten og formuen mindskedes til 1646, hvorefter den stabiliseredes på et lavere, men fast niveau frem til 1656. 1656–59 nåedes bølgens dal – renteindtægterne var reduceret til intet.

Tolkningen af bevægelserne i kapitalen præsenteres tildels i selve regnskabsbogen. I en række tilfælde konstaterer vi nemlig et

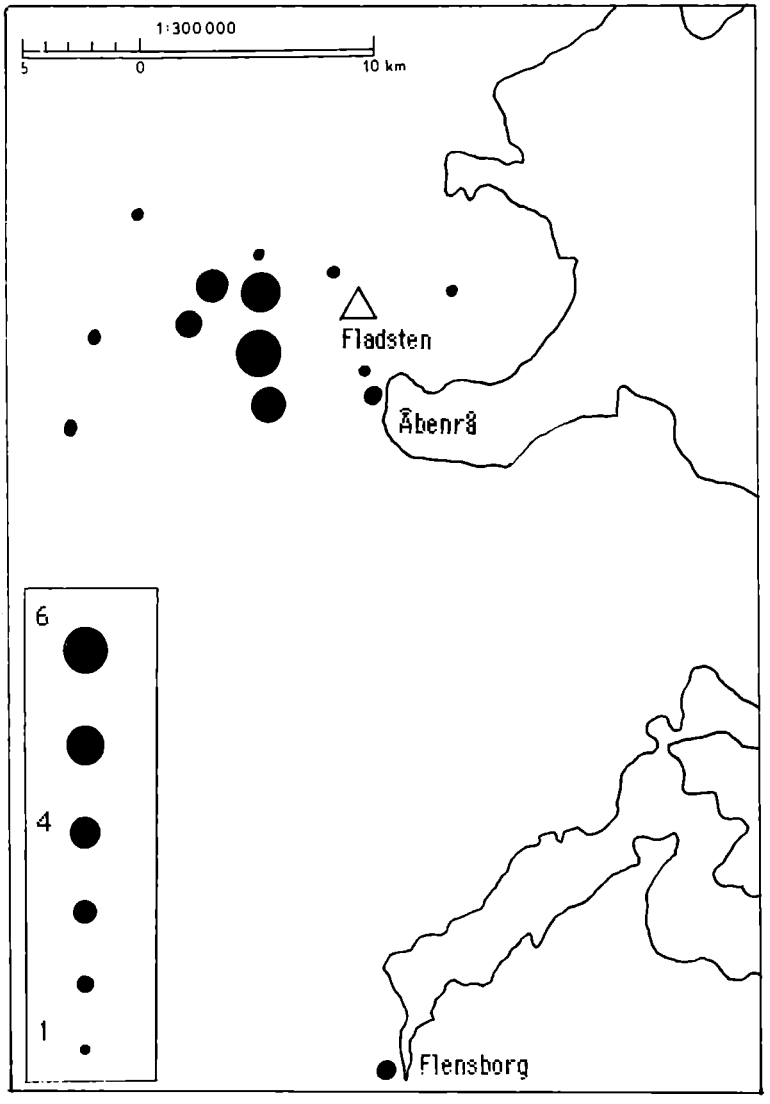

Kort 1. Antal udlån fra Fladsten 1568–1597.

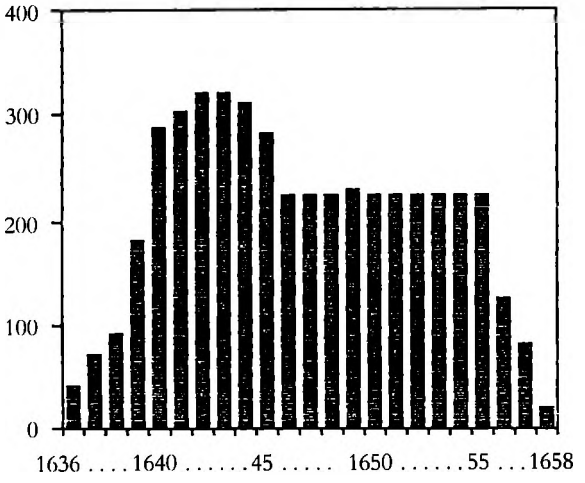

Fig. 16. Den samlede rentegivende udlånskapital 1636–58.

forhold, som var meget sjældent i 1500-tallet: dårlige betalere. Per Rasmussen i Stollig indgik 1638 et lån på 20 mark og måtte 1641 opgive at betale renter. Dette lån fik Jørgen Matzen kun tilbagebetalt med 10 mark – han noterede – »Dalich betald«.[27] Denne notits kunne han gentage flere gange i de næste par år. To bønder fra Løjt Skovby og Løjt Kirkeby indstillede 1645 rentebetalingerne af lån på ialt 100 mark lybsk. Først flere år senere opnåede Jørgen Matzen at trække 36 mark ud af de to skyldnere – mere fik han ikke.[28] Der er ingen grund til at undre sig over, at Fladstenbondens investeringslyst forsvandt i kølvandet på Torstenssonskrigen. 1656–58 ser vi, hvordan kapitalen oplevede sin endelige ruin. To lån på 14 rigsdaler og 20 mark lybsk blev ikke forrentet efter 1656. To lån på 30 og 32 mark smuldrede 1657 – om det ene noteredes: »Det fick jeg enttet. Deswere ty dett war en øde stawen«. Lånet var givet til Laue Brun i Bodum, der ifølge andre kilder gik omkring og tiggede i 1661.[29]

Karl Gustavkrigene reducerede ikke blot Jørgen Matzens udlånskapital til intet – de drev ham også fra hus og hjem. Sønnen Matz Pauelsen/Jørgensen indførte i Fladstenbogen 1660: »Og døde disse tvende mine salige forældre i Kolstrup i Johan hendes

hus min salig faders søster. Thi Gud gjorde dette vi kunne ikke være hjemme ved vort hus for de kejsers rytter«.[30]

Betragter man Jørgen Matzens *udlånspolitik*, ser det ud til, at han som faderen hverken førte jord- eller familiepolitik ved hjælp af pengene. Målet var øjensynligt rent praktisk at få forrentning af opsparet formue.

Med hensyn til de ialt 13 *lånere* var de stort set alle naboer og bønder. Kun Morten Nissen i Åbenrå skilte sig ud som bybo. Motiverne for deres låntagning oplyses i et tilfælde – da Else Jenses i Stollig 1643 lånte 14 rigsdaler »*Til hende feste*«.[31] Også det lån, som Jørgen Matzen selv tog i 1633, var som nævnt beregnet til at betale indfæstningsafgiften. Beløbenes størrelse og det forhold, at ingen lånere kom igen antyder, at det generelt var behovet for indfæstningspenge, der drev til lån hos Jørgen Matzen. I flere tilfælde kan det faktisk konstateres, at låntager netop må have fæstet sin gård omtrent på det tidspunkt, hvor lånet blev indgået: Matz Lausen i Bodum lånte 8/9 1637 32 mark lybsk af Fladstenbonden. Vi ved, at Lorentz Matzen, der vel var hans søn, samme år fæstede en gård i Bodum.[32] Laue Andersen Brun i Bodum lånte midsommerdag 1638 30 mark lybsk. Han er temmelig sikkert identisk med Laue Petersen, søn af Anders Jepsen Brun i Bodum, som fra 1640 vides at have siddet på en 1½-ottings gård i Bodum.[33]

Lånenes gennemgående præg af at være beregnet til at betale indfæstning indicerer en ret begrænset pengebrug. Skete betalinger af større pengebeløb i anden tredjedel af 1600-tallet overvejende vertikalt – opad til herskabet?

Antydninger af begrænsninger i pengeøkonomien kan også hentes, når man vender sig til selve *rentens form*: I begyndelsen af Jørgen Matzens udlånsperiode faldt øjensynligt alle pengebetalinger i rede penge. Han betalte selv i mønt renterne af sit indfæstningslån, og det samme gjorde hans lånere. Men efterhånden udviklede en anden praksis sig (tab. 7, s. 137).

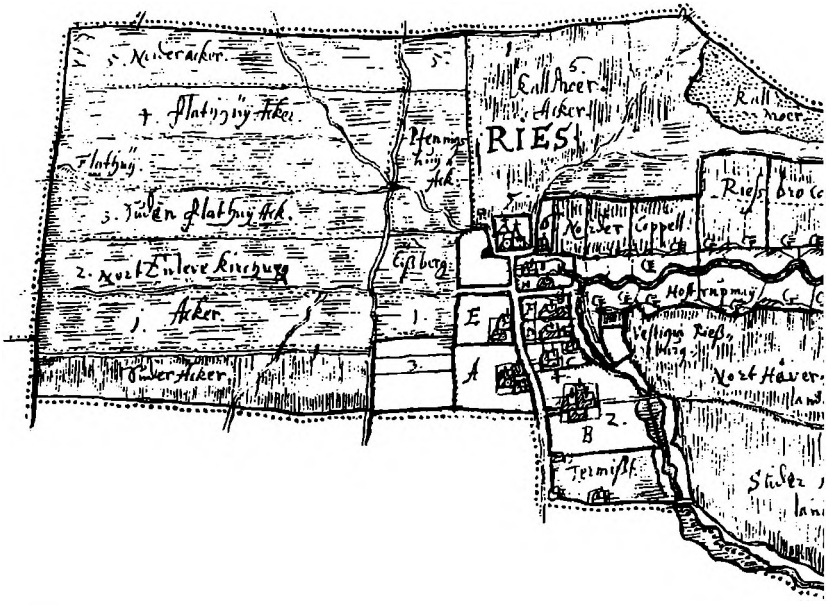

Fig. 17. Johannes Mejers kort over Rises bymark 1641.

Materialet er ganske vist ikke stort, men det ser ud til, at pengeudlån efter midten af 1640'erne ikke mere i fuld udstrækning kunne forrentes med rede penge. Istedet vandt naturalierne frem i perioden 1647–56. Samtidig med at udlånskapitalen mindskedes, blev altså også forrentningen i mønt reduceret.

Fladstenbondens produktion og markedsføring

Fladsten var allerede fra sin opståen en enkeltgård. Af Johannes Mejers kort over Stolligs fremgår dens topografi i grove træk. På selve forten lå bygningerne, mod vest strakte sig »Westertofft«,

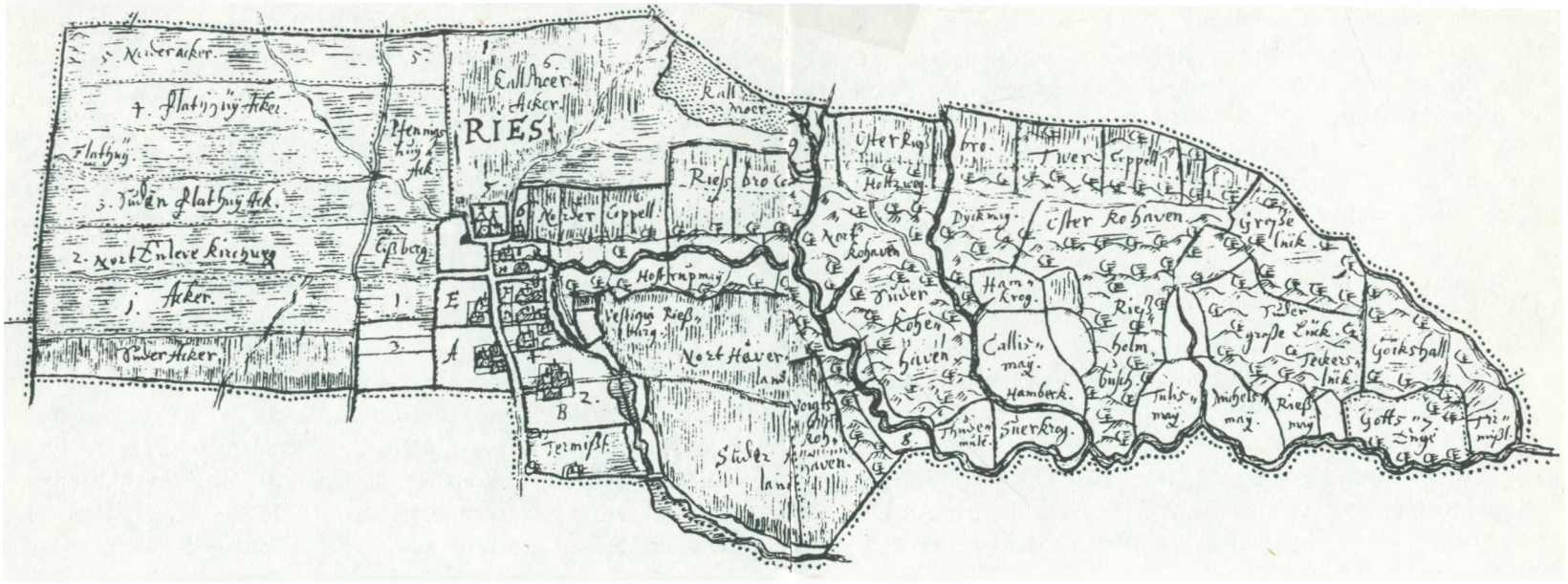

Fig. 17. Johannes Mejers kort over Rises bymark 1641.

Materialet er ganske vist ikke stort, men det ser ud til, at pengeudlån efter midten af 1640'erne ikke mere i fuld udstrækning kunne forrentes med rede penge. Istedet vandt naturalierne frem i perioden 1647–56. Samtidig med at udlånskapitalen mindskedes, blev altså også forrentningen i mønt reduceret.

Fladstenbondens produktion og markedsføring

Fladsten var allerede fra sin opståen en enkeltgård. Af Johannes Mejers kort over Stolligs fremgår dens topografi i grove træk. På selve forten lå bygningerne, mod vest strakte sig »Westertofft«,

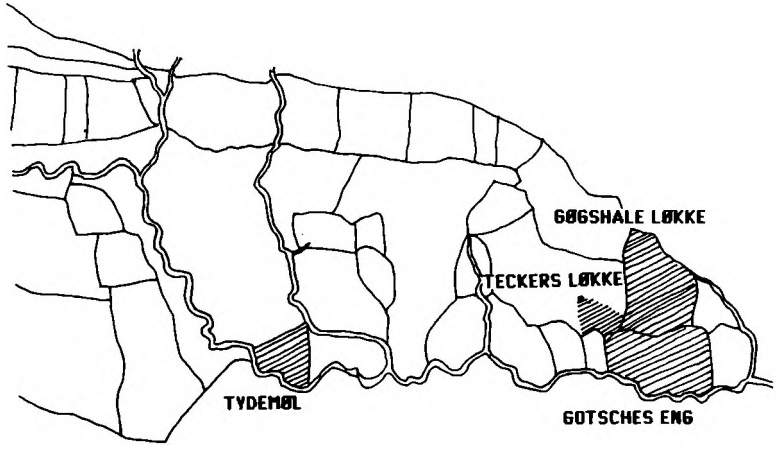

Kort 2. Skitse over den østlige del af Rises bymark efter Johannes Mejers kort fra 1641. De løkker og enge, hvori Fladstenbogen registrerer rettigheder, er skraverede.

mod øst »Ostertofft«, der i 1704 kaldes Østermark. Her vekslede øjensynligt spredt skovvækst med opdyrkede arealer. Syd herfor fandt man skov- og engarealerne »Fladsten dam« og »Druckerlück«, der senere hedder Drikkerløkke. Vi kan danne os et rimeligt skøn over den produktion, som frembragtes på Fladstens 2 otting jord og det tilligende pantegods. Gården var af omtrent sammen størrelse som de øvrige på egnen, og dens drift må have lignet de fleste andres.

1610 noterede Matz Paulsen, at man på en gård i Løjt sogn havde høstet 17(?) læs hø, 17 læs rug, 40 læs byg, 50 læs havre, 3 læs ærter, 9 læs boghvede.[34] En lignende varieret avl fremgår af de ydelser til landsherren, som andre gårde i Stollig leverede. En typisk gård i Stollig gav først i 1600-tallet ifølge lenets jordebog: 2 svin (eller 2 daler), 50 humlestager, 10 læs træ og siges at så 3 ørtug rug, 3 ørtug byg, 5 ørtug havre, 1 ørtug boghvede og at have årligt 40 læs træ.[35] Vi må frem til 1706 før detaljerede oplysninger om selve Fladsten foreligger – da var gårdens udsæd 3 tønder rug, 5 tønder byg, 6 tønder havre, 2 tønder boghvede, højbergningen var 50 læs; der var en besætning på 7 køer, 15 stk ungkvæg, 7 kalve, 16 får, 5 heste og 3 føl.[36] På egnens gårde avledes altså pænt med korn og andre salgsafgrøder som ærter og humle. Matz Pauelsen og hans søn fulgte givetvis i naboernes spor og satsede på at kunne sælge af avlen. Humlen, der kunne bruges dels til hjemmebrygning dels til salg i byerne, havde i den grad Matz Pauelsens interesse, at han lejede et stykke jord af Gottorphertugen i Kolstrup og her dyrkede den.[37] Salgsvare har også træet været. Skov købtes 1576 til Fladsten; ved den købsnotits, der registrerer købet, skrev Matz Pauelsen »er min egen«.[38] Nogle år senere måtte han sidst i november beklage, at et voldsomt uvejr med torden og lyn havde forårsaget stor »skovkast« i Fladsten skov. Tre træer faldt toppen af, og nogle væltede i roden.[39]

Skoven benyttedes til oldensvin; som nævnt var netop afgifter i svin typisk for egnen. I lenets jordebog meddeles det, at der i det gode oldenår 1604 kunne gå 83 svin på olden i Stolligs skov. Der er næppe tvivl om, at Fladsten har haft sin andel heraf.[40] Af endnu større betydning var dog den kombinerede udnyttelse af skov og

Tab. 7. Lån mod pengerenter (antal) og naturalierenter (specificerede) 1637–57. 1636 g 1658 betales ingen renter

ır	1637	1638	1639	1640	1641	1642	1643	1644	1645	1646	
engerenter	1	2	5	5	5	7	7	5	5	3	
Jaturalierenter											
ır	1647	1648	1649	1650	1651	1652	1653	1654	1655	1656	1657
engerenter	3	3	2	2	2	3	3	3	3	2	2
Jaturalie-											
:nter	8 pd smør + 2 pd kød	3 gæs	4 gæs	3 gæs 6 gæs	4 gæs 14 læs hø	4 gæs 9 gæs	3 gæs 6 gæs	4 gæs 8 gæs	3 gæs 7 gæs + 5 skill.	2 får	

engarealer til kvæggræsning; idet den efter tidens forhold store besætning i 1706 givetvis ikke var en ny foreteelse. Matz Pauelsen interesserede sig for lægemidler til fæ og han besad et *ko*koppel.[41] Om selve afsætningen af kvæget oplyser regnskabsbogen dog intet.

Sammen med de indkommende naturalierenter har gårdens betydelige egenproduktion muliggjort den rigdomsakkumulation, som manifesterede sig i udlånskapitalen 1588–1657. Særlig illustrativ er den kapitalopbygning, som Jørgen Matzen foretog i årene efter 1636. Kun ved målbevidst markedsføring kunne passiver vendes til aktiver.

En del af Fladstens produkter er givetvis blevet afsat i Åbenrå på torvedagen om onsdagen, en del solgtes vel til forprangere foran byens porte. Fladstenbonden mødte imidlertid også, som det var almindeligt, op på de store årsmarkeder. De fandt bl.a. sted i Åbenrå og i Flensborg og i Kliplev. Det sidstnævnte sted skete der på de to årlige markeder en omfattende kvæg-, heste- og kramhandel.[42] I 1651 havde Jørgen Matzen en smertelig oplevelse under sin rejse herned:[43] »*Betenck hvad mig er vederfaret anno 1651 den 5 septemb: der jeg vilde ryde til Klypløf Marcket udaff en haap (=hoppe), som kast mig aff offuen for Dimen Stenbro ned paa mit hoffuet at jeg var ner død. Er derfra mid stor nød og siugdom hiembaarn paa en baare*«.

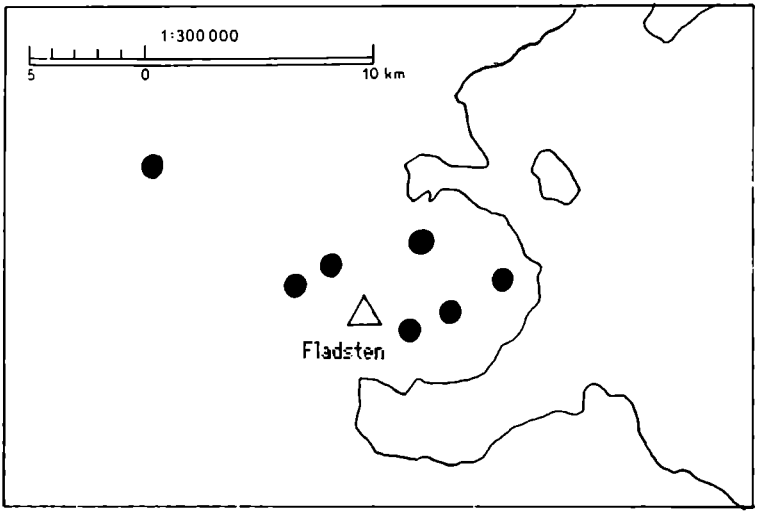

Kort 3. Udlån fra Fladsten 1636–57.

Fladstenbondens aktionsmønster i samfundet

Fladstenbondens regnskabsbog er gennemtrængt af, hvad Börje Hanssen kalder »formallån«.[44] Særlig i den ældre del af låneperioden er der sjældent tale om nabolån. Fra 1588 og til Matz Pauelsens død lånte de personer penge, som havde brug for kapital, og som kunne betale en rente. Lånerne var fordelt over et stort område, der strakte sig helt ned til Flensborg og kun i meget begrænset omfang dækkede långivers hjemsogn. Lånene var pænt store og løb over mange år; de var altid bundet til pant eller renter. Gensidige nabolån karakteriseret ved mangel på renter traf vi kun i 4 tilfælde, hvor korn blev ydet til trængende.

I Jørgen Matzens tid fra 1636 og følgende år skete der ganske vist en begrænsning af kreditgivningens radius; men stadig dominerede »formallånet«. Renten skulle erlægges punktligt, selv om det var naboer, der modtog lånene.

Kreditydelserne indgik altså på ingen måde i »forbundsdannende« transaktionskæder; men på den anden side gav de Fladstenbonden forbindelse med standsfæller på land og i by. Matz Pauelsens lån til sognepræst Johannes Petersen i Rise viser det

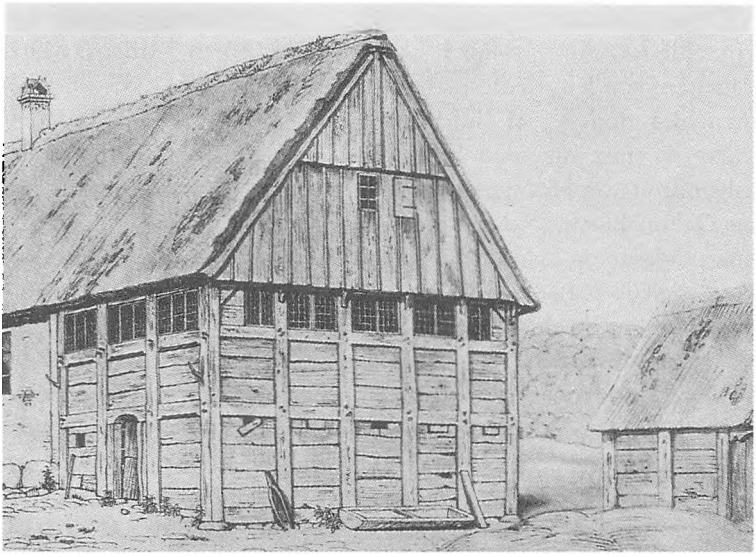

Fig. 18. 1600-tallets stuelængde på gården Blåsholm i Løjt sogn, hvor Jep Pauelsens broder Marquart boede, stod endnu omkring århundredskiftet. Her er det prægtige bulhus i to stokværk tegnet af J. Kornerup i 1862. (Efter M. Clemmensen: Bulhuse, I, Kbh. 1937, p. 76).

samme som ægteskabet mellem datteren af Jes Hansen fra Rise og broderen til Johannes Petersens efterfølger i Rises præstekald: Der var ingen klare skel mellem bonde og præst. Og lånene til borgere i Åbenrå og helt nede i Flensborg demonstrerer, at Fladstenbonden hævdede sig vel over for byernes indbyggere.

Det virker egentlig ikke overraskende, da vi ser, at amtmanden fra Åbenrå, Cai Rantzau til Hanerau, 1592 stod fadder ved Matz Pauelsens søn Jes dåb. Svigersønnen til selve statholderen Henrik Rantzau kom på Fladsten![45] Over for herskabet kunne Matz Pauelsen da også optræde særdeles selvstændigt. I 1615 førte han personligt sin sag mod lensmanden i Åbenrå, der ville fratage ham en eng »Zollmoes« / »Holdermoes«. Han manøvrerede behændigt sin landsherre Christian IV ud mod hertugens kancelli.[46]

I forhold til bønder, borgere og fyrster var interaktionsmønsteret da overvejende formelt. Der var intet lokalt eller bundent ved den plads Fladsten og dens beboere indtog i samfundet.

De sønner herfra, der ikke blev på hjemegnen, drog ud og knyttede fremmede miljøer sammen med fædrenegårdens. Matz Pauelsens søn Jens tjente 1610 på det østfynske gods Lykkesholm, men blev dødssyg af skørbug på en rejse til Odense. Faderen måtte da med sin vogn køre hertil og hente ham hjem.[47] I de følgende år tog Jens tjeneste i skriverstuerne på godserne Rugård og Dalum kloster.[48] 1623 afgik han ved døden i borgmesterens hus i Odense og begravedes i Sankt Knuds kirke. En anden søn, Poul, sejlede 1612–1618 på Mogens Gyldenstjernes skib »for København« og boede herefter i Bogense.[49]

I regnskabsbogen blev pengene bogført som en byboer med købmandsuddannelse ville have gjort det. Som borgerne var bønderne læsende folk. Matz Paulsen forenede på typisk vis sin tids interesse for astrologi med en tillidsfuld kristendom. Det noteres, at en datter fødes i skorpionens tegn, sideløbende med at der indskydes fromme citater som: »*Help Iesus Altid Amen, O Gud giffue Løck oc Raad, Udi all min Daad, Udi all min Brøst, Wer du min Trøst*«. Sønnnen Jørgen Matzen beskriver sognepræstens prædiken om »den glæde kristne forældre har af deres lydige børn« med samme interesse som lægerecepterne fra »Galenus« og »Anaxilar«.[50] Boligmæssigt fulgte man også med. År 1600 fik Fladsten således installeret en ganske tidlig jernovn. En mand fra Brunholt fik 18 skilling for 100 mursten til at mure ovnen op med; jerndøren kostede 20 skilling, og en købmand fra Flensborg leverede jernplade til at sætte i ovnen for 22 skilling.[51] I 1633 gjordes boet op efter Matz Pauelsen. Jørgen Pauelsen udredte da til sin eneste broder Poul, der kom hjem fra Fyn: 376 mark rede penge, 1 sølvbeslagent »geheng«, 1 stor egefodkiste, 1 stor jernbunden fodkiste, 1 jernbundet skrin, 1 dyne, 1 dynedækken, 3 hovedpuder, 3 lagner, 1 sengeklæde, 1 hynde, 1 messingbækken, 1 tinkande, 1 tinskål, 1 »siden« grovgarns klædning, nogle af »hans salig faders bøger«.[52]

H. V. Gregersen har karakteriseret det lag af bønder, som Fladstenbønderne tilhørte, som »bonde-overklasse«. Dette er givetvis korrekt, hvis vi ser det i forhold til godsernes fæstere og kådnerne.[53] Men når vi sammenligner bønderne med urbane miljøer, bliver det i virkeligheden vanskeligt at trække grænser.

Formuemæssigt og kulturelt kan der tilsyneladende næppe drages skillelinjer mellem land og by. Sværest er dette utvivlsomt i Matz Pauelsens tid. Han gik endda så vidt som at overtage elitens sprog. Indtil 1601 førte Matz Pauelsen hele sit regnskab på (plat)tysk, mens kun personlige notater blev skrevet på dansk. Sønnen Jørgen Matzen derimod udtrykte sig udelukkende på dansk. Det er utvivlsomt symptomatisk for ændringer i Fladstens integration i den større økonomi, at dansk sprog indfandt sig i Fladstens regnskabsførelse.

Stadier i Fladstens pengeøkonomi

Betragter man pengeudlånene fra Fladsten for at se, hvad de siger om gårdens økonomiske integration i det øvrige samfund, deler de sig i fire tidsafsnit:

1) 1568–1588 hvor store lån blev givet til bysbørn mod pant i jord som et led i en »strategisk« arronderingspolitik.
2) 1588–1601 spredtes lånene til et stort område. De var rentebærende, oftest i penge, og blev taget af et varieret socialt spektrum af lånere, der ser ud til at have benyttet de lånte penge til mange formål. Udlånskapitalen nåede sit største omfang.
3) 1636–1642 hvor naboer og andre fra sognet udgjorde lånerne. Det ser ud til, at lånerne, der alle betalte renter med penge, stort set skulle bruge lånene til ydelser til landsherren. En udlånskapital opbyggedes.
4) 1643/4–1658 standsede udlånene; udlånskapitalen stagnerede og naturalierenter indførtes.

Disse ændringer i kreditsystemet må ses som en del af den økonomiske udvikling i Rise herred. Her kan vi pege på betydningsfulde udviklinger på to planer – dels i forhold til herskabet og dels i forhold til bondesamfundet. Fundamentalt set var udviklingen gjort mulig ved herredets placering i forhold til herskabsudøvel-

Fig. 19. Krone præget 1618 under Christian IV. Da Jørgen Matzen på Fladsten i august 1633 hos sin sognepræst lånte 30 mark lybsk i »rigskroner«, må det have været sådanne mønter, det drejede sig om. (Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling).

sen. Landsherrerne var den danske konge og hertugen af Gottorp, i deres områder rådede den største sociale frihed i Sønderjylland; her krænkedes aldrig bondens personlige frihed.[54] En af de usædvanlige friheder var, at bønderne selv kunne forestå salget af landbrugsvarer, herunder ikke mindst okser.[55] I forhold til landsherren foregik der i den her omhandlede periode en frigørelses/monetariseringsproces med hensyn til avlingshoveriet. Det afløstes med penge i Åbenrå len stort set i 1597 og fuldstændigt i 1632. Bønderne fra Skovby påpegede selv, at flere penge var nødvendige efter de tyngende hoveriafløsninger i 1632, og gjorde opmærksom på, at en vej til at skaffe disse var at bedre produktionsgrundlaget – nemlig ved at give tilladelse til flere private indhegninger.[56] Der var penge i indhegninger. Ser vi på indhegnings- og udskiftningsprocessen nord for Åbenrå finder vi, at den var et udtryk for pengeøkonomiens indtrængen – den var afhængig af pengeydelser ud af bondesamfundet og af monetariserede ydelser mellem naboer.

Troels Fink mente i sin disputats at kunne dokumentere, at den ældste sønderjyske – og dermed den ældste danske – egentlige udskiftning fandt sted i den østlige del af Rise herred, særlig i byerne Løjt Kirkeby, Barsmark, Skovby, Kolstrup og Stollig. Hvad Fink ikke i tilstrækkelig grad gjorde opmærksom på var, at

bønderne i området havde en ganske typisk »skovbondeøkonomi«, hvor landsbyfællesskabet kun var svagt udviklet, og hvor mange løkker og kobler altid havde været adskilte. På denne baggrund overraskes man ikke af et tidligt eksempel på jord i særdrift fra 1499, og belægene for at enkelte gårdes jorde arronderedes ved hjælp af individuelle aftaler i løbet af 1500-tallet bliver lettere at forstå. På den anden side er det klart, at der virkelig ved denne tid fandt en udvikling sted mod øget individualisering af driften. Gennem 1580'erne haves oplysninger om indhegninger, idet der betaltes bøde for dem. Fra 1597 kunne Gottorphertugens tilladelse til indhegning købes mod en afgift på en rigsdaler pr toftrode (ca. 1/3 ha). Et tyngdepunkt i udskiftningsbevægelsen lå øjensynligt i årtierne 1580–1622. 1622–32 var der udstedt forbud mod indhegninger i lenet. Det hævedes atter, og bevægelsen var igen i et tiår meget aktiv. 1643–44 gik den i stå. Ifølge lenregnskaberne blev der ingen »indgravninger« eller indhegninger foretaget på grund af krigsuroligheder, og i de følgende år genoptoges processen kun i ringe grad. I flere af landsbyerne var udskiftningen imidlertid fuldstændig gennemført allerede omkring 1640.[57]

Mod kontantbetaling til landsherren, mod bytte og kontant udveksling med naboer fremstod da i Rise herred, i netop de år Fladstenbogen dækker en »individuel bonde«. Med udgangspunkt i en senmiddelalderlig skovbondeøkonomi blev landsbyfællesskabet afviklet under en proces, hvor penge og markedsproduktion spillede hovedrollen. Udviklingens motorer finder man utvivlsomt i de okser, der kunne græsse på de udskilte enge og løkker.

De lån mod pant i jord, som Jes Hansen foretog i årene efter 1568, kan uden videre ses som et led i denne private »udskiftningsproces«. Pengerenterne og den geografisk spredte lånerskare 1588 til 1601 kan parallelliseres med den store indledningsfase i »indgravningsbevægelsen«. Hele det store kreditmarked, der afspejler sig, skal formentlig ses som et udtryk for de produktionsinvesteringer, de østslesvigske bønder foretog. De tog lån for at ekspandere og fulgte således nøje den tænkemåde, som adelen samtidig lagde for dagen.[58] Fladstenbogens vidnesbyrd om be-

grænsninger i lånerskaren 1636–1642, og lånenes karakter af at være begrænset til ydelser til landsherren, falder naturligt sammen med et stigende pres på bondesamfundet, bl.a. den nævnte hoveriafgift fra 1632.[59] Signifikant for en mindre grad af integration i markedsøkonomien er formentlig også det nævnte skifte fra tysksproget til dansk regnskabsføring, som fandt sted omkring 1600. På den anden side viser Fladstenbondens kapitalakkumulation i denne tid det samme som den fortsatte indhegning – det var stadig gode tider for bonden. Han havde stadig kraft til at modstå de voksende byrder. Standsningen af udlån ved 1640'ernes midte såvel som indhegningsbevægelsens ophør i almindelighed reflekterer så igen bondens situation under det dobbelte pres af krigene og et forøget skattetryk.[60] Nu udryddedes øjensynligt den fuldstændige pengeøkonomi på lokalplan, kreditmarkedet brød sammen – hvis penge overhovedet akkumuleredes hos bønder var deres plads på kistebunden.

Fladstens høje grad af involvering i pengetransaktioner i anden halvdel af 1500-tallet er formentlig typisk for det nordøstslesvigske område, hvor godsdriften kun svagt havde sat sig igennem, og hvor bønderne selv aktivt stod for markedsføringen af deres produkter, som frembragtes i særskilte marker, enge og løkker. I forhold til det større samfund såvel som til andre bønder var omtrent alle relationer gledet ind i værdiernes rækker, blevet monetariserede. Bonde stod over for bonde i et køligt beregnende forhold, hvor pengene talte.

Præsterne måtte fordømme de uhyrligheder, som nedbrydningen af de uformelle medmenneskelige relationer kunne føre til. Præsten Niels Helvad tordnede i året 1596/7, da dyrtid herskede, mod de ugudelige ågerkarle: »Kommer en fattig bonde til dem og begærer i sin nød og trang en daler til låns, da må han straks uden al nåde og barmhjertighed udlove 1 ørtug rug eller byg derfor til mikkelsdag. Omendskønt han byder firedobbelt rente, hjælper det ham intet. De svarer ovenikøbet bespotteligt: »Jeg tager ikke rente, thi præsterne har forbudt det«, men betænker ikke, at hver ørtug rug almindeligvis ved mikkelsdag gælder to daler, og hvad synd det er at udnytte sin næste.[61] Mens sagen således var klar for

præsterne, befandt landsherren sig i et dilemma. På den ene side søgte han at regulere de økonomiske ulemper ved penge og kredit.[62] Han måtte skride ind mod misbrug. 1597 betalte 4 bønder fra landsbyer i Fladstens umiddelbare nærhed bøder til lensmanden for »ubilligt jødeåger«.[63] På den anden side havde landsherren og den skattestat, der udviklede sig, indlysende interesser i og var selv delagtig i pengeøkonomiens vækst. Med den kom de solide skatteydere som bønderne på Fladsten.

II,5. »Normalgården« ved midten af 1600-tallet

Nørre Vollum-bogen

Fra en en gård i Nørre Vollum i Brede sogn stammer en en regnskabsbog i kvartformat. Den er indbundet i et pergamentsbind og rummer omkring 130 sider.[1] Bogen har været i brug i lang tid, idet de første notitser er fra 1600-tallets midte og de sidste fra omkring 1900, men her skal vi kun beskæftige os med den første ejers notater.

Den mand, der anlagde Nr. Vollum-bogen hed Peder Brorsen.[2] Han var dansktalende selvejerbonde og skrev som alle i regnskabsbogen på dansk. Fra hans hånd finder man indførsler, der strækker sig tilbage til 1647; de ældste må dog være skrevet et par år senere, idet regnskabet først tages i brug 1651 og så fungerede uafbrudt til 1658. Herefter noteres intet før 1683, hvor Anders Andersen i Nørre Vollum tog over.

I det følgende skal vi se på, hvad en analyse af regnskabsbogen kan sige om Peder Brorsens økonomi.

Gårdens produktion

Fra matriklen 1682–3 ved vi, at man i Nr. Vollum havde græsmarksbrug med tægter, dvs. at hegn og gærder ikke adskilte bymarkens enkelte dyrkningsenheder, tægterne; kun omkring hele agerjorden stod hegn. Herudenfor græssede så kvæget til stadighed.[3] Landsbyens bevarede vedtægt eller »grandevilkår« fra 1623 fortæller os, at græsningen var central.[4] Man ser, hvorledes antallet af kreaturer, som den enkelte landsbybeboer måtte græsse, bestemtes i fællesskab, og at ingen måtte græsse fremmedes dyr. Det fremgår også, at en hovedbestræbelse gik ud på at beskytte græsgangene mod tørvegravning og høslet. Agerdyrkningen var derimod helt indlysende mindre vigtig og ofredes kun få linjer i vedtægten. Det var dette græsningsbaserede lands-

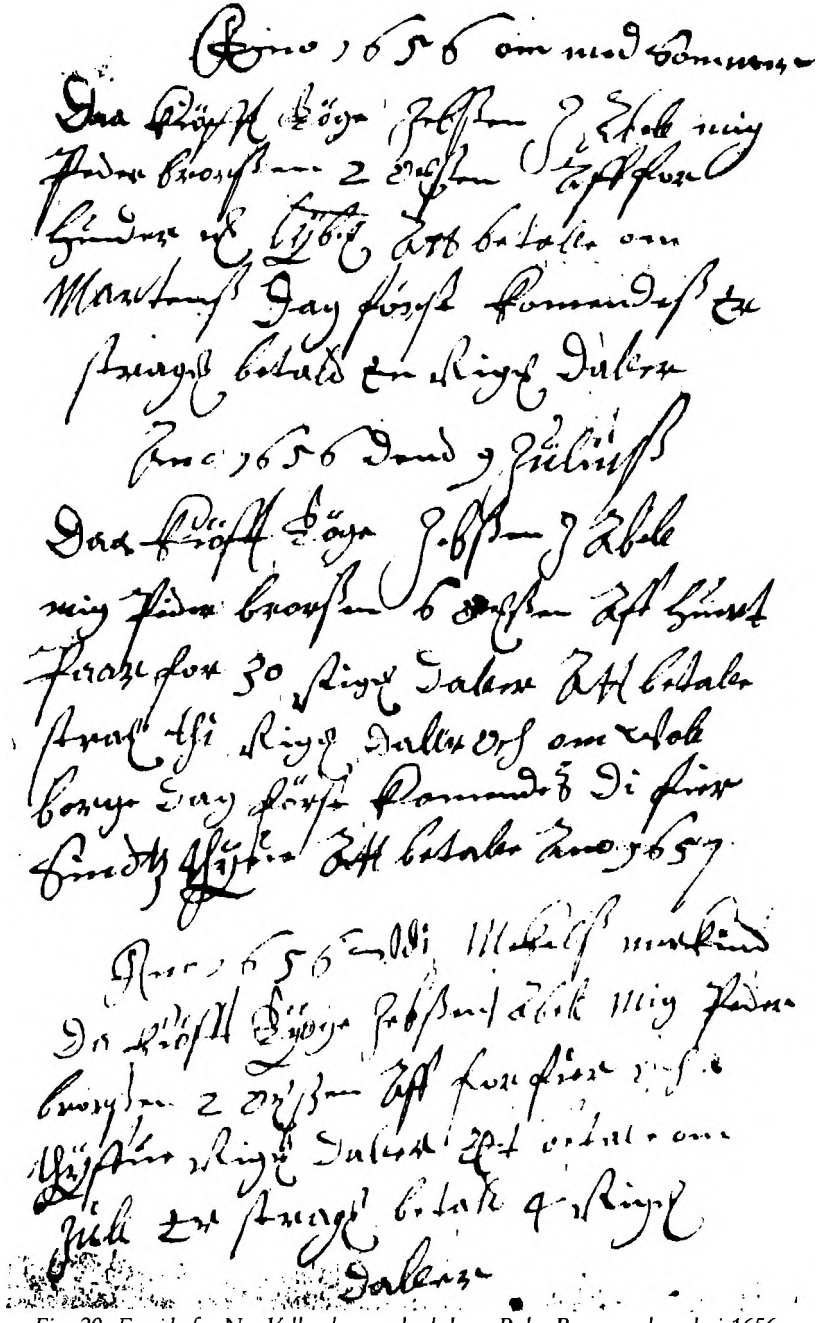

Fig. 20. En side fra Nr. Vollumbogen, der belyser Peder Brorsens oksesalg i 1656. (Landsarkivet, Aabenraa. Topografica, nr. 712. Tønder Amt, Brede sogn, Nr. Vollum.)

byfællesskab, der udstak rammerne for Peder Brorsens produktion. Hvor vedtægten imidlertid viser hen til det fælles i systemet, giver regnskabsbogen den individuelle drift. Naturligvis er det på ingen måde et driftsregnskab vi råder over; formålet med regnskabsbogen var at holde styr på udestående beløb. Alligevel er visse af regnskabets poster belysende for gårdens produktion, først og fremmest for betydningen af agerjorden i forhold til græsjorden.

Korndyrkningen

Korn udgjorde normalt ikke en salgsafgrøde på Brorsens gård.

I perioden 1651–58 skete det kun i to år, at der afhændedes korn. 1653 solgtes rug for 13 mark (vel svarende til 1 tønde), 26¾ skæppe byg (ca. 4–5 td) for 26 mark 12 skilling, »sædekorn« for 34 mark 12 skilling og »korn« for 20 mark 10 skilling. 1657 solgtes ialt 4½ tønde rug for 22 mark 8 skilling.

Disse kornsalg er, som vi skal vende tilbage til, knyttet til misvækst og dyrtid, og de er derfor ikke udtryk for, at Nr. Vollumgården havde en egentlig markedsproduktion af korn. Korn blev øjensynligt kun i marginale situationer en salgsafgrøde; normalt dyrkede man kun til eget forbrug. På den anden side viser det faktum, at Brorsen selv i disse tilfælde så sig istand til at afhænde så betydelige mængder rug og byg, at en ikke ubetydelig korndyrkning trods alt fandt sted. Den indtægt på 95 mark 2 skilling, som bonden reddede sig i 1653, må afgørende have bedret gårdens økonomiske situation.

Kvæget

Malkekvæg har der naturligvis været på gården. Dette afsløres dog kun en enkelt gang i regnskabsbogen, da en »bale« (bolle) smør i 1653 solgtes for 4 mark.[5] Men må vor viden om dette

punkt da forblive beskeden, kan man sige desto mere om okseavlen. De registrerede oksesalg fordeler sig således (tab. 1):

Tab. 1. Oksesalg fra Nørre Vollum-gården

År	Antal okser solgt	Ialt salgspris, dlr	Gennemsnit pr. okse, dlr	Variation pr. okse, dlr
1651	3	39	13	13
1652	ingen			
1653	7	96	12⅔	12–15
1654	9	137⅓	15⅓	12–17
1655	17	268	15,8	14–17½
1656	10	147⅓	14,7	12–16⅔

Dyrene solgtes overvejende i juli, august og september. I disse måneder op til efterårsdrivningen afhændedes ialt 40 okser. Et mindre salg fandt sted i marts (5 stk) og i maj-juni (6 stk). Der har stort set været tale om opfedede dyr, klar til slagtning.

I regnskabet figurerer 6 okseopkøbere. Af dem var Tyge Jepsen i Abild (Abild s.) langt den største kunde. Han aftog ialt 30 okser. I sammenligning hermed talte det kun lidt, at Bo Brorsen i Klægsbøl (Klægsbøl s., Kær hd) købte 5, Mats Jebsen i Kærgård (Emmerlev s.) 4, eller at Hans Jensen i Harres (Brede s.), Christen Pedersen i Drengsted (Døstrup s.) samt Chresten Thomsen i Tønder hver erhvervede 3 styk. Prangeren Tyge Jepsen i Abild står som en central person for Nr. Vollumbondens økonomi.[6] Det var Jepsen, der skaffede de store beløb af klingende sølvmønt til gården. Typisk for tidens handelssystem faldt pengene ikke straks; de kom normalt med et halvt til et helt års forsinkelse – hyppige betalingsterminer var midsommer og jul. Forholdet til oksehandleren var præget af den tiltro, man ydede gode handelspartnere; på den anden side var der øjensynligt tale om rent enstrengede forbindelser. Transaktionerne, hvor okser veksledes mod penge, flød ikke sammen med Brorsens øvrige økonomiske aktiviteter.

Oksehandelen fra Nr. Vollumgården fulgte ganske de almindelige bevægelser i denne handel. Brorsens oksesalg satte ind, da eksporten igen voksede efter Torstenssonskrigens afbræk, og den

sluttede, da krigen mellem Danmark og Sverige igen ødelagde eksportmulighederne i 1657.[7] Efter 1656 solgtes ingen okser fra gården; af salg fra besætningen nævnes herefter i det hele taget kun et »øg«, der i sommeren 1658 afhændedes til en bonde i Abterp for 10 rigsdaler.[8] Årene 1651–56 var uden tvivl en blomstringstid for gården, med 1655 som rekordår: 17 okser solgt. Ved midten af årtiet havde bonden en årlig indtægt på et par hundrede rigsdaler. Vi kan følge en af de måder, hvorpå dette overskud forvaltedes.

Kreditgivning

Fra Nr. Vollumbonden udlåntes penge. Lad os først se på denne kreditgivnings geografiske spredning (kort 1, s. 152). Af spredningskortet fremgår det, at lånerne var de nærboende. Det kreditnet, der udspændtes omkring Nr. Vollum var geografisk begrænset. Hvordan forholder det sig med dets udstrækning i tid og mængde?

En oversigt over det blotte antal lån, som blev ydet, giver følgende fordeling (tab. 2):

Tab. 2. Antal lån givet fra Nr. Vollumgården

År	1647	1651	1652	1653	1654	1655	1656	1657	1658
Antal	1	1	9	ingen	3	2	5	1	1

En betragtning af den udlånte formue må tage sit udgangspunkt i betalingsterminerne. »*Mikels dag først komend*«, 29/9, var for Peder Brorsen den dag lån skulle tilbagebetales sammen med den skyldige rente på 6⅜%. Til tider var han ikke helt præcis med at angive datoen for et låns indgåelse eller betaling, men følgende opstilling kan med rimelig sikkerhed foretages (tab. 3):

Tab. 3. Kapital udlånt fra Nr. Vollumgården

År (fra 29/9–29/9)	1647/8	1651/2	1652/3	1653/4	1654/5	1655/6	1656/7	1657/8
Mark lybsk	80	41	161	ingen	72	65	127	10

Det fremgår, at udlånsvirksomheden allerede var igang, før oksehandelsnotitserne tager deres begyndelse – det antyder solid gammel velstand på gården – og heller ikke det store udlån 1652/3 kan udelukkende forklares ved oksesalgene 1651. Derimod lader udlånene i de følgende år sig udmærket korrellere med oksesalgene. Det manglende udlån fra september 1653 må have sin forklaring i det udeblevne oksesalg 1652, og den omfattende kreditgivning 1654–56/7 forklares fint ved indtægterne fra salgene 1653–56. At der herefter ikke blev givet kredit hænger utvivlsomt sammen med oksehandelens standsning; men får også sin forklaring i de betalingsvanskeligheder, som krigen skabte. Ved det lån, som Anders Andersen i Svanstrup (Brede s.) modtog 1/5 1657, noteredes ikke som vanligt »er betalt«. Krigen må have skabt de samme vanskeligheder for Andersen, som for regnskabsbogens skribent.

Peder Brorsens formål med pengeudlånene synes primært at have været en kortfristet, et-årig, placering og forrentning af den ved oksehandelen tjente kapital. At pengene investeredes i det allernærmeste opland fremgik allerede af kort 1. En sammentælling understreger dette forhold – i hjemsognet Brede sogn udlåntes ialt 354 mark, mens nabosognene Randerup og Døstrup måtte nøjes med lån på henholdsvis 70 og 142 mark. Brorsens lån kan således godt kategoriseres som »nabolån« med deraf flydende fordele: større sikkerhed samt agtelse blandt de nærboende. Kun på denne baggrund forstås det, at ingen af låntagerne afkrævedes borgen. På den anden side må det ikke glemmes, at renterne skulle falde punktligt; lånene var på ingen måde informelle.

Men nu disse nabolånere, hvorfor lånte de? Regnskabsbogen har ikke meget materiale til besvarelse af dette spørgsmål; men en oversigt over de udlånte beløbs størrelse kan dog give et fingerpeg (tab. 4):

Tab. 4. Beløbsstørrelser udlånt fra Nørre Vollumgården

Mark lybsk	6	9	10	12	15	16	18	19	20	30	36	40	60	80	90
Antal lån	2	2	2	2	3	1	2	1	2	1	1	1	1	1	1

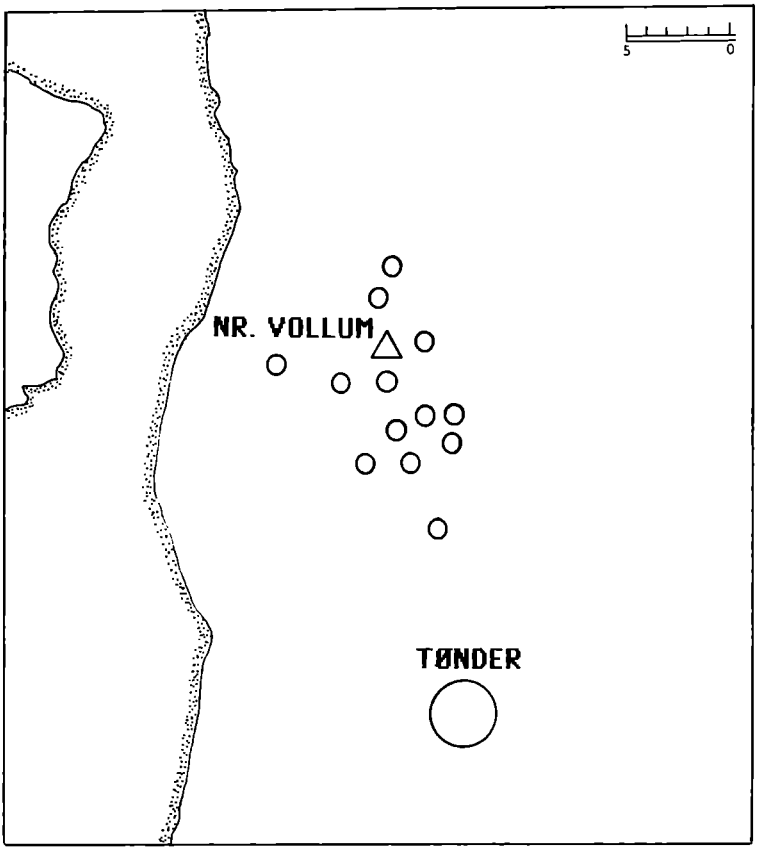

Kort 1. Bosted for personer, som har lånt penge fra gården i Nørre Vollum mellem 1647 og 1658. Tønder er blot medtaget for orienteringens skyld.

Disse beløbs størrelse lader os formode, at pengene i det mindste delvist har skullet bruges i betalinger til stat, herskab og godsejer – de svarer udmærket til, hvad der krævedes i stedsmål og hoveriafløsning fra det dominerende lokale gods Trøjborg.[9] Denne formodning underbygges af, at samme person normalt kun lånte en gang. Gentagne gange lånte kun Barbro Christens i Nr. Vollum (1652: 6 mark, 1656: 9 mark), Anders Andersen i Svanstrup (Brede s.)(1651: 9 mark, 1652 6 mark, 1654: 15 mark, 1657: 9 mark), Hans Thomsen i Kumled (Brede s.) (1656: 20 mark, 1658:

10 mark) og Troels Nielsen i Randerup (1654: 12 mark, 1656: 40 +18 mark). Noget sikkert om lånernes motiver lader der sig dog ikke sige, investering i oksehandelen kan muligvis også have spillet ind i deres låntagning.

Kornudlån

Helt anderledes godt underrettede er vi om motiverne hos de personer, der erhvervede korn hos Peder Brorsen. Også i disse tilfælde var der tale om nærboende (kort 2). Helt så koncentreret i hjemsognet som pengelånerne, var de, der fik korn, dog ikke. I Brede sogn fik man korn for 56 mark, mens der i nabosognet erhvervedes for næsten lige så meget, nemlig 52½ mark, i Abild sogn modtog man for 10 mark korn. Hver person modtog omkring 1–2 tønder korn, som en oversigt over korntransaktionerne viser (tab. 5).

Tab. 5. »Udlån« af korn fra Nr. Vollum-gården

År	»Rug«	»Byg«	»Sædekorn«	»Korn«
1653	1.=13 mk	1.4 skp (=4 mk)	1.=7 mk	1.=4 mk
		2.=6 mk 12 sk	2.=7½ mk	2.=4 mk
		3. 4 skp (=4 mk)	3.=6 mk 12 sk	3.=3 mk 6 sk
		4.=6 mk	4.=13½ mk	4.=7 mk
		5. 6 skp (=6 mk)		5.=2 mk 4 sk
1657	1. 1½ td(=7½ mk)			
	2. 1 ørtug (=5 mk)			
	3. 1 ørtug (=5 mk)			
	4. 1 ørtug (=5 mk)			

Vi behøver ikke at være i tvivl om, hvad kornet skulle bruges til. I 4 tilfælde nævnes det decideret, at det er sædekorn, det drejer sig

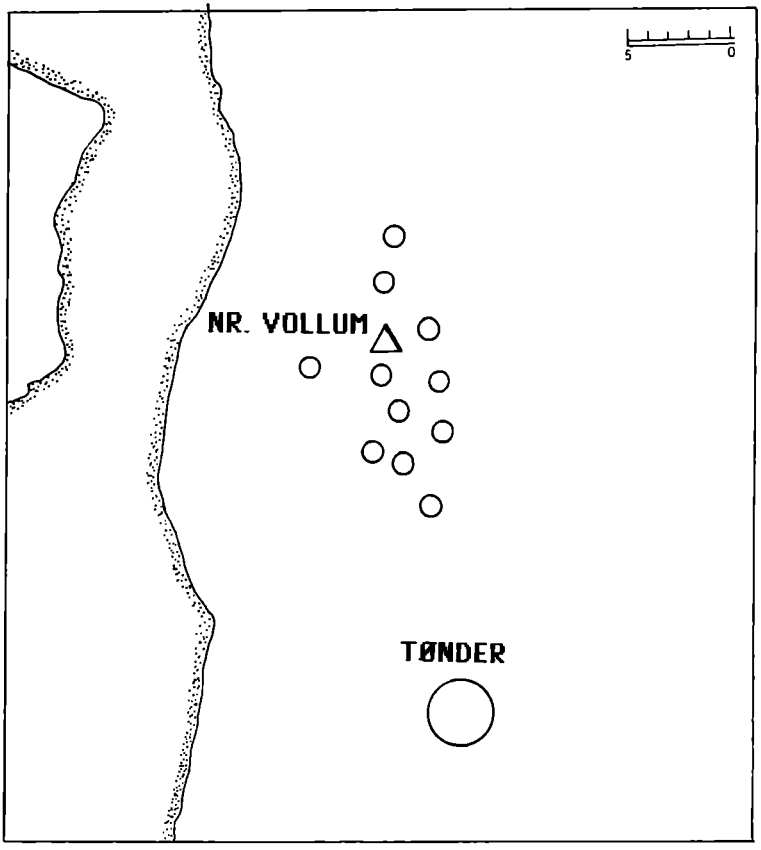

Kort 2. Bosted for personer, som har lånt korn fra gården i Nørre Vollum i 1653 og 1657. Tønder er blot medtaget for orienteringes skyld.

om. Datoen for kornets overdragelse, er, når den er specificeret, både 1653 og 1657 1. maj – til såtid. Her i græsmarksbrugets egne dominerede vårsæden, og det var uden tvivl korn til forårssåningen, der erhvervedes af trængende bønder.[10] Hvad der var galt giver f.eks. en optegnelsesbog fra en marskgård i Risum, lidt syd for Tønder, et indtryk af.[11] Skribenten fra Risum, Nis Magnussen, optegnede følgende maksimalpriser på korn (tab. 6):

Fig. 21. En daler fra Hamburg præget 1632. Mønten stammer fra et skattefund, der blev gjort i Sdr. Vollum (Brede sogn) i 1985. (Den Kgl. Mønt- og Medaillesamling).

Tab. 6. Kornpriser i Nis Magnussens »Chronik«

År	1649	1651	1652	1653
Td rug	16 mk	14–15 mk/ 24 mk	14 mk	4 mk
Td byg	9 mk	9 mk	3 mk	
Td havre	6 mk	4 mk	1 mk 4 sk	

Det fremgår, at der 1651–2 (og 1649) havde været misvækst og dyrtid i Vestslesvig, ligesom det iøvrigt også var tilfældet i Danmark i almindelighed.[12] For dem, der skulle have sået i 1653, var der ofte ikke anden mulighed, end at skaffe sig sædekorn fra de få, der havde overskud. At nogle i landbrugssamfundet, som f.eks. Nr. Vollumbonden, besad et sådant, skabte marginale gevinster. Rugens misvækst i 1657 demonstreres også af prismateriale andetsteds fra.[13] Sammenhængen mellem misvækst og lokale korntransaktioner er altså klar. Det kan så diskuteres, om disse transaktioner skal rubriceres under »salg« eller »lån«. Formelt set er der tale om salg, idet Brorsen afgav korn og modtog et pengebeløb; reelt er det sikkert rigtigere at tale om ikke-rentebærende lån, idet kornets betaling ikke skulle foregå straks, men først den 24/8 eller 29/9, dvs efter at næste års høst var i hus. Der var altså tale om

støtte til naboerne, der bar dem over det enkelte års vanskeligheder, og -bevares – skaffede långiveren en ikke ubetydelig gevinst.

Nørre Vollum-bondens økonomi

Det foreliggende bonderegnskab viser, hvordan indtægterne fra en vestslesvigsk gård var sammensatte af marginale indtægter fra kornsalg og af store, men også stærkt konjunkturbestemte, fortjenester fra oksehandel. Visse indtægter kan have passeret uden om regnskabsbogen, men billedet af et specialiseret og yderst sårbart system kan næppe rokkes. På udgiftssiden kan vi spore principperne for udlån af kapital og korn. Låntagere var trængende nabobønder, og ved sin långivning skabte vor bonde sig på en gang en (kortfristet) forrentning af sin kapital og opbyggede samtidig et værdifuldt socialt kontaktnet. Dette net af personer, som fik lån, var uden tvivl bredest muligt. At okseopkøberne ikke havde behov for lån undrer selvfølgelig ikke; men det er slående, at det kun var enkelte gange at samme person fik både korn og penge.[14] Det bondesamfund, der afspejles i regnskabsbogen, er nok præget af pengeindtjening ved markedsproduktion, men på den anden side også af at denne indtægt var usikker, og af, at man inden for en i grunden overvejende udifferentieret social struktur stod sig ved at hjælpe hinanden. Det lokale stod i centrum, mens man i mindre grad var involveret i urbane sammenhænge. Kun en af de oksehandlere, som købte af Brorsen, boede i en købstad, nemlig Tønder; alle andre var som han selv – bønder. Men selv med disse bondeoksehandlere var forbindelserne enstrengede – deres rolle var udelukkende at tilføre kapital til bondesamfundet, en kapital, der så igen vandrede bort i form af ydelser til godsejer og stat.

III. Linjer i den landlige monetariseringsproces

Fem regnskaber er nu gennemgået. De var meget forskellige, og det har derfor ikke været muligt at underkaste dem et bestemt spørgeskema; men alligevel tegner visse linjer sig. Der var for det første *Brinkregnskabet*, som er et årsregnskab fra en stor bispegård i 1300-tallet. En temmelig begrænset brug af mønter og en ret ringe grad af udveksling i det hele taget afspejlede sig her. Livlig varecirkulation og udbredt pengebrug på landet fandt man til gengæld 150 år senere i 1545/6 ifølge *Højerregnskabet*, mens bønders almindelige besiddelse af formue og deres betydelige kreditgivning fra midten af 1500-tallet demonstreres af regnskaberne fra *Maas* og *Fladsten*. Både Fladsten og *Nr. Vollumregnskabet* viser, at disse fænomener, omend i mindre målestok, levede videre indtil 1600-tallets midte. Man skimter altså de eksplosive ændringer i monetariseringen, som må have fundet sted i løbet af undersøgelsesperioden.

Men lad os imidlertid betragte de analyserede kilders udsagnskraft og repræsentativitet.

Er regnskaberne repræsentative?

Brinkregnskabet er utvivlsomt typisk. At det er det eneste danske godsregnskab fra 1300-tallet beror på en kassation på næsten 100% af materialet. De så udbredte middelalderlige storgårde har

ikke kunnet administreres uden sådanne årlige regnskaber, og der eksisterer da også talrige udenlandske paralleller, som er opbygget på næsten præcis samme vis som Brinkregnskabet.[1] Dets begrænsninger i forhold til vor hovedproblemstilling – bonden og pengene – ligger i, at det jo ikke stammer fra et bondemiljø. Kun indirekte siger det noget om økonomien på de mindre gårde. Det ser ud til, at det netop er karakteristisk for de store gårde i senmiddelalderen, at en udstrakt selvforsyning blev tilstræbt, og dette behøver ikke altid at have været tilfældet på de mindre.[2] Der er altså tale om en kilde, der i følge sin natur kan føre til en undervurdering af monetariseringsgraden på landet.

Højerregnskabet, der er lige så enestående i en dansk sammenhæng som regnskabet for Brink, må også for 450 år siden have haft talrige sidestykker, der blot er forsvundne. Anders Ogels og hans fader var, som det fremgår af regnskabsbogen, handelsbønder blandt andre handelsbønder. Det enestående tilfælde, at regnskabsbogen indgik i den flensborgske købmands Namen Jansens arkiv, og videre at dette arkiv blev forudsætningen for administrationen af en skoles formue, alene dette sikrede overleveringen. Men at regnskabsbogen er unik, bevirker ikke, at vi må regne dens vidnesbyrd for særlig specielt. Det øvrige kildemateriales vidnesbyrd om fiskeri og handel ved den jyske Vestskyst gør det sandsynligt, at der har været mange andre handlende bondekarle af Ogels slags. Da hele handelssystemet åbenbart var opbygget på kredit, må de alle nødvendigvis have ført regnskabsbog. Med hensyn til udnyttelsen af Højerregnskabet skal man huske på, at det, ligesom de 3 egentlige bonderegnskaber, netop er et kreditregnskab, en »skyldbog«, altså en fortegnelse over udestående beløb. At det udelukker os fra at betragte kontante og uformelle transaktioner, er naturligvis klart, og er også berørt i det foranstående.

Vender vi os til bonderegnskaberne fra Maas, Fladsten og Nr. Vollum må spørgsmålet være, dels om de er repræsentanter for en større mængde bonderegnskaber, dels om de er typiske repræsentanter? Det første spørgsmål kan besvares klart; der er ingen tvivl om, at regnskabsførsel var almindelig i Vestslesvig fra år 1600 og fremefter. Fra Slesvig, særlig Vestslevig, kendes adskilligt flere

regnskabsbøger end de her behandlede fra 1600-tallet.[3] De har gerne som Fladsten og Nr. Vollumbogen ligget i mange år på de gårde, hvor de blev taget i brug, og de indeholder ofte notitser fra en lang periode, der kan strække sig helt op i vort århundrede. Deres overlevering kan de takke det forhold, at de ofte fandtes sammen med andre dokumenter i veritable gårdarkiver; arkiver som må have bidraget til at bevare og understrege kontinuiteten i gårdens besiddelse.[4] Maasbogen fra omkring 1511, der modsat det normale bevaredes, fordi gården ikke levede videre, og som antagelig indgik i et fyrsteligt arkiv, er muligvis tidlig i forhold til andre bønders optegnelser; men der kan næppe rejses tvivl om, at bøgerne iøvrigt blot repræsenterer et udvalg af mange. Til en veldrevet vestslesvigsk gård har hørt en regnskabsbog. Ikke kun Fladstenbonden har lyttet interesseret, da sognepræsten i Løjt i november 1635 prædikede for menigheden om den konge, der ville gøre regnskabet op – »*Om den der holt Regenschap med sine Summer*«. Mange har sikkert tænkt på deres hjemlige gårdregnskab.[5]

Det andet spørgsmål – om »vore« regnskabsbøgers forfattere kan betragtes som typiske, er i grunden ikke afgørende, for så vidt som det næppe er muligt at sige, hvad det typiske er i et socialt stærkt diffentieret bondesamfund. Det vigtige er blot at placere dem på deres rette plads i den helhed, som de er en del af og hvis transaktionsmønstre de uomtvisteligt afdækker. Med hensyn til brugsstørrelser må Maasbogen siges at repræsentere en virkelig stor gård; Fladsten var ganske pæn, men dog ikke af de største, mens Nr. Vollum kan betegnes som mere jævn. Regnskaberne tjener til således at udstikke nogle rammer for det mulige; men først og fremmest giver de os et indblik i 15–1600-tallets landlige monetarisering, som ingen anden kildetype kan præstere.

Landdistrikternes monetarisering i 15–1600-tallet

Med overvejelserne om repræsentativitet i erindring skal det forsøges at udnytte regnskaberne til at følge den tråd, som vi forlod i afhandlingens første del. Her skildredes det, hvordan brug af penge i løbet af højmiddelalderen var almindelig i ydelser fra bonde til kirke, jordejer og konge, og hvordan der i 1300-tallet var opstået en livlig handel i landdistrikterne og skudehandel med Tyskland og Nederlandene. Brinkregnskabet antydede, at brugen af penge kunne være ret begrænset ude i landsognene; men dette regnskab siger som sagt også langtfra alt om pengebrug blandt de mindre bønder. At der i det mindste fandtes penge blandt bønderne viser regnskabets registrering af indtægter fra bøder, som opkrævedes af 5 mænd, der hver betalte 1 eller 2 skilling grot. Måske kan man formode, at pengene mest var i brug i vertikale forbindelser – fra bonde til øvrighed/borger og den modsatte vej. Selve brugen af penge mellem bønder på landet var sandsynligvis ret begrænset.

Hvis tingenes tilstand var således i 1300-tallets Slesvig, så må det siges, at Højer-, Maas-, og Fladstenregnskaberne viser, at der var indtrådt store ændringer i 1500-tallet. Antagelig var disse ændringer allerede undervejs fra begyndelsen af 1400-tallet. Den forbløffende mængde guldmønter, som bønderne i Sønder Gos herred, Nordstrand og Ejdersted betalte i skat i 1438, er et vidnesbyrd om, at vestslesvigske bønder ved den sydlige del af kystlinjen i usædvanlig grad var kapitalrige.[6] Fra de samme egne er der da også vidnesbyrd om udbredt låntagning fra gejstlige institutioner og borgere fra 1400-tallets midte og fremefter.[7] Der er næppe tvivl om, at to grundlæggende forhold ved denne tid satte sig igennem – dels at den sydlige del af vestkystens bønder (Ejdersted, Nordstrand, Sønder Gos herred, Stapelholm etc.) var mere formuende og møntbrugende end de nordligere, dels at Vestslesvig som helhed sammen med dele af den østslesvigske kyst fremstod som rigere og i højere grad monetariserede end andre dele af Danmark. Det sidste forhold vil jeg afslutningsvis berøre, men iøvrigt ikke forfølge videre, da det ligger uden for denne under-

søgelses rammer at foretage mere omfattende sammenligninger mellem de kongerigske og de sønderjyske bønders økonomi. Det skal kun bemærkes, at der allerede nu foreligger materiale til en jævnføring på et punkt, nemlig selve fænomenet regnskabsførsel: mens de sønderjyske bønder skrev fra 15–1600-tallet, skulle det vare til 17–1800-tallet før kongerigske bønder for alvor følte nødvendigheden heraf.[8] I kongeriget var de tidlige regnskabsbøger væsentlig forebeholdt præster og degne.[9] For så vidt regnskaberne kan tages som udtryk for »monetær tænkning«, optræder slesvigerne da som monetariseringens spydspids. Det andet forhold derimod – de regionalt betingede forskelle i den sønderjyske bondestands økonomi – dokumenteres fortrinligt ved netop de regnskaber, som vi beskæftiger os med. De storstilede kredittransaktioner, som Maasregnskabets dokumenterer, er karakteristiske for den udviklede sydlige del af vestkysten og savner sidestykker i regnskaber fra det øvrige Slesvig. Men lad os igen vende os til hovedudviklingen i monetariseringsprocessen.

Anders Ogels regnskab fra Højer er først og fremmest et vidnesbyrd om, at artikler, som forbrugtes inden for de enkelte bondehushold, i det 16. århundrede havde antaget varekarakter. Det hjemmevævede klæde var delvist fortrængt af udenlandske købestoffer, man spiste købt fisk og drak tysk øl på gårdene og erhvervede humle dyrket andetsteds. En bondekone kunne komme safran i maden. Regnskabet er ligeledes et tegn på, at denne distribution ikke kun foregik fra by til land, men at handelsbønder var gået ind i distributionen. Mens ikke så få studier af købmandsregnskaber og -skifter har vist de bånd mellem kramboderne i byerne og bondegårdene, som voksede frem fra senmiddelalderen, og som holdt sig til nyeste tid, har den tidlige handel på laveste niveau hidtil været relativt ukendt.[10] Højerregnskabet viser imidlertid, at der såvel mellem by og land som mellem handelsbonden og hans kunder blev opbygget et kreditnet, som involverede en udveksling af de forskelligste produkter, alle ansat i penge. Pengecirkulationen kan for første gang siges at have antaget horisontal karakter – penge cirkulerede i bondesamfundet. For bonden betød det nye vareudvekslingssystem, at markedsproduktion var en nødvendighed; der måtte produceres for at

betale de skyldige beløb. Dette forøgede behov for en salgsproduktion kommer på samme måde til udtryk i den formaliserede kreditgivning, som alle de tre her undersøgte bonderegnskaber registrerer. For at betale renter og hovedstol måtte der ubetinget sælges; en konkurrencesituation opstod. Denne salgsretning af den enkelte gårds produktion var, som det bemærkedes i det indledende afsnit, en følge af de senmiddelalderlige ændringer i gårdstørrelserne. Den nye større bondegård var på den ene side langt mere produktionsdygtig, på den anden side også i højere grad pålagt værdisatte ydelser. I denne forbindelse får Brinkregnskabet en illustrativ karakter; de små gårde, som her fandtes under 1300-tals hovedgården, har ganske klart ikke haft de samme muligheder som de f.eks. 1600-tals-gården i det nærliggende Nr. Vollum – endsige da som Maasgården og Fladsten. De øgede forpligtigelser og muligheder på gårdene kan altså dels lokaliseres på det horisontale plan – i relation til bondesamfundet – dels på det vertikale – i relation til byer og herskab. Blandt bønderne skabtes en pengecirkulation, et kreditmarked opstod og jord blev endda i visse dele af Slesvig en »privat« og omsættelig værdi. Opad til herskabet konverteredes ydelser i mange tilfælde til penge, og den fremvoksende »skattestat« så sig istand til at opkræve store pengeskatter. De kunne endda tage form af beskatning af udlånte penge; i kongeriget blev der i ni tilfælde i årene 1627 til 1657 udskrevet sådanne »rentepengeskatter« af bønder.[11] På baggrund af den fuldt udfoldede pengeøkonomi i anden halvdel af 1500-tallet og i 1600-tallets første del fremtræder regnskabernes vidnesbyrd om, at der i anden tredjedel af 1600-tallet indtraf en begrænsning i bondesamfundets pengecirkulationen og kreditøkonomi, som nærmest alarmerende.[12] Det forhold, at betalinger af større pengebeløb igen skete overvejende vertikalt – opad til herskabet – må have været af dybtgående betydning for både landdistrikternes og statens økonomi.[13]

Bondens formue

Regnskaberne udtrykker en værdisætning af landlige transaktioner. Deres egentlige mål var imidlertid ikke at oplyse om disse overførsler, men istedet at dokumentere deres endemål: den formue, der samledes. Fælles for de tre bonderegnskaber er det, at de registrerer en formues forvaltning og kun sekundært beskæftiger sig med dens indtjening.

Visse bønder kunne som omtalt allerede i højmiddelalderen skabe sig en formue ved at opspare mønter; men såvel skriftlige kilder som skattefund viser, at 15–1600-tallets landboer overgik deres forfædre på dette punkt.[14] Prægtige sølvskatte, der er fundet i danske landdistrikter, og som delvist er nedgravet under Svenskekrigene, afslører, hvordan der i bondestuerne fandtes sølvskåle, sølvskeer, sølvbælter, sølvknapper og gode sølvdalere. Ud fra fundene at dømme, var dette en udvikling, der satte ind i løbet af 1500-tallet. De talrige fund fra de østjyske egne mellem Horsens og Haderslev viser tydeligt, hvordan bønderne fra 1500-tallets midte frem til midten af 1600-tallet har været gode kunder hos de lokale købstæders guldsmede. Samtidig erhvervedes iøvrigt fra byerne møbler – bl.a. skabe samt skabe med mange rum – tresurer – beregnet til at gemme sølvet i.[15] Det er faktisk næppe muligt at skelne de slesvigske bønders stuer fra borgernes. En mulighed for rigdomsakkumulation skabte landboerne altså ved at forene sølvet med de nyerhvervede møbler – ved at lægge dalere på kistebunden. I nabolandsbyen til Nr. Vollum, hvor Peder Brorsen skrev sin regnskabsbog, Sdr. Vollum fandt man eksempelvis 1985 et skattefund bestående af 328 sølvmønter. Mønterne daterer sig til årene mellem o. 1550 og 1642 og må antages at være gemt under Torstenssonskrigen. Et fund som dette giver da anledning til at overveje, hvordan forholdet mellem *rede penge* på kistebunden – eller i jorden, når der var krig – og *udlånte penge* var for Peder Brorsen og hans regnskabsførende fæller. For det første er der næppe nogen tvivl om, at de to fænomener grundlæggende hører sammen. Fra midten af 1500-tallet kom der flere rede penge i bondehusholdene; de kunne både gemmes i husholdet og lånes ud. Imidlertid synes vore regnskaber

Fig. 22. Et karakteristisk vidnesbyrd om det høje stade, som møbelkunsten nåede blandt Vestslesvigs rige bønder, er dette femdørsskab af anonym mester. Skabet er dateret 1582 og stammer fra Visby. (Tønder Museum).

ikke at efterlade tvivl om, at bønderne, når det var opportunt, søgte den ekstra vinding, der lå i at sætte penge på rente. Der var altså antagelig tale om periodiske svingninger i forholdet mellem rede penge og udlån. Disse svingninger kunne være betinget af opretholdelsen af gårdens kontinuitet – når en ny gårdmand tog over, skulle de andre arvinger gerne have en sum i rede penge. I forbindelse med overtagelsen af Fladsten i 1633 udbetalte Matz Pauelsen således sin broder 376 mark. Det er sandsynligt, at dette beløb, der nogenlunde svarer til Matz' udlånte kapital, da den var størst i midten af 1640'erne, var skaffet ved likvideringen af udeståender. Var således kreditten på en måde blot et led i den kontinuitetsskabende opsparing, der blev nødvendig på den eftermiddelalderlige gård, så repræsenterede den i forhold til bondesamfundet som helhed et spring i monetariseringsprocessen. De her fremlagte regnskaber er kun brikker til en mere sammenhængende skildring af dette »løft« i den monetære proces. I forhold til fænomenet tesaurering af sølv muliggør regnskaberne dog visse antagelser. Vi har kunnet påvise, at der fra 1500-tallets midte udviklede sig en livlig långivning på landet. Dette marked blev kun muligt ved en delvis overførsel af de opsparede midler til kreditmarkedet. Ændringen af pengemarkedet er da et lokalt udtryk for hele den vesteuropæiske mobilisering af pengemidler, der kom med den »prisrevolution«, som indfandt sig i 1500-tallets anden halvdel og først standsede et par årtier oppe i 1600-tallet.[16] Det er utvivlsomt, at dette landlige kreditmarked, som jo måtte opbygges på tillid blandt naboer, fremstod som yderst konjunkturfølsomt. Konkurser hærgede det vestslesvigske bondesamfund i årene op mod år 1600, som det er dokumenteret i forbindelse med analysen af Maasregnskabet, og fra Femern tillader et usædvanligt stort antal konkursbofortegnelser fra omkring 1610 os et indblik i et overophedet lånemarked og dets sammenbrud.[17] Helt generelt for det slesvigske bondekreditmarked var utvivlsomt et faldende omfang i perioden 1630–50 og nulpunktet i årene omkring 1660.[18] Krisen 1660 kom tydeligt frem i analysen af gårdene Fladsten og Nr. Vollum (se fig. 23, s. 166).

Vi må formode, at ligesom den øgede kreditgivning fik følgeskab af formindsket tesaurering, så skabte kreditkriserne øget

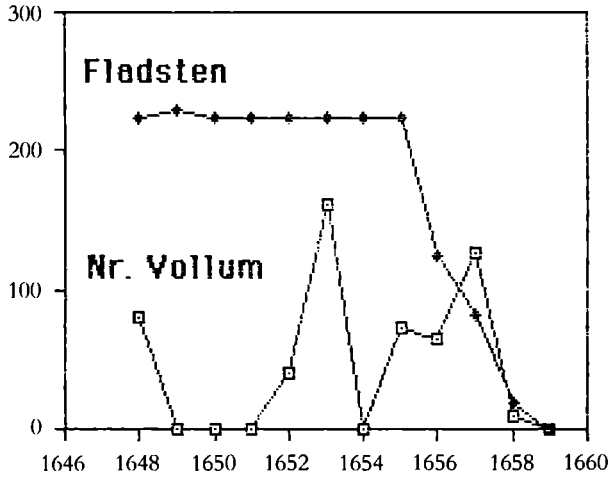

Fig. 23. Udlånene fra Fladsten og Nr. Vollumgården i i årene 1648–1660.

tesaurering. Dette må være en generel tendens af største betydning for bondesamfundets ve og vel – bl.a. for muligheden for videreførsel af gårde ved ejerskift. Et svigtende kreditmarked ville medvirke til gårdes ruin – evt ødelægning – da nye ejere ikke var istand til at låne til indfæstning og affindelse af andre arvinger. De landlige skattefund, der netop overvejende stammer fra krigsperioder, mange fra omkring 1660, får i lyset heraf en speciel betydning – de bliver tegn på en krisesituation, hvor maksimale beløb igen blev trukket tilbage fra en ellers livlig kreditøkonomi, hvor villigheden til at tage en risiko og tjene en rente forsvandt, hvor en økonomi præget af loyalitet og tiltro brød sammen. Den vekslende form, som bønders formue kan tage som dalere på kistebunden, eller som udlånt kapital, er et fænomen, der fortjener den største opmærksomhed, og som bør studeres nærmere.

Selve *opbygningen* af formuen var på alle de tre gårde, hvis regnskaber vi har studeret, bundet til kvægopdræt. Dette var ikke den eneste måde at akkumulere kapital på i Slesvig. Et bonderegnskab fra Norderstapel (Stapelholm), som i årene 1631–1645 blev skrevet af bonden Carsten Meideborg, viser en økonomi, der snarere bygger på kornavl og svineavl.[19] I året 1636 solgte Meide-

borg f.eks. 20 tønder byg til skippere, der lå med deres både i Ejderen, og 1637 blev 11 tønder byg solgt til Frederiksstad. Kunne korn således danne basis for rigdom, er der dog ingen tvivl om, at det hyppigst var okse- og hesteavl, der skaffede pengene. Dette fremgår også af flertallet af de øvrige ældre sønderjyske regnskaber; meget tydeligt således af det, som blev ført af bonden Peder Beyer på Skastgård, nord for Højer.[20] Denne regnskabsbog viser, hvordan Beyer i årtierne omkring år 1700 årligt opkøbte okser i sin hjemegn og udskibede dem til Nederlandene. Ofte var der tale om ladninger på 30–40 okser eller mere. Som returgods tog han stykgods, bl.a. tobak, krydderier og klæde, som så kunne sælges i Skastgårds omegn. Okseavl og -salg i lidt mindre målestok, men stadig ret omfattende, finder man i en regnskabsbog fra Ostenfeld, nær Husum. Det fremgår, at en bonde herfra, ved navn Claus Hansen, i 1690'erne og først i 1700-tallet årligt solgte 14–15 okser hvert efterår.[21]

Det var kvæget og den videre handel, der skaffede de rede penge til huse, mens agerdyrkningen normalt tjente til husholdets underhold. Regnskaberne fra både Fladsten og Nr. Vollum viser meget interessant i denne forbindelse, at der ved siden af det værdisatte møntkreditmarked, hvor renterne skulle falde, eksisterede et lånemarked for korn, som uden rente blev givet til naboer i nød. Börje Hanssen betegner denne type kornlån som en mellemform mellem de regulære »formallån« og de uformelle vennelån.[22] Han anfører fra 1600-tallets Skåne eksempler på, hvordan långiver ofte modtog »frivillige« gaver til gengæld for det udlånte korn. Der er virkelig tale om transaktioner, der endnu ikke fuldt var gledet ind i værdiernes række, om en særskilt sfære inden for økonomien svarende til den type, som antropologerne har identificeret for fremmede folkeslag.[23] Man må sige, at korn og kvæg tildels cirkulerede i to adskilte økonomiske sfærer. Sfæren herunder med de egentlige uformelle vennelån, hvis værdi ikke primært lå på det markedsøkonomiske plan, spiller naturligvis ingen rolle i regnskabsbøgerne; der var jo kun grund til at registrere, hvad man formelt havde krav på. Man kan imidlertid også have sine tvivl om, hvor udbredte disse ydelser egentlig har været i vore bonderegnskabsskriveres samfund. Det er nærmest

umuligt at forestille sig Backe Detlefsen på Maasgården hjælpe familie og naboer ud fra en naturlig solidaritet i bondesamfundet. Såvel af Maasregnskabet som jo også af Højerregnskabet fremgik det, at selv bondens sønner førte egen regnskab over deres særskilte økonomi. Man kunne som Anders Ogels fra Højer tage sin fader som varekommissionær, men der blev sandelig ført regnskab med de transaktioner, der løb mellem far og søn. Hvis der tidligere havde eksisteret et økonomisk system bygget op omkring »den samlede husstand« (»Das ganze Haus«), der tilstræbte en fælles selvforsynenede økonomi, så var dette i hvert fald en saga blot i 15–1600-tallets Slesvig.

At der i skabelsen af en formue ligger solidariske træk i forhold til slægten, kan imidlertid ikke bestrides. Karen Schousboe har gjort opmærksom på, at fæstebøndernes formuer i sølv og guld og udlånte penge bl.a. tilsigtede at sikre børnene og gårdens videreførsel.[24] Dette kom også her tydeligt frem i analysen af Fladstenregnskabet. Som Schousboe viser, gør dette formål endvidere, at vi må tilkende bønderne rationel økonomisk planlægning. Hendes omtale af, hvordan de unge karle drev handelsaffærer og binæringer for ud fra samme rationelle tankegang at blive i stand til selv at overtage en gård, leder iøvrigt naturligt tanken hen på Anders Ogels. Mens fænomenet kapitalakkumulation dog kun i en vis forstand er moderne, kan vore regnskabsførende bønders bevidste økonomiske politik ofte uden videre betegnes som sådan. Maas- og Nr. Vollumbondens kombination af produktionsfaktorer, som er købt for at opnå profit ved at sælge fordelagtigt på afsætningsmarkedet, må siges at være karakteristisk for nyere tids landbruger i modsætning til bonden. Når Slicher van Bath finder en landbruger af moderne type i den vestfrisiske bonde og regnskabsbogsskriver Rienck Hemmema, så kan vi med samme ret se det i Backe Detlefsen fra Maas.[25] 1571 noterede Hemmema, at han havde bygget sig et skib; 1572 førte Backe Detlefsen regning i sin bog over sit skibsbyggeri. Mellem den nederlandsk-vestfrisiske skribent og den vestslesvigske består der en slående lighed. Begge reagerer rationelt på de internationale konjunkturbevægelser i årene omkring 1570. De fremstår begge som fuldbårne landbrugere, »farmers«. Og det er tidligt, når man

betænker, at man i kongeriget Danmark normalt først op i 1800-tallet vil give jordens dyrkere denne betegnelse.

Samfundet og den personlige økonomi

Slesvigs udbredte landlige monetarisering og den tidlige forekomst af rationelt markedsorienteret landbrug er speciel, og det er naturligt at sætte denne særegenhed i forbindelse med landets ejendommelige socialstruktur med en fri bondestand i Vestslesvig og i de nordlige dele af Østslesvig. Selve beliggenheden nær ved de internationale omslagspladser forklarer næppe noget i sig selv, idet det jo ikke var givet hvilken befolkningsgruppe, der skulle høste et eventuelt overskud.[26] En betingelse for, at man kunne hente den profit hjem, der lå i verdensmarkedet, var adgangsmuligheder hertil. Hvor bondestanden i kongeriget som i de sydøstslesvigske godsområder tyngedes af ydelser og udelukkelser fra markedet, var forholdene anderledes blandt regnskabsførerne. Her kunne bonden lige så frit som borgeren afsætte sine varer, her var afgiftstrykket til at bære.[27] Derfor begyndte han at handle, at låne penge ud, at føre regnskab. Det er tydeligt, at hvis bonden blev lige så fri som andre medlemmer af samfundet, så forholdt han sig lige så frit som alle andre. Det kan se ud til, at den typiske selvforsynende bondeøkonomi, som vi træffer den fra 1500-tallet og fremefter, i virkeligheden »kun« betingedes af herskabsforhold, idet fæstesystemet i samarbejde med statsmagten, definerede den relativt »lukkede økonomi«.[28] Lidt tilspidset kan man sige, at den almindelige danske bonde havde en »tjenerøkonomi« bestemt af hans underordning i herremandens »familia«, mens den slesvigske bonde under et mindre trykkende herskabsforhold fik mulighed for at indtage den »kapitalistiske rolle«, der ellers var forbeholdt godsejeren og borgeren.[29] At dette i Slesvig førte til en øget social differentiering i landdistrikterne, som kunne fremme pengeøkonomien, må betragtes som et sekundært fænomen.[30]

Hvor historikere og antropologer ofte ser ældre tiders bonde-

Fig. 24. Rede penge på kistebunden. Ved en grundudgravning af den gamle præstegård i Roager i Hviding herred stødte man på en lerpotte med 138 mønter til en samlet værdi af 122⅞ daler. Mange af mønterne var dalere fra Nederlandene og Tyskland. De yngste var fra 1666, og skatten har antagelig tilhørt sognepræsten Søren Jensen Skive, der havde embedet her 1639–75. (Den kgl. Mønt- og Medaillesamling).

samfund som kun i ringe grad markedsrettede,[31] må det siges, at vi med analysen af de slesvigske regnskaber har givet et kontraeksempel. Det synes givet, at en pæn del af agrarproduktionen her var beregnet for afsætning. Naturligvis har der ikke kunnet sættes konkrete tal på markedskvoten.[32] Det ikke-værdisatte arbejdes betydning for gårdens selvforsyning skal ikke undervurderes. Det ser ud til, at kornet kun i ringe grad har været draget ind i værdiernes rækker, og generelt må det naturligvis springe i øjenene i hvor ringe grad regnskabsbøgerne belyser kvindearbejde, der har befundet sig uden for den markedsøkonomiske sektor.

Men det kan dog uden videre siges, at en virkelig betydelig del af agrarproduktionen var beregnet for salg, først og fremmest kvægavlen. Til denne kunne yderligere føjes handelen og den ikke-landbrugsmæssig produktion, f.eks. for Anders Ogels og hans far fiskeriet. Den sønderjyske gårds markedskvote har, sammenlignet med andre dele af Danmark, været stor og dannede grundlag for usædvanlig rige bønder.[33]

Usædvanlig var givetvis også den rolle, som personligheden fik i den slesvigske landbrugsøkonomi. Den tidlige nytids danske landøkonomi tegnes ofte som i høj grad selvforsynende og indbundet i landsbyfællesskabet. Dette udbredte billede, der støtter sig på studiet af landsbyvedtægter og godsarkiver, udgør på sin vis et sidestykke til den forestilling, man i forrige århundrede dannede sig af borgerne i middelalderbyen – først og fremmest ud fra studiet af retslige kilder. Et samfund baseret på fællesskab betonedes. Gennemgangen af bonderegnskaberne har gjort det klart, at dyrkningsfællesskab og herskabsudnyttelse blot er to sektorer i hele bondeøkonomien. Hvor dyrkningsfællesskab og jordudnyttelse reguleredes af den fælles landsbyvedtægt, så var den private handel og kreditgivning fastlagt i et andet system – regnskabsbøgernes. For Nederlandenes, Englands og Østrigs vedkommende har nyere undersøgelser påvist, hvordan en individualistisk gruppe af landbrugere opstod i 15–1600-tallet.[34] Jeg har her søgt at vise, at det samme var tilfældet i dele af Slesvig. Her gik en ny og selvstændig landbruger frem i en verden, hvor pengene talte. Deres klang giver stadig genlyd i de gamle regnskaber.

Zusammenfassung

Ziel der vorliegenden Untersuchung ist, für den Zeitraum von etwa 1400 bis etwa 1650 die Beziehungen des dänischen Bauern zum Geld und zum Markt aufzudecken. Die Analyse von 5 bäuerlichen Rechnungsbüchern soll uns zum gewünschten Ziel führen.

Einleitend wird der in den ländlichen Gebieten Dänemarks und Schleswigs vorausgegangene Monetarisieungsprozeß dargestellt. Es ist deutlich erkennbar, daß bereits im Hochmittelalter in den ländlichen Gebieten Transaktionen in großem Ausmaß in Geld vorgenommen wurden. Der Bauer zahlte seine Abgaben an den Grundherren in Münzen, er benutzte Münzen auf lokaler Ebene, und nicht selten wurden größere Barvermögen angehäuft. Der Bauernhandel wuchs im 14. und 15. Jahrhundert, und damit verstärkte sich auch der Monetarisierungsprozeß.

Das zuerst analysierte Rechnungsbuch stammt aus der frühen Periode des Untersuchungszeitraums, nämlich bevor der Bauernhandel seinen Durchbruch erlebte. Es handelt sich hier um das 1388/89 geführte Rechnungsbuch eines Gutshofes in bischöflichem Besitz. Das Buch wurde von dem Vogt Christian Jacobsen auf dem Hof Brink (Kirchspiel Ballum im Kreis Tondern) geführt. Wie üblich bei älteren Rechnungsbüchern der Gutshöfe ist es in einen Teil für die Einnahmen und einen für die Ausgaben gegliedert. Das vorliegende Rechnungsbuch erweist sich als Zeugnis einer Entwicklungstufe der Landwirtschaft, auf der die Gutshöfe das damals noch hochgradig autarke ländliche Wirtschaftssystem beherrschten. Die gutsabhängigen Bauern saßen auf kleinen Hofen und leisteten ihre Abgaben in Naturalien.

Ein Rechnungsbuch von 1545–46, das von Anders Ogels, einem kleineren Händler aus Højer (Kreis Tondern) geführt wurde, ermöglicht uns einen tieferen Einblick in die Ökonomie während

der Zeit der Auflösung des Gutssystem. In diesem Rechnungsbuch sind Anders Ogels' Außenstände bei Bauern der näheren Umgebung von Højer, von Röm und Fanö sowie in den Städten Ribe, Varde und Hamburg verzeichnet. Deutlich sichtbar wird hier, daß Ogels für sich eine Marktlücke als Mittelsmann zwischen den Fischerdörfern der Westküste und dem Markt der europäischen Handelsmetropolen gefunden hatte. Zusammen mit vielen andern Bauern der Küste Westschleswigs konnte er daran verdienen, daß der an der Küste gefangene Fisch zu einer Ware auf dem internationalen Markt geworden war.

Husum erlebte im 15. und 16. Jahrjundert eine große Blütezeit. Dieser Ort an der schleswigschen Westküste wurde zu einem Handelszentrum mit internationalem Charakter. Eben nördlich von Husum liegt das kleine Dorf Maas. Von einem Hof dieses Ortes ist ein sehr beachtenswertes Rechnungsbuch erhalten. Es beginnt mit einem Verzeichnis des Grund- und Bodenerwerbs der vorausgegangenen 50 Jahre. Für die Zeit nach 1567 ist es ein echtes Rechnungsbuch über die Bewirtschaftung des Hofes. Von 1567 bis 1580 hat Backe Detlefsen dieses Rechnungsbuch geführt. Wir sehen ihn in wechselnden Rollen, nämlich mit Ackerbau oder Viehzucht beschäftigt, als Schiffbauer, Händler und als Großvermittler von Krediten. Er ist der Exponent einer westschleswigschen Bauerngesellschaft, in der Boden und Arbeit zu Werten geworden sind, die ohne Schwierigkeit in Geld umgesetzt werden können. Backe Detlefsen ist bedeutender Repräsentant einer weit verbreiteten Kreditwirtschaft, zu der u.a. auch die Kreditvergabe der schleswig-holsteinischen Ritterschaft an Bauern zählte. Es wird deutlich, daß der westschleswigsche Bauer im 16. Jahrhundert eine wirtschaftlich individualisierte Person war, die die Produktionsfaktoren rationell kombinierte, um auf dem Markt den größtmöglichen Profit zu erzielen.

Auch wenn die wirtschaftlichen Verhältnisse in Westschleswig einzigartig gewesen sind, so gab es doch auch in anderen Gebieten Schleswigs ähnliche wirtschaftliche Entwicklungen. Matz Pauelsen übernahm 1588 den Hof Fladsten bei Stollig nördlich von Apenrade. Er führte bis zu seinem Tode im Jahr 1632 ein Rechnungsbuch, das sein Sohn und Hoferbe Jürgen Matzen bis zu

seinem Todesjahr 1660 weiterführte. Die Aufzeichnungen dieser beiden Bauern zeigen, daß Ostschleswig ebenfalls von einer ausgeprägten Geld- und Kreditwirtschaft bestimmt gewesen ist. Sie erreichte ihren Höhepunkt in der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts und schwächte sich um die Mitte des 17. Jahrhunderts ab.

Wie die begrenztere Geldwirtschaft in Westschleswig während der Mitte des 17. Jahrhunderts aussah, zeigt die Analyse eines Rechnungsbuches aus Nørre Vollum knapp 20 km nördlich von Tondern. Der Bauer Peder Brorsen hat dieses Rechnungsbuch in den Jahren 1651–58 geführt. Die bäuerliche Gesellschaft, die dieses Rechnungsbuch widerspiegelt, war wohl durch den Gelderwerb durch eine auf den Markt ausgerichtete Produktion bestimmt, aber auch dadurch, daß diese Einnahmen unsicher geworden waren, und dadurch, daß man aufgrund einer doch undifferenzierten Sozialstruktur auf gegenseitige Hilfe angewiesen war.

Die Historiker sind geneigt, die bäuerliche Wirtschaft der älteren Zeit oft in nur geringem Grad als marktorientiert anzusehen. Die Analyse schleswigscher Rechnungsbücher gibt Gegenbeispiele. Unsere Analyse hat aufgedeckt, daß in Schleswig – wie in den Niederlanden, England und Teilen Deutschlands und Österreichs – aus der begrenzten mittelalterlichen Agrarwirtschaft im Laufe des 16. und 17. Jahrhunderts eine individualisierte Gruppe von Landwirten herauswuchs, die eine nahezu moderne Einstellung zum Geld und zum Markt hatte.

Kilder og litteratur

1. De 5 analyserede regnskaber

Rigsarkivet, Kbh.
Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver. Ribe Stift. Ribe Kapitels arkiv, Nr 196. 1388–89 (?). [Christian Jacobsens regnskab for gården Brink].

Landsarkivet, Aabenraa
Topografica, Nr 432. Aabenraa Amt, Løjt sogn, Fladsten. [Fladstenbogen].
Topografica, Nr 712. Tønder Amt, Brede sogn, Nr. Vollum. [Nr. Vollumbogen].

Stadtarchiv, Flensburg
Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr 566a (bd 6). [Højerregnskabet].

Stadtarchiv Husum
D 2/H 1318a. [Maasregnskabet].

2. Bibliografi og arkivforkortelser

Aabenraa Bykrønike 1620 med tilføjelser 1635–41. Udg. af H.V.Gregersen. Aabenraa 1987.

Achelis, Thomas Otto (1931): Aus der Geschichte des jütischen Ochsenhandels. ZSHG. Bd 60, p. 173–212.

samme (1940): Bürgerbuch der Stadt Hadersleben bis zum Jahre 1864. Erster Teil. Flensburg.

Achilles, Walter (1983): Überlegungen zum Einkommen der Bauern im späten Mittelalter. Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie, 31, p. 5–26.

Abel, Wilhelm (1955): Die Wüstungen des ausgehenden Mittelalters. Stuttgart (2. oplag).

Adler, Peter (1842): Bidrag til Skildring af Byen Ribe i de forrige Aarhundreder efter utrykte Kilder. 1ste Hefte, 1ste Afsnit. Ribe.

Andersen, A (1964) (udg.): Jacob Fabricius den Yngres Optegnelser 1617–

1644. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland. Nr 32. Tønder.
Andersen, Caroline Emilie (udg.) (1943): De Hansborgske Registranter. Kbh.
samme (1954): Malmøkøbmanden Ditlev Enbeck og hans regnskabsbog. Et bidrag til Danmarks handelshistorie i det 16. århundrede. Kbh.
Andrén, Anders (1985): Den urbana scenen. Städer och samhälle i det medeltida Danmark. Acta Archaeologica Lundensia. Series in 8°, nr 13. Malmö.
Andresen, Ludwig (1907): Geschichte des tonderschen Fastnachtsgelags und des Schützenkorps. ZSHG, Bd 37, p. 375–459.
samme (1939): Geschichte der Stadt Tondern bis zum dreißigjährigen Krieg (1627). Flensburg.
Arends, Otto Fr. (1932): Gestligheden i Slesvig og Holsten fra Reformationen til 1864. I-III, Kbh.
Aston, T.H. og Philpin, C.H.E. (1985): The Brenner Debate. Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe. Cambridge.
Aymard, Maurice (1981): Monaie et économie paysanne.i: La moneta nell'economia europea, secoli XIII-XVIII. Ed. Vera Barbagli Bagnoli. Instituto Internazionale di storia economica »F. Datini«, Prato. Atti della »Settima settimana di studio«. Firenze, p. 553–565.
Bager, Einar (1964): Diversehandel på 1500-talet. Malmö Fornminnesförening, Årsskrift 32, p. 16–22.
Balle, Søren (1987): Mønt, vægt og kornmål i Danmark i 1500-tallet. Memo 1987–2. Århus.
Van Bath, B.H. Slicher (1958): Een fries Landbouwbedrijf in de tweede Helft van de zestiende Eeuw. Agronomisch-Historische Bijdragen uitgegeven door de Studiekring voor de Geschiedenis van de Landbouw, IV, Wageningen.
Bauer, Leonhard og Matis, Herbert (1988): Geburt der Neuzeit. München.
Bendixen, Kirsten (1972): Middelaldermønter i de sidste 10 års danske kirkefund. Nordisk Numisk Årsskrift, p. 49–70.
samme (1978): Møntcirkulation i Danmark fra Vikingetid til Valdemarssønnerne. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, p. 155–190.
samme (1985): Skandinaviske fund af sceattas. Hikuin 11, p. 33–40.
samme (1988): Nyere danske fund af merovingiske, karolingiske og ældre danske mønter. Commentationes Numismaticae 1988. Festgabe für Gert und Vera Hatz. (Hrsg. von Peter Berghaus, Jörgen Bracker, Jørgen Steen Jensen, Lars O. Lagerqvist). Hamburg 1988, p. 37–50.
Bentzien, Ulrich (1988): Zur Schichtung der bäuerlichen Klasse in Mecklenburg während des späten Mittelalters. Historische und ethnographische Aspekte. Jahrbuch für Regionalgeschichte, 15. Weimar.
Bertelsen, Hans J. (1950): Bjolderup sogn under Kejserkrigen. Sønderjydsk Månedsskrift , 26. Årg. , p. 74–8.
Bichot, Jacques (1984): Le role monétaire de quelques produits agricoles en

Dauphiné au XIVe siécle d'apres les comptes de Chatellenies. Économies et Sociétes dans le Dauphiné médiéval. Actes du 108e Congrés national des Sociétés Savantes. Paris, p. 89 – 104.

Bing, Werner (1909): Hamburgs Bierbrauerei vom 14. bis zum 18. Jahrhundert. Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte. Bd 14, p. 209–32.

Bloch, Marc (1939): Économie-Nature ou Économie-Argent. Un pseudo-dilemne. Annales d'histoire Sociale, p. 6–16.

Boelcke, Willi Alfred (1964): Bäuerlicher Wohlstand in Württemberg Ende des 16. Jahrhunderts. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, Bd 176, p. 241–280.

Bohannan, Paul (1959): The Impact of Money on an African Subsistence Economy. The Journal of Economic History, 19, p. 491–503.

Bolin, Sture (1954): Tax Money and Ploughmoney. The Scandinavian Economic History Review, 2, p. 3–21.

Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644–48. Udgivet af Landbohistorisk Selskab. Ved Jørgen H. Andersen. Kbh 1984.

von Brandt, A (udg.) (1964): Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters. Band I: 1278–1350. (=Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Band I8). Lübeck.

samme udg. (1973): Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters. Band II: 135l–1363. (=Veröffentlichungen zur Geschichte der Hansestadt Lübeck. Bd. 24). Lübeck.

Brenner, Robert se Aston, T.H.

Bringéus, Nils-Arvid (1967): Västboprästens svartkonstböcker. Svenska Landsmål och svenskt folkliv, 1967, p. 13–27.

Buchholz, Werner (1985): Die Domänenwirtschaft im Amt Gottorf unter Herzog Johann Adolf (1590–1616). Eine finanzgeschichte Auswertung frühneuzeitlicher Verwaltungsakten. Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd 110, 1985, s. 53–107.

Carstens, Goslar (1937): Zur Geschichte des nordfriesischen Adels. Jahrbuch des Heimatbundes Nordfriesland, 24, p. 58–91.

samme (1949): Franziskus Hamers Grabstein. Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts. Jg. l, p. 141–144.

samme (1955/6): Wappen und Wappenmarken in Nordfriesland. Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts. Bd IV, p. 7–269.)

samme (1975): Die drei Husumer Klöster und das Bistum Farria. Husum.

Christiansen, Jörn (1981): Sage und Wirklichkeit. Zur bäuerlichen Sachkultur in Nordfriesland. Kieler Blätter zur Volkskunde, XIII, p. 55–77.

Christiansen, Palle Ove (1985): Gårdens reproduktion. Om peasant/farmer-debatten og danske landbofamilier. IFF Arbejdspapir. Lyngby 1,1985.

DD= Diplomatarium Danicum. Det danske Sprog- og Litteraturselskab. 1938 ff.

Degn, Ole (1981): Rig og fattig i Ribe. Økonomiske og sociale forhold i Ribe-samfundet 1560–1660. I-II. Aarhus.
DGK = Danmarks Gamle Købstadlovgivning,1–5. Udg. ved Erik Kroman. Kbh 1951–61.
Dipl. Fl. = Diplomatarium Flensborgense. Samling af Aktstykker til Staden Flensborgs Historie indtil Aaret 1559 (ed. H.C.P Sejdelin) I-II. Kbh 1865–73.
DM= Danske Magazin
DMA = Danmarks Middelalderlige Annaler. Udg. ved Erik Kroman. Kbh 1980.
DMR = Danmarks middelalderlige Regnskaber. I,1 (udg. ved Georg Galster). (Hof- og Centralstyre). Kbh 1953.
Duby, Georges (1974): The Early Growth of the European Economy. Warriors and Peasants from the Seventh to the Twelfth Century. London.
DÆA = De ældste danske Archivregistraturer. I-V. Kbh 1854–1910.
Eckermann (Bauinspektor) (1891): Die Eindeichungen südlich von Husum bis Hoyer. ZSHG, 21, p. 185–234.
Ehbrecht, Wilfried (1984): Universitas Civium. Ländliche und städtische Genossenschaftsformen im mittelalterlichen Nordseeraum. i: Civitatum Communitas. Studien zum Europäischen Städtewesen. Festschrift Heinz Stoob. Teil 1. Köln/Wien 1984, p. 115–145.
Ellermeyer, Jürgen (1978): Anmeldelse af K. Fritze, Bürger und Bauern zur Hansezeit. Zeitschrift des Vereins für Hamburgische Geschichte, 64, p. 244–6.
Enemark, Poul (1966): Friesischer Handel zwischen ca. 1500 und 1700. Nordfriesisches Jahrbuch, p. 90–100.
samme (1983): Oksehandelens historie ca. 1300–1700. Særtryk af Sortbroget kvæg – baggrund og udvikling i Danmark. Viby.
samme (1989): Flensborg og oksehandelen i årtierne op til 1500. Sønderjyske Årbøger 1989, p. 67–98.
Engel, Evamaria (1964): Bürgerlicher Lehnbesitz, bäuerliche Produktenrente und Altmärkisch-Hamburgische Handelsbeziehungen im 14. Jahrhundert. Hansische Geschichtsblätter. 82, 1964, p. 21–41.
Erslev, Kristian (1901): Testamenter fra Danmarks Middelalder indtil 1450. Kbh.
Falkenstjerne,F og Hude, Anna (1895–99): Sønderjyske Skatte- og Jordebøger fra Reformationstiden. Kbh.
Fenger, Ole/ Møller Knudsen,Bodil/ Reinholdt, Helle (1982): »I være have«. Om ret til hus og jord i middelalderbyen. Århus.
Fenger, Ole / Ladewig Petersen, Erling (1983): Adel forpligter... Studier over den danske adels gældsstiftelse i 16. og 17. århundrede. Kbh.
Fink, Troels (1941): Udskiftningen i Sønderjylland indtil 1770. Kbh.
samme (1965): Die beginnende Auflösung der Flurgemeinschaft im östlichen

Teil des Herzogtums Schleswig um 1600. Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Acta Visbyensia, p. 213–9.

Fischer, Otto (1955): Nordfriesland. Das Wasserwesen an der Schleswig-Holsteinischen Nordseeküste (ed. F. Müller og O. Fischer) III,2. Berlin.

Frandsen, Allan (1987): Bonden og købmanden. Fortid og Nutid, XXXIV, p. 1–20.

Frandsen, Karl-Erik (1983): Vang og tægt. Studier over dyrkningssystemer og agrarstrukturer i Danmarks landsbyer 1682–83. Esbjerg.

samme (1988): 1536 – ca. 1720. Det danske Landbrugs historie II. (Red. Claus Bjørn), p. 7–209 .

Fridericia, J.A. (1895): Bondestanden i Danmark i midten af det syttende Aarhundrede. Aarbog for dansk Kulturhistorie 1895, Aarhus, p. 91–114.

Gissel, Svend (1981): Payments in Money and in Kind in Late Medieval Scandinavia. Studies in Agrarian Rents. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1981, p. 48 – 57.

Goubert, Pierre (1965): The French Peasantry of the Seventeenth Century: A Regional Example. Crisis in Europe 1560–1660. Ed. Trevor Aston. London, p. 141–165.

Gregersen, Hans Valdemar (1955): Bonde og øvrighed i Åbenrå amt omkring år 1600. Sønderjydske årbøger 1955 , p. 153-180.

samme (1957): Niels Helvad. Nicolaus Helduaderus. En biografi. Tønder.

samme (1962): Den lüneburgske Saltoktroi. Et bidrag til salthandelens historie i hertugdømmet Slesvig. Tønder.

samme (1974): Messe og marked. Fra det gamle Kliplev sogn og Søgård gods. Haderslev (1. udg. 1955).

samme (1978): Toldsted ved Hærvejen. Arnkielernes hjemstavn, Urnehovedegnens og oksehandelens historie. Haderslev.

samme (1981): Slesvig og Holsten før 1830. København.

Gurevich, A (1977): Representations of Property during the high Middle Ages. Economy and Society, Vol 6, no 1, p. 1–30.

Gyllinge, John (1982): Ulovlige havne i Danmark ca. 1400–1513. Land og by i middelalderen. Symposium Førslev Præstegård 1982, p. 34 –38.

Hadenfeldt, Tage (1989): Handel og overhøjhed i middelalderen. Land og by i middelalderen 5/6. Symposium Frørup 1986/ Varberg Fæstning 1987. Horsens 1989, p. 49 – 64.

Hannig, Jürgen (1988): Ars donandi. Zur Ökonomie des Schenkens im früheren Mittelalter. I: Richard van Dülmen (udg): Armut, Liebe, Ehre. Studien zur historischen Kulturforschung. Frankfurt am Main 1988, p. 11–37.

Hansen, Hans Schultz (1986): Hovedgårdsdrift eller jordrente? System og økonomi på Trøjborg gods 1579- ca. 1660. Bol og By. Landbohistorisk Tidsskrift, 1986, 1 , p. 7–43.

Hansen, K. (1877–78): Hertug Hans den ældre i Haderslev. Historisk Tidsskrift, IV, 6, p. 341–428.
Hansen, Niels Black (1954): Åbenrå Annaler 1524, 1584–1694. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr 14. Tønder.
Hansen, Reimer (udg)(1901): Johannes Petreus Schriften über Nordstrand. Quellensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte, Bd 5, Kiel.
Hanssen, Börje (1977): Österlen. Allmoge, köpstafolk & kultursammanhang vid slutet av 1700-talet i sydöstra Skåne. Östervåla (1. udg. 1952).
Hanssen, Georg (1832): Historisch-statistische Darstellung der Insel Fehmarn. Ein Beitrag zur genauern Kunde des Herzogthums Schleswig. Altona.
Harvey, P.D.A. (1984a): The Peasant Land Market in Medieval England. Oxford.
samme (1984b): Manorial Records. British Records Association, No 5. Gloucester.
Hatz, Gert (1989): Sceattafunde vom Krinkberg. Festskrift till Lars O. Lagerqvist. Stockholm, p. 115–120.
Hedeager, Lotte (1988): Pengeøkonomi og prestigeøkonomi i romersk jernalder. Fra Stamme til Stat i Danmark, 1, Jernalderens Stammesamfund. Kbh, p. 117–122.
Held, Wieland (1988): Zwischen Marktplatz und Anger. Stadt-Land-Beziehungen im 16. Jahrhundert in Thüringen. Weimar.
Henningsen, Gustav (1969): Troldom og hemmelige kunster. Dagligliv i Danmark i det syttende og attende århundrede. 1620–1720. Red. Axel Steensberg. Kbh, p. 161–196.
Henningsen, Johannes (1934): Zur Geschichte eines altfriesischen Bauernhofs in Husum im 15. und 16. Jahrhundert. Ein Beitrag zur Wirtschaftsgeschichte der engeren Heimat. Jahrbuch des Nordfriesischen Vereins, 21, p. 80–92.
Hoffmann, Anna (1962): Die Volkstrachten in Dithmarschen. Schriftenreihe der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 4, Heide.
Hoffmann, Gottfried Ernst og Reumann, Klauspeter (1972–86): Die Herzogtümer von der Landesteilung von 1544 bis zum Kopenhagener Frieden von 1660. Geschichte Schleswig-Holsteins, Bd. 5, 1.-2. Lieferung, Neumünster.
Holderness, B.A. (1976): Credit in English Rural Society before the Nineteenth Century, with special reference to the period 1650-1720. Agricultural History Review, 24 , p. 97–109.
Jes M. (1982): Gårde og Slægter i Løjt sogn. Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr 55. Aabenraa.
Holm, Poul (1985): Samhandelsmønstre over Kattegat og Skagerrak, ca. 1550–1880. En skitse. Kattegat-Skagerrak-regionens kulturutveckling på 1800-talet. Handel och Sjöfart (red. Lasse Cornell).Kattegat-Skagerrak Projektet Meddelelser, Nr 8. Aalborg 1985 p. 37–61.
Hvidtfeldt, Johan (1937): Vestslesvigske bønder i 1599. Sønderjydske Aarbøger 1937, p. 48–110.

Hvidtfeldt, Johan og Iversen, Peter Kr. (1961): Åbenrå Bys Historie I, Skrifter, udgivne af Historisk Samfund for Sønderjylland, nr 25.
Hørby, Kai (1988): Danmark og korstogene. Momenter i pavernes og kongernes politik. Festskrift til Olaf Olsen på 60-års dagen den 7. juni 1988. Viborg, p. 201–205.
Iversen, Peter Kristian (1944): Træk af Ballums Historie indtil 1660. Sønderjydsk Maanedsskrift. 20 Aargang, p. 189–195.
Jacobsen, Grethe (1986): Skomagerkone og handelskvinde i reformationstidens Malmö: Keluf Jens Nielsen Skomagers, død 1559. i: Mennesker i Danmarks og Europas Middelalder. Red. af Brian Patrick McGuire. Kbh, p. 216–236.
Jacobsen, N. H. (1937): Skibsfarten i det danske Vadehav. En erhvervsgeografisk studie. Kbh.
Jensen, Christian Axel (1911): Danmarks Snedkere og Billedsnidere i Tiden 1536–1660. Kbh.
Jensen, Jørgen Steen (1972): Møntfund i danske kirkers pengeblokke. Nordisk Numismatisk Årsskrift, p. 71–83.
samme (1974): Numismatisk opslagsbog. Kbh.
samme (1977): Kirkegulvsmønter. Hikuin 3, p. 295–302.
samme (1989a): Lübecker und Hamburger Münzen in dänischen Schatzfunden. i: Geldumlauf, Währungssysteme und Zahlungsverkehr in Nordwesteuropa 1300–1800. Beiträge zur Geldgeschichte der späten Hansezeit. Hrsg. von Michael North. Köln, Wien, p. 19 – 24.
samme (1989b): 1300-tallet – skattefundenes store periode. Nationalmuseets Arbejdsmark 1989, p. 57–67.
Jensen, Jørgen Steen og Stoklund, Bjarne (1984): Skatten fra Læsø. Skalk, 1984, 4, p. 3–9.
Jensen, Sigurd (1950): Fra patriarkalisme til pengeøkonomi. Studier over dansk bondeøkonomi i tiden mellem midten af det 18. og midten af det 19. århundrede. København.
Jessen, Willers (1902): Ein Blick in das Leben eines Stapelholmer Bauern zur Zeit des dreßigjährigen Krieges. Heimat 12 (1902), p. 280–285.
Juhler, Edward (1950): Gamle Aabenraa Slægter. Sønderjydsk Månedsskrift. 26, p. 60–4, 145–8.
Jürgens, Adolf (1914): Zur Schleswig-Holsteinischen Handelsgeschichte des 16. und 17. Jahrhunderts. (=Abhandlungen zur Verkehrs- und Seegeschichte, Bd. VIII). Berlin.
Jørgensen, S. (1881): Den fyenske Bondestand i Tiden fra 1600–1657. Samlinger til Fyens Historie og Topograhie. Bd 8, Odense, p. 193–228.
Kaphahn, Fritz (1912): Der Zusammenbruch der deutschen Kreditwirtschaft im XVII. Jahrhundert und der Dreißigjährige Krieg. Deutsche Geschichtsblätter. 13. Bd., 6/7 Heft, p. 139–162.
Kellenbenz, Hermann (1962): Bäuerliche Unternehmertätigkeit im Bereich der

Nord- und Ostsee vom Hochmittelalter bis zum Ausgang der neueren Zeit. Vierteljahrschrift für Sozial- und Wirtschaftsgeschichte, 49, p. 1–40.
Kinch, J. (1869): Ribe Bys Historie og Beskrivelse indtil Reformationstiden. Ribe.
Kjersgaard, Erik (1978): Mad og øl i Danmarks middelalder. Nationalmuseet.
Klackenberg, Henrik (1989): Kyrkfynden och medeltidsforskningen. Numismatiska Meddelanden XXXVII. Festskrift till Lars O. Lagerqvist. Stockholm, p. 209–19.
KLNM = Kulturhistorisk Leksikon for Nordisk Middelalder. 1956 ff.
Kriedte, Peter (1980): Spätfeudalismus und Handelskapital. Grundlinien der europäischen Wirtschaftsgeschichte vom 16. bis zum Ausgang des 18. Jahrhunderts. Göttingen.
Kristensen, H.K. (1965): Gamle sydvestjyske fiskerlejer. Et bidrag til vestkystfiskeriets historie. Varde.
Kroman, Erik (1974): Ribe Rådstuedombøger 1527-1576 og 1580-1599. København.
Kronens Skøder I (1535-1648).
Køster, Jørgen Sprogøe (1972): Gården fra Sdr. Sejerslev. Nationalmuseets arbejdsmark 1972, p. 85–108.
LAS = Landesarchiv, Schleswig-Holstein.
Lechner, Georg (1935): Die Hansischen Pfundzollisten des Jahres 1368. Quellen und Darstellungen zur hansischen Geschichte. Neue Folge, X. Lübeck.
Levi, Giovanni (1985): L'eredità immateriale. Carriera di un esorcista nel Piemonte del Seicento. Torino.
Lindahl, Fritze (1988): Skattefund. Sølv fra Christian IVs tid. Kbh.
Lindahl, Fritze og Jensen, Jørgen Steen (1983): Skattefundet fra Slagelse 1883. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie 1983, p. 123-182.
Lindal, Harald (1956): Trelleborgs Medeltid. Trelleborg.
Lorenz, August (1965): Ein halbes Jahrtausend Kieler Umschlag. Kiel.
Lorenzen-Schmidt, Klaus-Joachim (1988): Ein Verlaufsmodell für konjunkturbedingte Bodenmobilität, in: Schleswig-Holsteins Weg in die Moderne. Zehn Jahre Arbeitskreis für Wirtschafts- und Sozialgeschichte Schleswig-Holsteins. Hrsg. von Ingwer Momsen. Neumünster, p.105–112.
samme (1989): Urkunden der Elbmarschen (IX). Archiv für Agrargeschichte der Holsteinischen Elbmarschen, 11 Jg. H. 5, p. 157–162.
Ludat, Herbert (1949): Kloster und Gasthaus in Husum. Jahrbuch des Nordfriesischen Instituts I, 1949, p. 79–82.
Lundbak, Henrik (1985): »...Såfremt som vi skulle være deres lydige borgere«. Rådene i København og Malmø 1516–1536 og deres politiske virksomhed i det feudale samfund. Odense.
Lunden, Kåre (1974): Some Causes of Change in a Peasant Economy: Interaction between Cultivated Area, Farming Population, Climate, Taxation and Technology. The Scandinavian Economic History Review, 22, p. 117–135.

Lühning, Georg (1966): Bäuerliches Haus- und Wirtschaftsgerät in Fehmeraner Taxierungsprotokollen um 1600. Acta Visbyensia II. Visby-symposiet för historiska vetenskaber 1965. Die Bauerngesellschaft im Ostseeraum und im Norden um 1600. Visby, p. 240–47.

Løjt Sogns Historie (1988). Red. Hans H. Worsøe. Aabenraa.

Macfarlane, Alan (1978): The Origins of English Individualism. The Family, Property and Social Transition. Oxford.

Mackeprang, M. (1902): Tienden og Boghvededyrkningen i Nordslesvig. Sønderjydske Aarbøger, p. 30–35.

Madsen, Haakon Bennike (1978): Det danske skattevæsen. Kategorier og klasser. Skatter på landbefolkningen 1530–1660. Odense.

Madsen, Otto (1970): Brundlund slot. En bygningshistorisk undersøgelse. Aabenraa.

Marstrand, Vilhelm (1933): Aabenraa c. 1028-1523. En egns- og byplanhistorisk undersøgelse. Kbh.

Mejborg, R (1888): Gamle Danske Hjem i det 16de, 17de og 18de Aarhundrede. Kbh.

samme (1892): Nordiske Bøndergaarde i det XVIde, XVIIde og XVIIIde Aarhundrede. Første Bind: Slesvig. Kbh.

Möller, Ernst (1939): Husumer Urkundenbuch 1429-1609. Schriften des Nissen-Hauses, Husum, nr 1, Husum.

Meuvret, Jean (1947): Circulation monétaire et utilisation économique de la monnaie dans la France du XVIe et du XVIIe siècle. Études d'histoire moderne et contemporaine, I, p. 15–28.

Michelsen, A. L. J. (1834): Urkundenbuch zur Geschichte des Landes Dithmarschen. Altona.

Moeslund, Søren Lau (1987): "Thet callum wi men alt fæthirnis iorth". Slægt-individ relationer omkring jord. Individ, slægt og magt i dansk middelalder. Den jyske historiker, nr 42, p. 68–84.

Mogensen, Margit (1985): En landsbydegns dagbog. Siden Saxo. Magasin for dansk historie, 1985, 1, p. 9 –16.

Moritz, Eduard (1903): Die Nordseeinsel Röm. Hamburg.

Møllgaard, Johannes (1988): Det »mørke« Jylland og »verdensmarkedet«. Folk og Kultur, p. 61–97.

Nielsen, Carl Lindberg (1942): Varde Bys Historie. Varde.

Nielsen, M.H. (1919–22): De kongerigske Enklaver. Fra Ribe Amt, Bd 5, p. 485–551.

Nielsen, N.S. (1915–8): Træk af Livet i Ho-Oxby. Fra Ribe Amt, Bd 4, p. 305–335.

Nielsen, Svend (1986): Denarerne fra romersk jernalder – funktion og udbredelse. Aarbøger for Nordisk Oldkyndighed og Historie, p. 147–164.

North, Michael (1988): Überlegungen zum Fundzurückgang des 16. Jahrhunderts am Beispiel norddeutscher Kirchenmünzfunde. Commentationes

Numismaticae 1988. Festgabe für Gert und Vera Hatz. (Hrsg. von Peter Berghaus, Jörgen Bracker, Jørgen Steen Jensen, Lars O. Lagerqvist). Hamburg, p. 307–11.

Nyrop C. (1895–1904): Danmarks Gilde- og Lavsskraaer fra Middelalderen. I-II, Kbh.

Olsen, Olaf (1960): St. Jørgensbjerg kirke. Aarbøger for nordisk Oldkyndighed og Historie, p. 1- 71.

Panten, Albert A. (1975): Chronik des Nis Magnussen aus Risum. Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland, 1975, p. 79–86.

samme.(1976): Unbekannte Rechtsquellen des 15. und 16. Jahrhunderts aus Nordfriesland. Langenhorn.

samme(1981): Die Hauswirte Husums im Jahre 1438. Familienurkundliches Jahrbuch. Schleswig-Holstein, Bd 20, p. 5–12.

Perlinge, Anders (1986): Urbana och pagana finansieringsmönster. Social gränsdragning i 1770-talets Uppland. Rig, 69, p. 1 –15.

Petersen, Erling Ladewig (1966): Jordprisforhold i dansk senmiddelalder. Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen. Kbh. p. 219–244.

samme (1980 a): Der Kieler Umschlag in Nordwesteuropäischer Perspektive. Hansische Gescichtsblätter 1980, p. 61–75.

samme (1980b): Fra standssamfund til rangssamfund 1500-1700. Dansk Socialhistorie Bd 3, Kbh.

samme (1983): Skandinavien og de europæiske kapitalmarkeder 1550-1650. Festskrift til Kristof Glamann. Odense, p. 287–300.

samme (1984): By og opland. Odense Bys Historie. Red. Tage Kaarsted m.fl. Odense, p. 9 – 68.

samme (1987): Godsdrift og magtstat. Det danske ressourcesystem 1630–1730. Historisk Institut, Odense Universitet.

Petreus, Johannes – se Hansen, Reimer (1901).

Pitz, Ernst (udg) (1961): Die Zolltarife der Stadt Hamburg. Deutsche Handelsakten des Mittelalters und der Neuzeit, XI. Wiesbaden.

Polanyi, Karl (1944): The Great Transformation. New York.

samme (1968): Primitive, Archaic, and Modern Economies. Essays of Karl Polanyi. Edited by George Dalton. Boston

Porsmose, Erland (1988): Middelalder o. 1000 – 1536. Det danske Landbrugs historie I. (Red. Claus Bjørn), p. 207 – 416.

Poulsen, Bjørn (1979): Møntbrug i Danmark 1100–1300. Fortid og Nutid, XXVIII, p. 281–85.

samme (1985a): Mønter i den senmiddelalderlige danske agrarøkonomi. Nogle bemærkninger. Hikuin 11 (Festskrift til Brita Malmer), p. 227–236.

samme (1985b): Husum by, Svavsted borg og det nordfrisiske marked i 1504. Sønderjyske Årbøger 1985, p. 35–63.

samme (1986): Hvilke informationer giver møntfund ikke? Nordisk Numismatisk Unions Medlemsblad, Nr 8, 1986, p. 150–1.

samme (1988a): Land – By – Marked. To økonomiske landskaber i 1400-tallets Slesvig. Flensborg.
samme (1988b): »Possibilités et limitations du paysan danois dans le bas moyen âge«. Medium Aevum Quotodianum, 15, Krems. p. 74–83.
samme (1988c): »Tre toldere. Husumtolden 1480–1507«. Zise. Toldhistorisk Tidsskrift, 1988, 3. p. 84–91.
samme (1989a): Bondehandel og handelsbønder. Land og by i middelalderen, 5–6, Symposium Frørup 1986/ Varberg Fæstning 1987, p. 94 – 110.
samme (1989b): Løvinden og lokalcentrene. Den senmiddelalderlige sønderjyske bondes omverden. Sønderjyske Årbøger 1989, p. 99–114.
Prange, Wolfgang (udg) (1985): Herzog Adolfs Urteilbuch 1544-1570. Schleswigsches Rechtsleben um die Mitte des 16. Jahrhunderts. Quellen und Forschungen zur Geschichte Schleswig-Holsteins. Bd 87, Neumünster.
Puls, Dierk (1975): Herzog Adolf und die Friesen. Zwischen Eider und Wiedau. Heimatkalender für Nordfriesland 1975, p. 62–8.
RA = Rigsarkivet, København.
Rasmussen, Carsten Porskrog (1988): En storbonde på Stavnsbåndstiden. Pluk fra forskning i Sønderjylland, 1988, nr 3, p. 7-13.
Rebel, Hermann (1983): Peasant Classes. The Bureaucratization of Property and Family Relations under Early Habsburg Absolutism 1511 – 1636. Princetown, New Jersey.
Regesten der Lübecker Bürgertestamente des Mittelalters se von Brandt, A.
Rep I = Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (ed Kr. Erslev m.fl.) I-IV. Kbh 1894–1912.
Rep II = Repertorium Diplomaticum Regni Danici Mediævalis (ed Christensen) II Rk, I-IX, Kbh 1928–39.
Reumann, Klaus Peter (1965): Untertanen und Obrigkeit in der alten Bauernvogtei Alsen. Schriften der Heimatkundlichen Arbeitsgemeinschaft für Nordschleswig, 12, p. 71–95.
Rieverts, Brar V. (1972): Das Schloß vor Husum. Husum.
Riis, J. H. (1918): Nogle udtog af en gammel Notitsbog fra Løjt sogn. Srogforeningens Almanak for 1918. Aabenraa, p. 59–62.
Rolfs, Claus (1926): Geschichte des Kirchspiels und Fleckens Hoyer. Kiel.
Rosander, Göran (1980): Gårdfarihandel i Norden. En översikt av en gammal handelsform. Stockholm.
Rubow, Axel (1914): Renteforhold i Danmark. I Tidsrummet fra Reformationen til Chr. V's Danske Lov. København.
Sarvas, Pekka (1969): De svenska myntskatterna från 1700-talet. Nordisk Numismatisk Årsskrift 1969, p. 116–172.
Schousboe, Karen (1979): Foldudbytte og bondeøkonomi. Fortid og Nutid, XXVIII, p. 45–49.
samme (1980): Bondedagbøger – kilder til dagliglivets historie. Brede.
samme (1981): Kistefæ. Opsparingens form og funktion hos 1700-årenes fæ-

stebonde. Folk og Kultur. Årbog for Dansk Etnologi og Folkemindevidenskab, 1981, p. 24 – 42.

Schulze, Winfried (1986): Bürokratischer Kapitalismus? Zur bäuerlichen Sozialgeschichte im 16. und 17. Jahrhundert. Zeitschrift für Historische Forschung, Bd 13, p. 315–20.

Secher, V.A. og Thiset, A (1886–87): Om Rigsraad Niels Clementssøn til Avnsbjerg og hans Børn. Samlinger til Jydsk Historie og Topografi, 2 rk, Bd 1, p. 143–251.

Shanin, Teodor (1987): Peasants and Peasant Societies. Selected Readings. Second Edition. London.

SHRU = Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Regesten und Urkunden. 1886 ff.

Simmel, Georg (1987): Philosophie des Geldes. Berlin 1987. (Achte Auflage.) (1. opl 1900).

Sjöstedt, L.G (1951): Barsebäcks fiskläge. En krönika från äldsta tid till våra dagar. Malmö.

Sprandel, Rolf (1975): Das Mittelalterliche Zahlungssystem. Nach Hansisch-Nordische Quellen des 13.-15. Jahrhunderts. Stuttgart.

v. Stemann, Chr. L.E. (1866–7): Geschichte des öffentlichen und Privat-Rechts des Herzogthums Schleswig. I-III. Kbh.

samme (1879): Urkundliche Beiträge zur Geschichte der Herzogthümer Schleswig und Holstein. Husum.

Steenstrup, Johannes (1905–6): Nogle Træk af Fiskerbefolkningens Historie. (Dansk) Historisk Tidsskrift, 7. Rk, Bd 6, Kbh 1905–6, p. 141–171.

Stoklund, Bjarne (1959): Bonde og fisker. Lidt om det senmiddelalderlige sildefiskeri og dets udøvere. Selskabet »Handels- og Søfartsmuseets venner«. Årbog 1959, p. 101–122.

samme (1972): Tømmerskuderne fra Læsø. Et kapitel af skudehandelens historie i Danmark. Selskabet »Handels- og Søfartsmuseets venner«. Årbog 1972, p. 151–198.

samme (1985): Brugen af dagbøger hos den danske landbefolkning i 1800-årene. De nordiske skriftspråkenes utvikling på 1800-tallet. 2. Behovet for og bruken av skrift i 1800-tallets forvaltning, næringsliv og privatkommunikation. Rapport fra et symposium på Själö 17.-20. september 1984. Oslo, p. 62–79.

Sundbo, Arne (1915–22): Af Varde og Hjerting Historie. Fra Ribe Amt. Bd 4, 1915–8 (p. 524–63, 573–606) og Bd 5 (p. 65-107).

Sønderjyske Stednavne, IV. Aabenraa Amtsraadskreds (udg. af Stednavneudvalget). Kbh 1936.

Sørensen, H.E. (1977): Rømøs historie. Melbyhus.

Thiesen, O. (1928): Bäuerliche Wirtschaft um 1700. Die Heimat, 38, p. 11–15.

Timmermann, Ulf (1977): Die älteste Steuerliste Nordfrieslands. Groningen.

Toft, Hans Hansen (1935–6): Fladsten-Dagbogen. Hvad gamle Dagbogsblade kan fortælle. Sønderjydsk Maanedsskrift,12, p. 186–194.

Tvede-Jensen, Lars (1985): Jylland i oprør i Clementsfejden 1534. Ålborg.
Tvede-Jensen, Lars og Poulsen, Gert (1988): Aalborg under krise og højkonjunktur fra 1534 til 1680. Aalborgs Historie 2. Skive.
Ulsig, Erik (1981): Landboer og bryder, skat og landgilde. De danske fæstebønder og deres afgifter i det 12. og 13. århundrede. Middelalder, metode og medier. Festskrift til Niels Skyum-Nielsen på 60-årsdagen den 17. oktober 1981. Viborg, p. 137–159.
samme (1988): Godser og husmænd i dansk middelalder. i: Huse og husmænd i fortid, nutid og fremtid. Småbrugets udbredelse og vilkår i Norden. Udg. af Helle Damgaard og Per Grau Møller. Odense, p. 25–31.
Urkundensammlung der Schleswig-Holstein-Lauenburgischen Gesellschaft III,1 Kiel 1852 (= Diplomatarium des Klosters Arensbök Hrsg. von Adam Jessien).
Urkundensammlung der Gesellschaft für Schleswig-Holstein-Lauenburgische Geschichte III,2 Fehmarsche Urkunden und Regesten. Kiel 1880.
Vestergaard, Orla (1966): Forkøb, landkøb og forprang i middelalderlig dansk handelslovgivning. Middelalderstudier. Tilegnede Aksel E. Christensen på tresårsdagen 11. september 1966. Kbh, p. 185–218.
De Vries, Jan (1976): The Economy of Europe in an Age of Crisis, 1600–1750. Cambridge.
Wallerstein, Immanuel (1974): The Modern World-System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York.
Wolgast, Günther (1968): Auseinandersetzungen um die grundherrliche Dienste auf Fehmarn bis zum Privileg gegen den Adel von 1617. Die Heimat Bd 75, p. 8–10, 20.
Wunder, Heide (1987): Finance in the »Economy of Old Europe«: The Example of Peasant Credit from the Late Middle Ages to the Thirty Years War. Wealth and Taxation in Central Europe. The History and Sociology of Public Finance. Ed. Peter-Christian Witt, Hamburg, New York, p. 19–47.
Wåhlin, Birgitte (1988): Oprøret mod Knud den Hellige i 1086. Brydninger under stats- og klassedannelsen i Danmark. I Anders Bøgh, Jørgen Würtz Sørensen, Lars Tvede-Jensen (red): Til Kamp for Friheden. Sociale Oprør i Nordisk Middelalder. p. 46–71.
ZSHG = Zeitschrift der Gesellschaft für Schleswig-Holsteinische Geschichte 1870 ff.

Noter

I. Pengene kommer til landet (s. 11–27)

1. Simmel (1987).
2. Se f.eks. Polanyi (1944). Polanyi (1968). Bohannan (1959).
3. Se for romersk jernalder Hedeager (1988). Jvfr Nielsen, Svend (1986).
4. Gurevich (1977).
5. Om jordrettigheder i dansk middelalder se Fenger m.fl. (1982).
6. Ang. middelalderens vareudveksling bl.a. Duby (1974). Andrén (1985). Hannig (1988). Hadenfeldt (1989). Ang. fælles ret til 'kistefæ' se Schousboe (1981) p. 38.
7. Jfr. Wunder (1987) p. 21.
8. Hanssen, B (1977) p. 43.
9. Emnet er tidligere på europæisk plan diskuteret af Aymard (1981). Først under korrekturlæsningen fik jeg adgang til Peter Spufford: Money and its use in Medieval Europe., Cambridge 1988. Dette værk indeholder værdifulde synspunkter, der kunne være diskuteret i forhold til de her fremlagte kilder til dansk monetarisering.
10. Jfr bl.a. Wolf, E.R. (1966). Shanin, T. (1987). For en kritik af modellens anvendelse på nyere europæisk historie se Macfarlane (1978) og særlig Rebel (1983) p. 123 ff. Christiansen, Palle Ove (1985) giver en skarp kritik af begrebsparret bonde og farmer. I denne sammenhæng skal der iøvrigt ikke dvæles ved den diskussion af 'bondesamfund', som gennem de sidste 20 år har fundet sted inden for antropologien. Lunden (1974) forsøger at anvende begreberne for Norge 800-1600, mens Ladewig Petersen (1987) benytter dem til en forståelse af det danske 1600-tals samfund.
11. Både Levi (1985) og Schousboe (1981) (p. 31) har eksempelvis påvist, hvordan værdier blev betalt højere blandt familiemedlemmer end blandt fremmede.
12. Miracula S. Kanuti Dvcis, Vitae Sanctorum Danorum, udg. M. Cl. Gertz. Kbh 1908-12, p. 245.
13. 'Ecce tot nummi, quot sumus uicini'.
14. Skyum-Nielsen (1971) p. 192. DD I:4 nr 46.1201 bestemte biskop Absalons testamente over 700 mark skånske penge, som var indkommet i tiende - DD I,4, nr 32. Omkring 1257 havde den kongelige gældker af

et herred i Skåne modtaget 150 mark 12 øre penninge samt havre i tiende, Acta Processus Litium p. 29. I 1323 betalte eksempelvis Gønge herred 30 mark rede penge i tiende, mens andre gav i korn. Ang tiende KLNM Bd 18, sp. 291-5.

15. DD I,3, nr 68. Jfr 192. Kollekter til Sankt Knud i Odense fra Jylland, Sjælland, Lolland og andre øer nævnes DD I,3, nr 19 (år 1171). Jfr også 'bolpenninge', nævnt DD I,7, nr 164.
16. KLNM Bd 13, sp. 249-3.
17. Acta Processus Litium (Krarup og Norvin p 22). jvfr. DD II,1, p. 197-8. Jfr også den 1231 indbetalte Staufertiende, som indkom i 'kobbermønt'. DD I,6 nr 122.
18. KLNM Bd 13, sp. 250.
19. DD II, 7, nr 174. Jfr DD II,9, nr 77.
20. DD II, 11, nr 152.
21. KLNM Bd 9, sp. 218-220.
22. DD I,5, nr 29, jfr nr 30, 31, 32, 116. Jfr. Jensen, Jørgen Steen (1972). Klackenberg (1989) p. 214.
23. KLNM Bd 9, sp. 218.
24. DD II,3, nr 33. nr 90. Til Lyon-tiende se også Hørby (1988) p. 204. De beløb der indkom i Danmark fra den tiende, der udskreves i Vienne 1311-12, registreredes 1332 -DD II, 11, nr 152. Jfr DD II,9, nr 27.
25. Danmarks gamle landskabslove, ed. Brøndum-Nielsen,J. Kbh 1933-61. I, p 600. kap 143. Jfr Poulsen (1979), Ulsig (1981) p. 144.
26. Jeg følger her Ulsig (1981) p. 144, 156 f med henvisninger.
27. Jfr Ulsig (1981).
28. Rasmussen, P.(ed): De middelalderlige jordebøger. Århus Domkapitels jordebøger III. Kbh 1975. Jfr Poulsen (1985 a) p. 228. Forholdet kan være betinget af vanskeligheden ved at transportere korn til Jylland.
29. DD II, 1, nr 328 -1) bryder og 2) landboer (nummis colentes) (år 1261). DD II,6, nr 456: 'qui dant pensiones annonales' (dvs. bryder), og 'qui non dant pensiones annonales'.
30. Jfr Ulsig (1981). Poulsen (1985a) p. 229. Ulsig (1988).
31. Erslev, K (1898) p. 153.
32. Fjære hd jfr de 3 mrk sølv af Himle hd. Denne ydelse genfindes iøvrigt i vinternatholdslisten i Kong Valdemars Jb (fol 34 r-34v): 'Dertil 2 mark sølv at købe fisk for.'
33. Jfr Wåhlin (1988) p. 68. Man kan dog ikke som Wåhlin benytte DD I,2 nr 35 i diskusionen om jysk pengeskat o. 1100. Som Ulsig bemærker er der næppe tvivl om at kildens 'Jylland' er en fejlskrivning for 'Utland' - Ulsig (1981) p. 164. Ang. plovskatten Bolin 1954, Kjær Sørensen 1981.
34. DD II,1, 60.
35. DMA (Chronica Sialandie) p 119.
36. Dette har sit sidestykke i forholdene i Afrika, hvor man i nutiden har kunnet studere monetariseringens begyndelse - Bohannan (1959) p. 499.

37. DMA (Annales Lundenses) p. 64.
38. DD II,5, nr 222 - Niels Plovpenning.
39. DGK II, p. 17, nr 55. ('denarium sancti spiritus'). DGK I, p 274, nr 55 ('gutzpeningh'). KLNM Bd 5, sp 555-6.
40. Olsen, Olaf (1960). Til kirkegulvsmønter se bl.a. Bendixen (1972), Jensen, J. Steen (1977).
41. Jfr Poulsen (1979) p. 284, Klackenberg (1989).
42. Poulsen (1979). Siden denne undersøgelse blev foretaget er materialet naturligvis kraftigt forøget, men det er mit indtryk, at tendensen ikke er ændret. Jfr Poulsen (1986).
43. Poulsen (1985a). Til skattefund i almindelighed se Jensen, Jørgen Steen (1989b).
44. Moeslund (1987) p. 78-9. Den nordeuropæiske sammenhæng hos Sprandel (1975) p. 68 ff. Ang. udviklingen af et jordmarked på landet i England - Harvey, P.D.A. (1984a).
45. KLNM Bd 16, sp. 166-7. Jfr DD I,3, nr 238.
46. Andrén (1985).
47. DGK II, p 11-12 (18).
48. DGK IV, p. 243 f.
49. Jfr Poulsen (1989a), Poulsen (1989b).
50. Fænomenet kan bedst belyses for Niels Clementssøns vedkommende; Secher og Thiset (1886-87). Andre eksempler på lensmændenes mellemhandlerposition, Poulsen, B (1989a).
51. DD II, 4, nr 1 = DGK Bd 1, p 46-7. Jvfr at kreditkøb hos byboer i 1288 blev forbudt på Gotland; KLNM Bd 9, sp. 251.
52. DGK III, p 524-5. Panten (1976) p. 40 ff. Jfr også forordningen for Nykøbing Falster DGK III, p 414-5. Om købmandsgælds indrivelse blandt fynske bønder i 1600-tallet Ladewig Petersen (1984) p. 48.
53. Poulsen (1989b). Jeg arbejder p.t. på en udgave og udnyttelse af denne kilde.
54. Andersen, Emilie (1954) p. 246. Jfr også Keluf Jens Nielsens regnskabsbog fra 1555-9; Bager (1964). Jacobsen, G (1986).
55. Jfr Andrén (1985) p. 111: 'böndernas.. förbätrade ekonomiska och sociala ställning ha gjort dem mer produktivt och merkantilt intressanta än tidigare, både för de inhemska städerna och för de utländska köpmännen'. Samme synspunkt Porsmose (1988). En diskussion af den senmiddelalderlige bondes markedskvote findes hos Achilles (1983). Den følgende analyse af Brinkgård i Ballum sogn er iøvrigt et eksempel på bøndergårdes fortsatte vækst på storgårdes bekostning frem i 1500-tallet.
56. For en kritik af hidtige opfattelser af den tidlige middelalders danske handel se Hadenfeldt (1989).
57. Jfr de lybske pundtoldlister fra 1368 - Lechner (1935) p. 227, p. 298-301.
58. DGK IV p 21, 13. Jfr Vestergaard (1966), p. 185 ff.

59. Jfr Enemark: Skudehandel. KLNM Bd 16, sp. 2-3. Gyllinge (1982).
60. Jfr Stoklund (1972). Holm,P (1985).
61. Stoklund (1959). Jfr Porsmose (1988) p. 395 - det her anførte synspunkt: at bønderne ikke selv ejede deres skibe, gælder som de følgende regnskabsbogsanalyser viser, i det mindste ikke for Vestslesvig.
62. Jfr North (1988).
63. Peder Palladius Visitationsbog. Udg. af Lis Jacobsen, Kbh 1925, p. 97.
64. For en behandling af byernes monopolpolitik i 1500-tallets første årtier, Lundbak (1985) p. 44 ff. Ang studehandlen bla. Tvede-Jensen (1985). For 1600-tallets Fyn se bl.a. Jørgensen, S. (1881) p. 208-9.
65. Til forholdene i Nordtyskland eksempelvis Engel (1964), som bemærker om konverteringerne (p. 27): 'Dabei handelt es sich jedoch nicht mehr um die 'reine Form der Produktenrente' aus der natural-wirtschaftlichen Phase des Feudalismus, sondern um die in Naturalform erhobene, aber für warenwirtschaftliche Zwecke vorgesehene Feudalrente'. Jfr også bemærkningerne hos Bichot (1984).
66. Jfr Gissel (1981).
67. Ang. handelsbønder på nordisk plan se Rosander (1980). Jfr Bjarne Stoklunds anmeldelse heraf i Folk og Kultur p. 129-30, hvor det rigtigt understreges, at de handlende bønder ikke kun må anses for et 'protoindustrielt' fænomen.
68. Overvejelser over de divergerende udviklinger i dansk landbrug - Poulsen, B (1988b), Møllgaard (1988).
69. Jfr bla. Bendixen (1985), Bendixen (1988), Hatz (1989).
70. Ang. kontinuiteten i den frisiske bondehandel langs Nordsøkysten se bl.a. Ehbrecht (1984).
71. DD II,1, nr 334 (1261 april). DD II,1, nr 490 (1265 5/8). DD II,3, nr 100 (1284 2/7).
72. DD II, 7, nr 142.
73. SHRU, III, nr 1077 (1340 9/6). DD III, 4, nr 210+253 (1355 13/1 + 1355 9/6). DD III, 6, nr 58 (1361 19/6). DD III, 9, nr 267 (1373 7/2). DD IV,1, nr 1 (1376 13/1). SHRU VI,2, nr 983 (1391 30/10). SHRU, VI, nr 1641 (1400 15/7). Pitz (1961) nr 58 (1416).
74. DD III,5, nr 387 (punkt 2 (Førs frie havn) og 4 (Lists frie havn).

II. Regnskaberne
II,1. Den middelalderlige storgård (s. 28–49)

1. Regnskaber, der ganske svarer til Brinkregnskabet, findes iøvrigt ikke på dansk grund. Andre lokale gejstlige regnskaber fra Danmark er Abbed Jeips regnskaber (Herlufsholms Stiftelses Arkiv, B I b Liber reddituum monasterii Sancti Benedicti de Nestveth per me fratrem Jacobum Abbatem loci exactorum annis 1467-1481) og Svavsteds regnskab fra 1504 (LAS Abt 162, Schwabstedt Amtsrechnungen. 1504).
2. RA. Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver. Ribe Stift. Ribe Kapitels arkiv. Nr 196. 1388-89 (?) Christian Jacobsens regnskab for gården Brink tilhørende Ribe biskop. Tidl: Stiftskisten, suppl 50 - L 14-2. Regnskabet er ganske kort omtalt Kinch (1869) p 604 - og efter ham af M.H.Nielsen (1919-22) p 491. I det flg. forkortet Brinkr.
3. Erslev (1901): Testamenter, nr 68.
4. p 1r 'De anno quarto'. p 1v ' .. anno quarto ..'.
5. Erslev og Mollerup: Danske Kancelliregistranter, p. 59 (1537) 'Brev paa Brinck Gaard i 4 Aar'.
6. Fritz Saaby Petersen har i et brev ræsoneret som følger: Hvis man tror på helgendagsangivelserne omkring påske (Brinkr. f. 8v), får man Ambrosii (4 april) i 2 uge før påske; Tiburtii (14. april) i ugen før påske, Georgii (23. april) i påskeugen. Dette giver påskedag enten 17. eller 18 april. Hvis man også tror på, at Philippi (1. maj) ligger i ugen efter, bliver påskedag 18. april. En skuddag i februar kan udelukkes. Da håndskriftet ud fra skriften dateres til imellem 1350 og 1450 får vi følgelig tre mulige år: 1367, 1378 og 1389. Ræsonementet publiceres i forbindelse med den forestående udgave af regnskabet.
7. Kinch (1869) p. 604.
8. Nationalmuseets sognebeskrivelsesnummer SB-44. Selve stednavnet betyder 'bakkeskråning, stejl skrænt'. Sønderjyske Stedn., I, p. xx.
9. Jfr DD I,7, nr 47, 71. M.H.Nielsen (1919-22). Hvidtfeldt (1937). Iversen, P.K. (1944).
10. DD III,3, nr 255. Jfr Kinch (1869) p. 174-7. Kinch formoder, at brevene er udstedt på Brink. En Georg Hansen på Brink o. 1300 , som omtales Iversen (1944)(p. 189), kan der næppe findes belæg for. Han må være identisk med 1500-tallets foged på gården - Jørgen (Georg) Hansen.
11. DD IV,1, nr 524.
12. Erslev (1901): Testamenter, nr 78. (Iver Tagesen).
13. Først 1490-94 skriver han sig udtrykkelig til Brink (SRD VIII, p. 33. Rep II 7078, 7673-4). Da han imidlertid 1484-5 var ledende på birketinget i Ballum, må han allerede da have været foged på Brink (Rep II 5459, 5633). Gravplade over ham i Ballum kirke, se Sønderjydske Aarbøger 1906, p. 109. Hans slægt må stamme fra den forsvundne gård Staver-

skov i Ballum s. (Sønderj. Aarb. 1906, p. 109. J.P.Trap Danmark (5 udg). Bd X,2. Kbh 1966, p. 661. Jfr Moritz, E (1903) p. 96-7.).

14. Rolfs (1926) p 523-4 (1498 28/8). SRD VIII, p. 105 (1500 23/5). Rep II 9417, 10216. RA. Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver. Ribe kapitels arkiv, nr 666 (1515 6/1).
15. Jyske Samlinger 5. Rk, Bd 2, p. 341 ('den Stund Biskop Iver Munk selv havde samme Gaard'). J. Kinch: Ribe Domkapitel på Reformationens Tid. Ny Kirkehist. Saml Bd 1, p. 395.
16. RA. Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver. Ribe Kapitel, nr 714 (1533 29/7). ÆDA V p. 428. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme, II (1844) nr 1. Erslev og Mollerup: Danske Kancellireg. 1535-50, p. 59, 218, 258, 302. Falkenstjerne og Hude (1895-9) p. 393, 436. DM 4 Rk, 1 p 42-3 (1544), p. 116 (1545)(Der lægges til Brink 1 gd i 'Mershus' - vel Ballum marsk). Iversen (1944). Jyske Samlinger 5. Rk, Bd 2, p. 341. Om Jørgen Hansens gravmæle i Ballum kirke se SøAarb (1906) p. 109 (Søren Abildgaard har en fejlagtig datering til 1498); jfr også det fejlagtige daterede sagn hos Rolfs (1926) p. 523, note 2.
17. Kancelliets Brevbøger 1561-1565, p. 106.
18. Kancelliets brevbøger 1561-65, p. 147. Jyske Samlinger 5. Rk, Bd 2, p. 341. Hvidtfeldt (1937), p. 97. Iversen (1944).
19. Danske Samlinger I, p 323. ÆDA V, p. 419.
20. Der er få muligheder for at sammenligne Brinks besætning med andre danske borges - et tilfælde er Ågårds mandtalsliste fra 1499, Aarbøger for Thisted Amt, Bd VI, 1930-34, p. 118.
21. Skrædder, lat. 'sartor'.
22. Jfr KLNM Bd 11, sp. 664 (»I breve til og fra Kristoffer Gøye og Birgitte Bølle omtales 'mælkedeje' s. 290 och 309. I Hofh. s. 248 (1507) 'mælkedeje.'«). Også på Gyldenstjernernes Ågård var der i 1499 en 'mælkedeje' (Aarbøger for Thisted Amt, Bd VI, 1930-34, p. 118). Jfr. at Slesvigbispen 1504 på sin gård Svavsted beskæftigede en mejerske ('meygersche') med 2 piger; LAS Abt 162 AR. Schwabstedt 1504.
23. DD III,9, nr 207. Jfr KLNM Bd 9, sp. 464.
24. De opgivne mængder bygger på egne sammentællinger og ikke på lidt afvigender 'summer', som forekommer i regnskabet.
25. Jfr. at bispen modtager 10 ørtug havre under sit besøg på gården, og at pengeindtægtsregistret optegner, at der er solgt 9 ørtug rug. De er glemt i summen over udspisning, og de ville have rokket ved den tilsyneladende balance i regnskabet.
26. Jfr KLNM Bd 9, sp. 166-7 (med tallene fra Tranekær ladegård 1510).
27. Se eksempelvis DD IV, 1, nr 429. Erslev (1901) p. 155, 157.
28. Erslev (1901) p. 183.
29. Kalenderproblemerne vedrørende regnskabet er udredet af Fritz Saaby Petersen, og publiceres i forbindelse med den forestående udgave af regnskabet.

30. Jfr Kjersgaard (1978) p. 19.
31. Jfr Kjersgaard (1978) p. 55.
32. Jfr Kjersgaard (1978) p. 99.
33. Jfr Kjersgaard (1978) p. 170 ff.
34. Om borgen Brink ved man kun lidt. Af det sikkert omtrent samtidige Borrebjerg på Rømø – der kan opfattes som Johannes Limbeks fogedgård - finder man en opmåling hos Sørensen, H.E. (1977) p. 23.
35. Jfr Gissel (1968) p. 44.
36. Falkenstjerne og Hude (1895-99) p. 391-3. Generelt om forbedelspenge, der senere blev en betegnelse for penge betalt af husmænd, som ikke gav andre ydelser, se J. Hvidtfeldt: Håndbog for danske lokalhistorikere. Kbh 1952-6, p. 229. Af Danske Kancellireg. 1535-50, p. 258 fremgår det, at de 12 mk må være knyttet til hoveriet. Iøvrigt haves følgende oplysninger om Brinkgårds afgiftsforhold/tilliggender: 1) Brinkgård får 1537 29/8 ret til hoveri fra alle kronens bønder og tjenere i Ballum by (dog skal Jørgen Hansen give til Riberhus, hvad bønderne tidl. årlig gav til Riberhus). Erslev: Danske Kancelligreg. 1535-50, p. 59. 2) 1542 u.d. afgift til lenet = 12 td havre, 1 td smør + 12 mark lybsk for den ægt og arbejde, som tjenerne til samme gård skulle gøre ham + gæsteri. Erslev: Danske Kancellireg. 1535-50, p. 258. 3) 1545 Til Brinkgård lægges i Jørgen Hansens livstid 1 gd i Ballum birk i Mershusß. DM 4 Rk, 1, p. 116. 4) 1562 afgift til lenet = 30 rigsdaler 5 skilling lybsk, 6 fjerding smør samt 24 ørtug 1 skæppe havre. Iversen (1944) p. 190.
37. Der ses bort fra Ballum marsk.
38. Erslev, K: Danske Kancelliregistranter 1535-1550, p. 59, 258.
39. Jyske Samlinger 5. Rk, Bd 2, p. 341. Jfr Iversen (1944) p. 190.

II,2. En handlende bondesøn (s. 50–77)

1. Stadtarchiv, Flensburg. Altes Archiv. B. Königliches Gymnasium, Nr 566a (bd 6). I det flg. Højerb. Selve navneindskriften er af Ogels selv, mens <seligen> er indsat af en senere hånd.
2. Falkenstjerne og Hude (1895-99) p. 459.
3. Rolfs (1926) p. 519-20.
4. Stadtarchiv, Flensburg. Altes Archiv. B. Knigliches Gymnasium, Nr 565, p. 281 (min paginering).
5. Smstds.
6. Højerb. p. 178 (min paginering).
7. DM IV Rk, Bd 1, p. 208 (Tegnelser over alle lande).
8. Se Højerb. p. 106 og 186, hvor samme notitser ang. handel på Skåne findes i både dansk og plattysk version.

9. Højerb. p. 68.
10. Se generelt P. Enemark: Handel med klæde. Danmark. KLNM Bd 8, sp. 458-65.
11. Jfr KLNM Bd 10, sp. 583-7.
12. Jfr KLNM Bd 10, sp. 585.
13. Kristensen, H.K. (1965) p. 33.
14. Ang. Hamburgs øl se bl.a. Bing (1909).
15. Der er antagelig tale om et sølvspænde benyttet til lukning af halsslidsen på kjortler og særke eller som bæltespænde. Jfr Lindahl,F og Jensen, J. Steen (1983) p. 135. Hoffmann, Anna (1962) p. 51-2. Købet kan jævnføres med unge bønderkarles investering i værdifaste sølvsager i 1700-tallet se Schousboe (1981) p. 33.
16. B. Stoklund har venligst gjort mig opmærksom på, at der kan være tale om bark til garn. Om 'bakker' se B. Stoklund: Krogfiskeri, KLNM Bd 9, sp. 391-2.
17. Højerb. p. 27.
18. Jfr. Kristensen, H.K. (1965) p. 6, der angiver, at talfisk er både fisk, som gives i tilgift og en vis mængde fisk + overtal. Det danske navn for 'Myddelschul' er melskuller, medelskuller.
19. Højerb. p. 38, 39 - her omtales fiskekøb, der ud fra købspriserne kan beregnes til ihvertfald et par hundrede. Disse skal lægges til de i tabel 9 noterede. Ang priser se også Kristensen, H.K. (1965).
20. Højerb. p. 15, 16, 24.
21. En geldersk ridder = 24 sk. lybsk (Balle (1987) p. 88).
22. Højerb. p. 36.
23. Højerb. p. 17. Ang. Sønderside se i det følgende.
24. Højerb. p. 17, 36.
25. Falkenstjerne og Hude (1895-99) p. 251.
26. Falkenstjerne og Hude (1895-99) p. 251, 280-1.
27. Jfr Landsark. Aabenraa. Tønder Byark. Pergamenter og "Urkunden". 1553 4/12 (Højer herreds beboere idømmes bøde for at søge andre markeder end Tønder).
28. Højerb. p. 49.
29. Højerb. p. 20.
30. Navnet Erik Clausen er ikke almindeligt på egnen, og det kan ikke udelukkes, at han var medlem af Rosenkrantz-familien (jfr DAA 1985/7 p. 785). Erik Clausen (Rosenkrantz) til Trægård (Møgeltønder s.) levede 1515, hans dødsår er ukendt (R.A. Lokalarkiver til 1559. Gejstlige arkiver. Ribe Stift. 2. Ribe kapitels arkiv, nr 666).
31. Højerb. p. 22.
32. Højerb. p. 47, 48.
33. Højerb. p. 15, 21, 24, 72.
34. Højerb. p. 9.
35. Højerb. p. 9, 13.

36. Højerb. p. 9, 14.
37. Højerb. p. 13.
38. Højerb. p. 12.
39. Andresen, L (1907) p. 375 ff (med lavsskråen aftrykt), Andresen (1939) p. 240 ff.
40. Højerb. p. 27.
41. Højerb. p. 12, 13.
42. Højerb. p. 9, 14.
43. Højerb. p. 14, 60, 61.
44. Højerb. p. 27, 127.
45. Højerb. p. 18, 46, 47, 48.
46. Højerb. p. 32, 33.
47. Højerb. p. 33, 47, 48.
48. Til Rømøs og Fanøs fiskeri i 1500-tallet se Kristensen, H.K. (1965) p. 112 ff, 125 ff.
49. Højerb. p. 36, 38, 39.
50. Højerb. p. 29, 38.
51. Højerb. p. 38, 111.
52. Højerb. p. 29, 112.
53. Højerb. p. 26, 41, 111, 170. Troels Petersen figurerer i listen over overskat som bosiddende i Kongsmark, Rømø; Falkenstjerne og Hude (1895-99) p. 81-2.
54. For fiskeriets historie helt tilbage til 1200-tallet se Kristensen, H.K. (1965). Måske det mest slående bevis på fiskeriets opblomstring ved 1500-tallets midte er oprettelsen af et særlige birk og nye toldsteder (smstds p. 13-5). Ang. Ribes 1400-tals fiskeri se Nyrop (1895-1904) I p. 754 § 20. Jfr Kinch (1869) I, p. 380. Om 1500-tals fiskeriet Degn (1981) p. 91-5. Helgolandsfiskeriet Poulsen, B (1988a) p. 178-80. Om den senere udvikling Jacobsen, N.H. (1937).
55. Steenstrup (1905-6) p. 156 ff. Stoklund, B: Fiskeläge. Danmark. KLNM Bd 4, sp. 316-7.
56. Kristensen, H.K. (1965) p. 77.
57. Jfr J.P.Trap Danmark. 5 udg. Bd IX,2, 1965, p. 819. Kristensen, H.K. (1965) p. 77 ff. Bygd, Bind 2, nr 2. (1971).
58. Tegnelser over alle lande. DM 4 Rk, Bd 1, p. 111. Til denne afgift se Kristensen, H.K. (1965) p. 41, 44.
59. Tegnelser over alle lande. DM 4 Rk, Bd 1, p. 281. Sandtold betaltes dels af fartøjet, dels af mandskabet, Kinch (1884) p. 861, jfr Kristensen, H.K. (1965) p. 35 ff.
60. Kroman (1974) p. 39-40. Jfr Kinch (1884) p. 815-9, Kristensen, H.K. (1965) p. 14.
61. Kristensen, H.K. (1965) p. 81, 83.
62. Adler (1842) p. 100-1. Kinch (1884) p. 867.
63. Kristensen, H.K. (1965) p. 28 f. Allerede Ribes skibsmandsret fra 1478

omtaler borgerinvestering - 'Hvo som .... for redsel' (Nyrop (1895-1904) p. 74). Kinch (1884) p. 831 anfører, at Ribeborgerne 1564 mente, at fiskeriet slet ikke ville kunne drives, hvis de ikke måtte 'forlægge' fiskerne. Om Ribeborgernes og andres skibsanparter 1581-1643 se Degn (1981) p. 92, 227.

64. Kinch (1884) p. 863-4. Kristensen, H.K. (1965) p. 27 ff. Selve fiskeriet blev drevet som både linefiskeri og med garn, Kristensen, H.K. (1965) p. 32 ff. Jfr omtalen af *'garns barck'* i Højerb.
65. Højerb. p. 13, 17, 20, 36, 37, 52, 57, 124, 125, 171.
66. Af den tidligere omtalte dom fra Ribe Rådstue 1551 fremgår det, at der udskænkedes øl på Sønderside, Kroman (1974) p. 39-41.
67. Højerb. p. 17, 36, 37.
68. Højerb. p. 36-7.
69. Højerb. p. 9, 13, 14.
70. Enemark, P: Fiskhandel, KLNM Bd 4, sp. 365-6. Poulsen, B (1988a) p. 159 med note 53, 54. 1640 kan man ud fra regnskaberne over reviertolden opgøre det præcise antal fisk omsat ved markedet i Ribe, Kinch (1884) p. 835-6. Degn (1981) II, tabel 91.
71. Højerb. p. 29.
72. Kroman (1974) p. 13-4.
73. Højerb. p. 69, 70.
74. Højerb. p. 68, 71.
75. Højerb. p. 56.
76. Højerb. p. 68. Blandt hans forfædre var hestehandlerne Claus og Jørgen Anckersen. Se Poulsen, B (1988a) p. 151, 199. Familien tilhørte Haderslevs patriciat, jfr Achelis (1940) p. 162-3.
77. Højerb. p. 68, 146 - han kan være identisk med Jep Persß smstds p. 15, 75, 175.
78. Højerb. p. 56, 69, 175.
79. På samme måde som allerede forfaderen Claus Anckersen opkøbte klæde i vestkystbyen Husum, Poulsen, B (1988a) p. 199.
80. Sundbo, A (1915-8) p. 532-3, jfr Nielsen, C. Lindberg (1942) p. 89 f.
81. Højerb. p. 172, 173, 174.
82. Ang. Vardeborgernes nære forbindelse til Sønderside se bl.a. Kinch (1884) p. 195; Kristensen, H.K. (1965) p. 167 ff.
83. Højerb. p. 172.
84. Højerb. p. 172, 173.
85. Jfr Poulsen (1988a) p. 170.
86. Note 4 anf. kilde p. 367, 584.
87. Dipl Fl II, nr 559, 637, 638.
88. Lindal, H (1956) p. 89, 106. Sjöstedt (1951) p. 101 ff.
89. Højerb. p. 106, 186. Lindal, H. (1956) omtaler som borgere i Trelleborg en Michel og Poul Jyde (p. 82, 122).
90. Højerb. p. 106 = p. 186.

91. Note 4 anf. kilde p. 288.
92. Om det frisiske salts bitre smag se Gregersen, H.V. (1962) p. 19-20.
93. En hamborgsk toldtarif fra 1548 angiver, at der kom skibe til byen fra Husum, Ejdersted, Tønder og Ribe (Pitz, E. (1961) nr 138, p. 101 ff, § 26.
94. Højerb. p. 17.
95. Højerb. p. 27.
96. Kinch (1884) p. 831.
97. Jfr om Ribes handel Kinch (1884) p. 817, Degn (1981) p. 159.
98. Højerb. p. 75.
99. Højerb. p. 17, 173.
100. Om egnens økonomi se også bemærkningerne hos Køster (1972) p. 90-97.
101. Kinch (1884) p. 21 (anfører en Ribe-klage fra 1540 over bønders udskibning). Jürgens (1914) p. 68-9. Jacobsen, N.H. (1937). Ang. møbelkunstens høje stade se Jensen, C. Axel (1911).

II,3. Storbønder ved gestranden (s. 78–117)

1. Ang. Husum se Poulsen, B (1988a). Regnskabsbogen er omtalt og gengivet i mindre uddrag hos Henningsen, J (1934). Den befinder sig på Husums byarkiv under signaturen D 2/H 1318a. Forkortes i det følgende Maasb.
2. Poulsen,B (1988a) p. 62, 114. Carstens, G (1955/6) gengiver Widdesens seglmærke. Rep II 8077; Rep II 8204 (=v. Stemann (1879) p. 24-5); Rep II 8222; Rep II 8249; DMR I,1 p. 453, 531, 532, 541, 544, 600, 603; Panten (1976) p. 121; Rep II 10558; Rep II 12028; Rep II 12046; Möller (1939) nr 170; LAS Abt 174 AR. Helgoland. Steurreg. 1513, p. 2; Möller (1939) nr 236; Prange,Wolfgang (1985) nr 6.
3. Maasb. p. 3. Indførslen er udateret, men det kapel Widdesen lovede at bygge 1511 nævnes flere gange.
4. Maasb. p. 6. Ifølge skattelisten fra 1438 betalte Broder Widdiß (i Nordhusum) 5 mark og tilhørte således den velhavende del af skatteyderne. Jfr Panten (1981).
5. Maasb. p 5. Henningsen, J (1934) p. 81 angiver (med kildegrundlag i Husum Marienkirches Rentenbücher), at Widde Brodersen formentlig døde i 1472. Købet angives at være sket før Nordhusum kog blev indddiget. Denne kog nævnes tidligst 1496, men er dog sikkert fra tiden omkring 1480, jfr Poulsen, B (1988a) p. 84.
6. En jorderhvervelse, der ikke nævnes i regnskabsbogen, var en ager 'norden dem gasthuse binnen Husum', som Widdesen fik i pant for 5

mark. Efter Widdesens død gjorde pantsætterens arvinger krav på jorden i 1546. Ifølge Widdesens arvinger skulle familien have haft jordstykket i 36 år (Prange, Wolfgang (1985) p. 32-3). Hvis det er rigtigt kan erhvervelsen sættes til ca. 1510.

7. Maasb. p 6, 7. Ialt 5 1/2 skæppe gestjord byttedes. Om den tidlige udskiftning i de frisiske egne se Fink (1941) p. 18.
8. Maasb. p. 3, 4, 5.
9. Melchior Kikebusch var tolder i Husum 1495-1501. Han nævnes 1484-1501 og må være død før 1513. Poulsen, B. (1988c).
10. Maasb. p. 3.
11. Maasb. p. 5. Franciskanerklosteret byggedes 1494 ifølge H. Brauer, W. Scheffer, H. Weber: Die Kunstdenkmäler des Kreises Husum. Berlin 1939, p. 116. At der skulle have været 3 klostre i byen, beror på fejlslutninger - Carstens (1975). Følgende 'slægtskab' kan opstilles for Tedynghs bol:

Ocke Tedyng ~ Wolbrych Ockens Søster til Wolbrych~ Jep
-1480- -(1480)-93- /
Laurens Jeps Thomas Jeps
-1493- -1493-

12. Eckermann (1893) p. 82. Henningsen, J (1934) p. 82. Widdesen fik 3 demat i Margrethekogen til kapellets bygning. Det lå tæt på Widdesens gård, og nævnes Maasb. p. 6 og 7. Ang. Margrethekogen se også v. Stemann (1866-7) III, p. 146-7. Af Widdesenslægten var muligvis også den Michel Widdes, hvis arvinger i Husum 1499 solgte hans halve skibspart til hertug Frederik (DMR I,1, nr 88).
13. Möller (1939) nr 351, 369, 371, 375, 376, 378, 379, 383, 391, 392, 395, 399, 400, 405, 408, 409, 410 (jfr nr 361). Han levede stadig 1550, Prange, Wolfgang (1985) nr 55. Som A. Panten venligst har gjort mig opmærksom på, var Detlef Walkesen gift med en kvinde fra Nordstrand af Backsen-familien, hvis våben blev overtaget af Detlefsen/Backsen-familierne (Carstens, Goslar 1955/6).
14. Prange, Wolfgang (1985) nr 6, 19. Hinrich Hamer var 1550-3 skoleforstander, 1550-60 kirkeværge i Husum. Möller (1939) nr 450, 453, 142, 456, 460, 461, 463, 481, 486, 513, 517. Han er utvivlsomt identisk med guldsmeden Hinrich Hamer - Carstens, G (1949) p. 143; Carstens (1955/6) p. 130.
15. LAS. Abt 168. Gottorf Amtsrechn. 1554, p. 4r. Gottorf Amtsrechn. 1557 p. 2r.
16. Maasb. p. 13-4. Et argument for, at besiddelsen er overtaget i 1558, er at Detlefsen dette år for første gang optræder som garant i en lånesag, Möller (1939) nr 492.
17. Maasb. p. 14. Detlefsen deltog bl.a. i likvideringen af Anders Levings brug i Maas. Herfra fik han 15 skæpper jord i pant. To breve vidner om,

at en enke i Maas, Moder Ockens i 1558 fik 4 1/2 demat og 3 skæpper jord i pant fra samme gård, Möller (1939) nr 497, 498, jfr 499.

18. Maasb. p. 15.
19. Maasb. p. 39 (det ældre register), Maasb. p. 112 ('den lille bog', som har registreret jordleje og vel er identisk med 'det andet register' Maasb. p. 153.
20. Möller (1939) nr 515, 520, 528, 552. Prange, Wolfgang (1985) nr 198. LAS Abt 168. Gottorfer Amtsrechn. 1565 p. 2r, 3v, 3r, 70r (Backe Detlefsens søn). Gottorfer Amtsrechn. 1573 p. 2r. Gottorfer Amtsrechn. 1574 p. 2r, 3v, 3r. Gottorfer Amtsrechn. 1575 p. 5r. Gottorfer Amtsrechn. 1576 p. 2r, 3v, 3r. Indbetalingerne af skat fra Nordhusum er 1577 overtaget af Nickels Paisen, Gottorfer Amtsrechn. 1577.
21. Maasb. p. 37 'dat bedereyster'.
22. Möller (1939) nr 581. Jfr Nordalbingische Studien III (1846) p. 264.
23. LAS Abt 163 Ar. Husum Amtsrechn. 1580 p. 4r. Husum Amtsrechn. 1582 p. 2r, 3v.
24. Maasb. p. 104 samt løs seddel (B) indlagt i bogen. Selve bogens overlevering kan på en eller anden måde hænge sammen med salget til hertugen.
25. Puls (1975). G.E.Hoffmann/Klaus Peter Reumann (1972-86) p. 75. Meget muligt var den kapital, der benyttedes til jordkøbene og slottets bygning, delvist ved tjeneste for Philip II.
26. Yderligere salgsbreve Möller (1939) nr 584, 589, 609. Jfr Nordalbingische Studien III (1846).
27. LAS Abt 168 Gottorf Amtsrechn. Gottorf 1574. (1574 var indtægterne fra Husums Meierhof 2377 mrk 7 skilling). Slottets bygning blev først igangsat 1577 og afsluttet 1582, Carstens, Goslar (1975) p. 9. Riverts, Brar V. (1977).
28. Maasb. p. 19, 20, 71, 74 (B.D. får 12 td byg for 2 hopper). Et andet regnskabsregister har været benyttet til optegning af lejeindbetalingerne Maasb. p. 132 - jfr note 19.
29. Maasb. p. 71 (1569 - 8 tønder byg).
30. Maasb. p. 37, 42, 75, 76.
31. Maasb. p. 42, 110.
32. Priser på rug Maasb. p. 20, 21, 37, 40, 75, 76, 94, 132, 154.
33. 1571 8/11, C.E. Andersen: De Hansborgske I, nr 57. 1571, Michelsen (1834): Urkunden p. 292-3. 1573 13/3 og 27/9, C.E. Andersen: De Hansborgske I, nr 68, 69.
34. Maasb. p. 26, 37, 40, 111.
35. Maasb. p. 91.
36. Jfr de vestfrisiske bønders avancerede drift Van Bath, B.H. Slicher (1958) p. 89 ff.
37. Maasb. p. 73, 74.

38. Maasb. p. 144.
39. Maasb. p. 107, 108, 109, 110. Johan Klene synes ikke at være fra Husum. Den eneste af dette navn (Hanss Kleene), der forekommer hos Möller (1939) er lærredsvæver fra Lübeck (p. 196).
40. Carsten, Goslar (1955/6) p. 148.
41. Maasb. p. 109, jfr p. 118. R. Hansen (1901) p. 172-3.
42. RA. Gottorptoldregnskaber, 1569 - 'Truvels Sachsen lvi ossen'. Han forekommer også i samme kilde under datoen 22/1 med 6 heste. Detlefsens oksehandel er strukturmæssigt lig den, der afsløres af Peter Beyers regnskab. Denne bonde, der boede på Skastgård (Sønder-Skast s.) mellem Højer og Ribe, købte fra 1680 og i de følgende tiår okser af de omkringboende bønder og solgte dem videre til Tønder, Lübeck og Holland. Achelis (1931) p. 185-8; Schouesboe (1980) p. 138-9.
43. Maasb. p. 110.
44. Maasb. p. 107. En Thomes Steensen med jord i Padeleck nævnes 1583, Möller (1939) nr 644.
45. Om oksehandelskrisen 1572 ff se Enemark (1983) p. 54 ff.
46. Maasb. p. 73, 75, 76, 91.
47. Maasb. p. 41, 42, 70, 72, 73 74, 91, 95, 108, 109, 142.
48. Maasb. p. 77.
49. Maasb. p. 125. Jfr Henningsen, J (1934) p. 89.
50. Maasb. p. 153. Jfr Henningsen,J (1934) p. 90. Ang den nordfrisiske saltudvinding se Poulsen,B (1988a) p. 89-90 med note 105-6.
51. Maasb. p. 101.
52. Maasb. p. 144.
53. Maasb. p. 39.
54. Se foregående kapitel samt Jürgens (1914) p. 86 ff. Poulsen, B (1988a) p. 107, 114.
55. Maasb. p. 44.
56. Maasb. p. 60.
57. Maasb. p. 88 ff.
58. Maasb. p. 45, 51, 57.
59. Maasb. p. 44, 47.
60. Maasb. p. 57.
61. Maasb. p. 45, 47, 48, 49, 50, 51, 52, 53, 59, 83.
62. Maasb. p. 46, 50, 54, 55, 57, 58, 60.
63. Maasb. p. 54.
64. Maasb. p. 78, 79, 80, 81, 82-6, 88-90.
65. Maasb. p. 85. Klædet købtes 16/6 hos Marten Winter.
66. Maasb. p. 82.
67. Maasb. p. 9.
68. Ang Ribeborgeres sejlads fra Haderslev og Kolding til Danzig før Judica 1574 se Kinch (1884) p. 818.
69. Maasb. p. 63-7, 93-4.

70. Allerede o. 1500 var rørene vigtige i Vestkystens økonomi Poulsen, B (1985b) p. 45-6.
71. Maasb. p. 64, 67.
72. Maasb. p. 93-4.
73. Maasb. p. 114-5. Det drejer sig om vore dages Westfriedhof, Henningsen, J (1934) p. 88 - eller som den hedder på kortet i Trap Slesvig 'den nye kirkegård'.
74. Ludat (1949) p. 80.
75. Maasb. p. 115.
76. Möller (1939) nr 581.
77. Maasb. p. 67.
78. Maasb. p. 107.
79. Maasb. p. 17. Jacob Holste optræder i Husum 1559-1570. Möller (1939) nr 500, 508, 543. Prange, Wolfgang (1985) nr 179.
80. Maasb. p. 76.
81. Maasb. p. 1, 39, 108. Engeloten er en guldmønt på 5,18 g. Se Jørgen Steen Jensen (1974) p. 38.
82. Maasb. p. 131.
83. Maasb. p. 88.
84. Maasb. p. 5.
85. Maasb. p. 149.
86. Maasb. p. 18.
87. Maasb. p. 154.
88. Maasb. p. 153.
89. Maasb. p. 97-99. Endnu på dette tidspunkt benyttedes navnet 'Nordthusumer kog'. Fra slutningen af 1500-tallet kaldes kogen imidlertid 'Porrenkog', Fischer (1955)(Nordfriesland) p. 332.
90. Maasb. p. 151-2. jfr p. 132.
91. Maasb. p. 101-2.
92. Maasb. p. 141.
93. Maasb. p. 8, 116. Marskjorden lå 'in der leglyckheyt', græsningslandet ved Karsten Jutes bigård.
94. Maasb. p. 8, 21.
95. Maasb. p. 74, 109.
96. Maasb. p. 20. Det ses iøvrigt, at Wolber Topsen netop var igang med at dele en arv med Backe Detlefsen, Maasb. p. 28, 31, 35.
97. Maasb. p. 18, 19.
98. Maasb. p. 20, 26.
99. Maasb. p. 19, 70, 75. Ang Andreas Meynhoff se Möller (1939) nr 639. Detlefsen havde hyppigt transaktioner med Meynhoff Maasb. p. 60, 66, 75, 90.
100. Maasb. p. 96.
101. Maasb. p. 37.
102. Maasb. p. 101.

103. Maasb. p. 14.
104. Maasb. p. 23, 38.
105. Maasb. p. 132.
106. Maasb. p. 132-4, 137-41.
107. Maasb. p. 139.
108. Maasb. p. 129, 130.
109. Maasb. p. 24.
110. Maasb. p. 20.
111. Maasb. p. 25, 27.
112. 24/8 1574 lånte St. Jørgenshuset 100 mark til Hinrik Duysteldorp i Husum (Möller (1939) nr 586). Der er grund til at tro, at denne kapital er identisk med det beløb, som Backe Detlefsen indbetalte for Tete til St. Jørgenshuset før 26/6 1574.
113. Maasb. p. 27.
114. Maasb. p. 93, 94.
115. Maasb. p. 123.
116. Maasb. p. 123.
117. Maasb. p. 123.
118. En anden kreditor var Jurgen Marse, vel den senere staller på Strand, Maasb. p. 118.
119. Maasb. p. 145, 38, 118, 81, 135, 120.
120. Maasb. p. 103.
121. Möller (1939) nr 371. Ang Topi Nickelsen se Prange, Wolfgang (1985) nr 87.
122. Maasb. p. 28-31, 33.
123. Ang. lokaliseringen af 'olden Warnemede' og 'alten Aue' se Henningsen, J (1934) p. 87.
124. Maasb. p. 30.
125. Asmus Tymmerman borgede endnu for lån 1559 30/11 og 1563 12/3, Möller (1939) nr 504, 537.
126. Maasb. p. 145-7. De adelige kreditorer var Katrine Rantzau 'tho rendesborch', Joachim Rantzau til Putlos og Abel Ratlau til Lindau. Maasbogens notitser p 148 og 150 vedrører også Asmus Tymmermans hus. 1569 er det lejet ud til Jurgen Goltsmyt. 1568 repareredes 'dørnset' ('dornse') for 1 mrk 12 sk.
127. Maasb. p. 30.
128. Maasb. p. 34-5.
129. Maasb. p. 69, 71.
130. Maasb. p. 61-2.
131. Se note 140. Samtidig var borgeres rentekøb i Elbmarsken igang - Lorenzen-Schmidt, (1989).
132. Maasb. p. 3.
133. Maasb. p. 31, 33, 62, 64.

134. Jfr bl.a. Lorenz (1965), Petersen, E. Ladewig (1980a). Endnu er Omslagets historie så godt som uudforsket.
135. Maasb. p. 62.
136. Maasb. p. 128.
137. Maasb. p. 135.
138. Ed. R. Hansen (1901) p 59-60, 181. Jfr stamtavle p. 12-3.
139. Om flytningen til Rendsborg, Lorenz, A (1965) p. 12.
140. Poulsen (1988a) p. 118.
141. Möller (1939) nr 394, 420, 427, jfr 463, 715.
142. Möller (1939) nr 467. Før 1555 9/8 havde fru Abel Ratlau til Lindau og fru Margrethe v. Ahlefeldt til Saxstrup lånt 'en stor sum penge' til Anders Jensen i Ribe (E. Kroman: Ribe Rådstuebøger. 1974, p. 51-2).
143. Möller (1939) nr 492.
144. Möller (1939) nr 486, jfr nr 561, 580 (Tønder), 580 (Flensborg). Jfr Dipl Fl II, nr 797.
145. Hansen, R (1901) p 166. Jfr. at Detlef Ebsen de Olde i Husum, Magnus Ebsen i Risum Mose (Nybøl s., Bøking h.) og Jens Sunniksen i Flensborg 1578 havde måttet gå i 'indlager', da de ikke kunne betale de 1200 mark, som de skyldte Jürgen v. Ahlefeldt til Wulfshagen og Hütten; LAS Abt 7, nr 6405.
146. Andersen, C.E.: De Hansb. I (1943) nr 61 (indledende kommentar).
147. Ibid.
148. Ibid. selve teksten nr 61.
149. Carstens, G. (1937) p 66.
150. LAS Abt 7, nr 3992.
151. Petersen, E. Ladewig (1980a). Petersen, E. Ladewig (1983) p. 287-300.
152. For en metodisk overvejelse over låntagningens mekanisme se Lorenzen-Schmidt (1988) p. 110.
153. Buchholz (1985). Jfr Wunder (1987).
154. Buchholz (1985).
155. Jfr O. Brunner: Das 'ganze Haus' und die alteuropäische 'Ökonomik'. Neue Wege der Verfassungs- und Sozialgeschichte. 2 udg. Göttingen 1968, p. 103-27. Bauer/Matis (1988) p. 43 ff.
156. Christiansen, Jørn (1981).

II,4. Østslesvigsk bondekredit (s. 118–145)

1. Bogen befinder sig på Landsarkivet, Åbenrå. LA Åb topografica, nr 432. Åbenrå amt, Løjt sogn, Fladsten. I det flg. forkortet Fladstenb. Schousboe (1980) Top nr 3151. Riis (1918). Toft, H.H. (1935-6). Løjt

Sogns Historie (1988) p. 88-9. Bindet, der er et pergamentsblad beskrevet i to spalter på for- og bagside, udgør en del af Albertus Magnus 'De Animalibus' (bog 22), og er formentlig skrevet i Tyskland i 14.-15. århundrede (venligst oplyst af Fritz Saaby Petersen).

2. Fladstenbogen fortsætter med indførsler om familiens medlemmer frem til 1788.
3. Fladstenb. p 17v. Ang Elbjerg se Holdt (1982) p. 27 ff. Toft, H.H. (1935-6) oplyser, at en Paul Marquartsen havde Elbjerg i 1523 (p 187). Aabenrå Amts Jordebog 1609 p. 18r. Gregersen (1955) p. 157: Jep Pauelsen havde ladet 2 svin opfede til sin datters bryllup.
4. Ang. Blåsholm se Holdt (1982) p. 131 ff, 134 ff. Dobbeltgården var på 2 gange 1 1/4 otting.
5. Mageskiftet 1584: Kronens Skøder I (1535-1648) p. 277-8. Fæster på Fladsten var 1584 Jørgen Matzen (Trap ,5 udg, Bd X,3, (1967) p 892). Det er muligt, at han var farbroder til Matz Paulsen (Jfr navneidentiteten). Om Fladstens opståen se LAS, Abt 7, nr 6241. Om gårdene i Nørby, som sammen med Fladsten kom til Haderslev amt, se Jes M. Holdt i Det gamle Løjt, 4, p. 72 ff. Om sognet i almindelighed - Løjt Sogns Historie (1988).
6. Hun kunne være identisk med den Eline, der ifølge Fladstenb. p. 20v blev gift med Andreas Jacobsen 'udi Hoptrup' i 1609. Dette synes imidlertid udelukket, da Andreas Jacobsen i Rise fik udbetalt arven efter Jes Hansen allerede i 1601 (jfr det flg). Den eneste løsning på dette problem er tilsyneladende at antage, at dateringen af ægteskabet til 1609 beror på en fejlskrivning, og at notitsen 'udi Hoptrup' er møntet på den efterfølgende indførsel i Fladstenb. (den vedrører faktisk forhold i Hoptrup).
7. Fladstenb. p. 17v.
8. LA Åb. Åbenrå Amtsarkiv. C II, nr 104. Fæstebreve (1556)-1700-1779. Fæstebreve for Riseholt.
9. Nørlund, N.E.: Johannes Mejers Kort over det danske Rige. Bind 3, Kbh 1942. pl. 90 og 91. Sønderjyske Stednavne, IV (1936) p. 259 udlægger fejlagtigt navnet som 'Gårdenge'. Det er mandsnavnet Gotske/Godske, der danner forleddet.
10. Sønderjyske Stednavne, IV (1936) p. 259.
11. Fladstenb. p. 4r, 6r.
12. Fladstenb. p. 6v.
13. Fladstenb. p. 3r.
14. Fladstenb. p. 9r.
15. Fladstenb. p. 6r.
16. Fladstenb. p. 13v, 16 r. Sønderjyske Stednavne, IV, (1936) p. 264, 'Tækkersløkke'.
17. Faderen var præst i Hjortkær Jacob Andreas Genner (1550-1626), Arends (1932) I, p. 275. Broderen Paul Jacobsen (ca. 1575-1654) var

præst i Rise fra 1600, Arends (1932) I p. 390. Jfr Gregersen (1955) p. 168. En søster var gift med byfogeden i Åbenrå Claus Årup, Juhler (1950) p. 63; jfr Gregersen (1955) p. 176-7. Andreas Jacobsen må være identisk med Andreas Jepsen. Han var født 1580 og herredsfoged 1631 (?) - 1648. Fink (1941) p. 31 f. Marstrand, V (1933) p. 114, jfr p. 108.

18. Fladstenb. p 3r, jfr 4r, 6v.
19. Hr Johannes Petersen var præst i Rise fra 1563 til sin død 1599. Fader var bonden Peter Marquartsen i Barsmark, Løjt s. Marstrand (1933) p. 108. Toft (1935-6) p. 187. Arends (1932) II p. 147. Lånet 1594 kan hænge sammen med, at præstens søn Marquart 9/9 1593 offentligt blev absolveret for et drab i Åbenrå. Der må være betalt bøde i denne anledning, Hansen, Niels Black (1954) p. 16.
20. Røde/Rodeslægten i Brunde: Las Rø - sandemand (1505) Rep II 10355. Jes Rode (1535); Sdj Skatte og Jb p. 133. Jes Rode og Las Rode (1539); Sdj Skatte og Jb p. 125. Las Rode - herredsfoged (1585-1600-1603) ZSHG III p. 171, 172-4, 174-6. Hans og Peter Rode , sønner af herredsfoged Las Rode (1609-15-) Åbenrå Amts Kb 1609 (5 otting frit bondegods); ZSHG III, p. 176-8; Juhler (1950) p 61. En Jørgen Rode var præst i Rise indtil 1563; Arends (1932) II p. 206.
21. Fladstenb. p. 14v.
22. Hans Knudsen Slibsgård: Juhler (1950) p. 145, 147. Han lejede 1609 en løkke i Kolstrup mark. Abenrå Amts Jb 1609. Thyra og Sidsel Slibsgård (1618): Hvidtfeldt, J og Iversen, P.K, (1961) I p. 181.
23. Pauel Matzen, Fladstenb. p. 14r.
24. Fladstenb. p. 12v, 16v, 15v, 12v.
25. Fladstenb. p. 24r.
26. Fladstenb. p. 24r.
27. Fladstenb. p. 28r.
28. Fladstenb. p. 27r, 29v.
29. Fladstenb. p. 27r, 28r, 29v.
30. Fladstenb. p. 31r.
31. Fladstenb. p. 28r. Hun var formentlig enke efter Jes Nissen 'Moosgård' i Stollig. Jes Nissen blev 'dödtlich verwundet' af 'einem keiserlichen Crabaten' i 1627, Holdt (1982) p. 151.
32. Fladstenb. p. 27r. Holdt (1982) p. 192-3 (Bodum gd 8-9).
33. Fladstenb. p. 28r. Holdt (1982) p. 190.
34. Fladstenb. p. 22v. Boghvede blev fra midten af 1500-tallet en almindelig afgrøde i Slesvig. Mackeprang (1902).
35. Åbenrå Amts Jb. 1609 p. 26v.
36. Trap (5 udg) Bd X, 3 (1967) p. 892.
37. Åbenrå Amts Jb. 1609 p. 67r.
38. Fladstenb. p. 5v.
39. Fladstenb. p. 22v. Til egnens skovdrift bl.a. Fink (1941) p. 55 ff.
40. Åbenrå Amts Jb. 1609. I Brundes skov gik der 1604 95 svin, i Rises 45, i

Søsts 101. Jfr også Løjt Sogns Historie (1988) p. 55. Økonomien på en 1700-tals gård i sognet belyses af et bonderegnskab - se Rasmussen, C. Porskrog (1988).

41. Fladstenb. p. 8r, 22r.
42. I alm. Hvidtfeldt, J og Iversen, P.K. (1961) p. 112 ff. Gregersen (1974) p. 45 ff. Gregersen (1978) p. 132-3 (Løjtbønder driver kvæg forbi Toldsted).
43. Fladstenb. p. 4v, Jfr Gregersen (1974) p. 80.
44. Hanssen, B (1977) p. 43.
45. Fladstenb. p. 19v. DAA (1933) p. 38-9. Cai R. var lensmand 1589-97. Madsen, O (1970) p. 88, 23. Hansen, Niels Black (1954) p. 11.
46. RA Kbh. De Sønderj. Fyrsteark. De gottorpske hertuger. Sager på papir, 13, II, nr 18.
47. Fladstenb. p. 23v.
48. Fladstenb. p. 23v.
49. Fladstenb. p. 23r, 25v, 25r.
50. Der er i Fladstenb. flere eksempler på 'sortekunst'/lægemidler: p. 2v, 2r 'En legedom om Gaasefedt'; p. 7r 'En konst at fordriffue Raatter oc Mus'; p. 22r medicin til fæ; p. 24v 'A Ab Abr Abrato' etc. De er formentlig delvist afskrevet fra andre samlinger (Jfr omtalen af Cyprianusmanuskript hos Henningsen, Gustav (1969) p. 170-179, og Bringéus (1967)), delvist mundtligt mundtligt overleveret (rådet p. 24r kom fra en Åbenråborger).
51. Fladstenb., en side indlagt bagest i bindet.
52. Fladstenb. p. 25v.
53. Gregersen (1955) p. 153 f. Gregersen (1978) p. 77. Gregersen (1981) p. 288 f.
54. Jfr Fink (1941) p. 28.
55. Jfr Gregersen (1978) p. 77.
56. Fink (1965) p. 218. Gregersen (1955) p. 157. Hansen, Hans Schultz (1986) p. 10. Hoveriafløsningen blev den betydeligste pengeindtægt for Åbenrå len. Generelt til den stigende monetarisering af Gottorpstatens indtægter fra 1580'erne , Hoffmann, G.E./ Reumann, K. (1972-86) p. 47.
57. Fink (1941) p. 55 ff. Fink 1965. Jfr Hvidtfeldt, J og Iversen, P.K. (1961) p. 129 ff. Gregersen (1955) p. 155 ff. Gregersen (1978) p. 80 f. Gregersen (1981) p. 287 f. Løjt Sogns Historie (1988) p. 57-58.
58. Fenger, Ole og Petersen, E. Ladewig (1983).
59. Et voksende pres fremgår også af de klager, der fremførtes af 125 bønder i 1603, Gregersen (1955) p. 155 ff.
60. 1600-tallets krige i sognet - Løjt Sogns Historie (1988) p. 85-7. Til det forøgede skattetryk i 1600-tallets Slesvig og Holsten - Lange, Ulrich: Die politischen Privilegien der schleswig-holsteinischen Ritterschaft 1588-1675. QuFGSH 75 (1980) p. 212. Petersen, E. Ladewig (1980)

påpeger, at der ca. 1645 indtrådte en strømkæntring i dansk økonomisk og social historie.

61. Gregersen (1957) p. 80 ff. Gregersen citerer Niels Helvads 'practica' fra 1598. Gregersen (1978) p. 79. Gregersen (1981) p. 289 f.
62. 1556 opfordrede hertug Hans selv præsterne på Nordstrand til fra prædikestolen at advare mod åger - uden dog at nævne navne ! (Hansen, K (1877-8) p. 378. Forordninger: Andresen, C.E. (1943): De Hansb. I p. 67, jfr Hansen, K (1877-8) p. 381 (1557 10/8); p. 94 (1579 15/1). 1584 udstedtes også i kongeriget påbud til lensmændene om at holde øje med 'ågerkarle'; Petersen, E. Ladewig (1980) p. 123. Jfr Rubow (1914) p. 51-54.
63. Gregersen (1967) p. 112. Gregersen (1978) p. 79.

II,5. »Normalgården« ved midten af 1600-tallet (s. 146–156)

1. LA Åb. top. nr 712, Tønder Amt, Brede s., Nr. Vollum. Schousboe (1980) p. 139, nr 3115.
2. Peder Brorsen var ikke fæster under Trøjborg, som ellers havde 5 fæstehalvgårde og en selvejerbonde i Nr. Vollum, LA Åb. Godsarkiver, Trøjborg Godsarkiv. Han må have været selvejerbonde direkte under Ribe amt. Forfædre til ham var vel selvejeren Per Broerssen (1551) (J.L.A. Kolderup-Rosenvinge: Udvalg af Gamle Danske Domme, I , Kbh 1842, nr 68) og Lauers Broersen, der 1623 var med til at stadfæste Nr. Vollums 'grandevilkår' (Bjerge og Söegaard: Danske Vider og Vedtægter III, p. 39-40).
3. Frandsen, K.-E. (1983) p. 220-21.
4. P. Bjerge og Söegaard: Danske Vider og Vedtægter III, p. 39-40. Den samtidige vedtægt fra S. Vollum er trykt smstd p. 43-5.
5. Nr. Vollumb. p. 4.
6. Enemark (1989) viser, at sådanne landlige prangere lige fra 1400-tallet spillede en fremtædende rolle i oksehandelen.
7. Enemark (1983) p. 61-4.
8. Nr. Vollumb. p. 6v.
9. LA Åb. Godsarkiver, Trøjborg godsarkiv V. 36 (indfæstnings- og bøderegistre 1581-1665). Jfr Hansen, H. Schultz (1986) p. 7-43.
10. Jfr Frandsen, K.-E. (1983) p. 213.

11. Panten (1975).
12. Frandsen, K.-E. (1988) p. 137, 165.
13. Frandsen, K.-E. (1988) p. 138.
14. Nemlig Peder Pedersen i Nr. Vollum - 1653 korn for 6 mrk 12 sk, 1654 lån på 10 rigsdlr.

III. Linjer i den landlige monetariseringsproces (s. 157–171)

1. Se for England Harvey (1984b).
2. Poulsen (1988a) p. 91-2.
3. Schousboe (1980) registrerer, ud over de allerede nævnte sønderjyske bonderegnskaber, regnskaber fra 1676 (p. 123), 1680-1885 (p. 138), 1674-5 (p. 148). Regnskab fra Sdr. Sejerslev, Emmerlev s., Tønder-, Højer-, Lø h., 1698-1878 omtalt hos Køster (1972). Jeg arbejder p.t. med to sydslesvigske bonderegnskaber fra Langenhorns arkiv fra henholdsvis årene 1631-1680 og 1660-1900, samt et fra Lytjenholm fra 1600 - c. 1800 (LAS Abt 399. 1097, Nr 2). Andre 1600-tals regnskaber er fra Ostenfeld, Ostenfeld s., Sønder Gos h., skrevet 1691-1765 (LAS Abt 415, Nr 275.10 = Thiesen (1928)) og fra Femern skrevet 1673 (LAS Abt 173, Nr 151, 152).
4. Et godt eksempel er LAS Abt 399, 1097.
5. Fladstenb. p. 27v. Jfr. Mattæus 18, 23 f.
6. Poulsen (1985a) p. 234. Jfr.1438, Oppebørselsregister over indtægt af skat af Husum, Sønder Gos herred, Hatsted mark og Ejdersted med to bilag. 1 hefte (RA. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenburgske hertuger. Sager på papir. C. Regnskaber 1438-1457 og udat. 4.). 1438(?) (udat). Oppebørselsregister over skat('huspenninge') af Nordstrand. 1 hefte (RA. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenburgske hertuger. Sager på papir. C. Regnskaber 1438-1457 og udat. 5.). (udg. af Ulf Timmermann: Die älteste Steuerliste Nordfrieslands. Groningen 1977). 1438(?) (udat) Oppebørselsregister over skat ('huspenninge') af byer i Hohn herred og Stapelholm. 2 brudstykker. (RA. Sønderj. Fyrsteark. De Schauenburgske hertuger. Sager på papir. C. Regnskaber 1438-1457 og udat.3.)
7. Poulsen (1988a) p. 115-21.
8. Jfr Stoklund (1985).
9. Jfr Hanssen, B (1977) p. 38ff, 413ff (Gladsaxepræsten Niels Madtzøns

regnskabsbog). Mogensen, Margit (1985). Sandsynligvis var regnskabsbøger dog mere udbredte også i kongeriget hos 1600-tallets velhavende bønder end vi kender til. En bonde i Solrød, der døde 1644, besad således en 'baagh' med en liste over 15 skyldnere, en anden bonde fra Herstedvester noterede 1641 et tilgodehavende i sin 'bog'. Bondeskifter fra Smørum og Lille herred 1644-48, p. 11, 51.

10. Malmø o. 1530 - E. Andersen (1954). Ribe, Odense og Aalborg i 1600-tallet - Degn (1981) Bd 1, p. 130-144, 272-310; Ladewig Petersen (1984) p. 42 ff; Tvede-Jensen, L. og Gert Poulsen (1988) p. 80. For 1700-1800-tallet se bla. Jensen, Sigurd (1950) p. 151-60, Hanssen, B (1977), Frandsen, Allan (1987). En distribution på laveste niveau på linje med Højerregnskabet, men udgående fra en by (Malmö) repræsenterer borgerenken Keluf Jens Nielsens regnskaber fra 1555-59 - Bager (1964); Jacobsen, G (1986).
11. Madsen, Haakon Bennike (1978) p. 42-44.
12. Bemærkninger til følgerne af kreditøkonomiens sammenbrud i tysk bondeøkonomi ved midten af 1600-tallet, Kaphahn (1912) p. 160; og mere teoretisk Rebel (1983) p. 216. Jfr også Madsen, Haakon Bennike (1978) p. 44, der bemærker, at der i de danske len, hvorfra der er bevaret mandtaller for flere rentepengeskatter, gennemgående kan noteres en tilbagegang i perioden 1627-57.
13. Ladewig Petersen (1987) p. 20 anfører et talende eksempel på, hvordan den tidlige enevælde måtte tage hensyn til den mindre pengemængde på landet. De ellers regelmæssige ratebetalinger af pengekontributioner måtte omlægges således, at efterårsraterne blev større, idet fæstebonden kun på denne årstid (efter høst og slagtning) havde tilstrækkelige pengemidler til rådighed.
14. Fridericia (1895) p. 109. Sarvas (1969) - diskuterer bl.a. de skånske 1600-tals skattefund og nuancerer Bolins 'krigsteori'. Jensen, Jørgen Steen og Stoklund, Bjarne (1984). Lindahl, F (1988). Jensen, Jørgen Steen (1989a) p. 23.
15. Se Jensen, Chr. Axel (1911).
16. Til konjunkturudviklingen se Kriedte, P (1980) p. 63 ff, 83 ff. Petersen, E. Ladewig (1980) p. 250 ff.
17. LAS, Schleswig, Abt 173, Nr 151, 152. Jfr Lühning (1966).
18. Til Slesvig Kapitels fæsteres konkurser i årene 1630-50 se Reumann, K. P. (1965) p. 83 ff.
19. Jessen, W. (1902).
20. Mejborg (1892) p. 201-3. Achelis (1931).
21. LAS Abt 415, Nr 275.10. Bogen er omtalt Thiesen (1928).
22. Hanssen, B (1977) p. 44.
23. Jfr Bohannan (1959) p. 492 .
24. Schousboe (1981).
25. Van Bath, B.H. Slicher (1958).

26. Poulsen (1988b), jfr. Aston, T.H. og Philpin (1985) - vendt mod Wallerstein (1974).
27. Jfr. også Gregersen, H.V. (1978) p. 77.
28. Jfr. Ladewig Petersen (1987).
29. Jvfr. at Börje Hanssens Gladsaxepræst ud fra sin regnskabsbog tillægges træk, der skal definere ham som 'urban' i modsætning til bondesamfundet - men med præcis de træk, der også kendetegner de sønderjyske bønder.
30. Poulsen (1988a).
31. Meuvret (1947) og Goubert (1965) går ganske typisk ud fra en meget ringe grad af pengebrug på landet i Frankrig i 16-17. århundrede. Helt generelt har den antropologiske forskning af bondeøkonomi betonet hvordan 'The market is held at arm's length' (Robert Redfield: Peasant Society and Culture. Chicago 1956, p. 45-6). Wilhelm Abel var den første, der understregede markedets betydning allerede for middelalderens bonde - Abel (1955).
32. Jfr. Achilles (1983) - med eksempel på, at 20% af agrarproduktionen solgtes i senmiddelalderen, mens procentsatsen var højere i 1700-tallet. Boelcke (1964) beregner en tysk bondes markedskvote o. 1600 til ca. 29 % (p. 268).
33. For en diskussion af salgsproduktionens plads i dansk 1700-tals-bondeøkonomi se Schousboe (1979-80).
34. Jfr Van Bath, B.H. Slicher (1958), De Vries (1976). Aston og Philpin (1978) p. 46ff. Macfarlane (1978) har endda forfægtet den tese, at englænderne aldrig har været 'peasants', men derimod lige siden den grå oltid individualistiske 'farmers'. Ang. Østrig se det inspirerende arbejde - Rebel (1983), der fremhæver den udbredte kredit hos bønder i et individualistisk struktureret samfund. Jfr dog kommentarer hos Schulze, W. (1986).

Bogen er udgivet med støtte fra:
Statens Humanistiske Forskningsråd,
Sydbanks fond,
Laurits og Augusta Dahls Mindelegat,
Landsdommer V. Gieses legat.

ISBN 87-7526-116-2
AiO Tryk as, Odense